Philip Jenkins este profesor de istorie la Baylor University din Statele Unite și co-director al programului de studii istorice ale religiei din cadrul Institutului de studii ale religiei al aceleiași universităţi. În același timp, este și Edwin Erie Sparks Profesor of Humanities Emeritus la Pennsylvania State University.

În trecut a predat drept penal la Pennsylvania State University. Este autor al unui impresionant număr de volume care abordează o varietate de subiecte în domeniul istoriei, dreptului și religiei și desfășoară o intensă activitate publicistică.

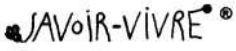

Créât eu pasiune şi savoir-faire. Un volum Baroque Books & Artse.

PHILIP JENKINS
ISTORIA PIERDUTĂ A
CREŞTINISMULUI
traducere din limba engleză de MIHAI MOROIU
consultant ştiinţific Ierom. AGAPIE CORBU

— WolR-VIV «? ·
Colecţie coordonată de Dana MOROIU

Philip Jenkins THE LOST HISTORY OF CHRISTIANITY The Thousand-Year Golden Age of the Church in the Middle East, Africa, and Asia-and How It Died Copyright © 2008 by John P. Jenkins Published by arrangement with Harper One, an imprint of HarperCollins Publishers

© Baroque Books & Artse, 2018

Imaginea copertei: Cristiana RADU, apud: cruce bizantină, pandantiv, lucrată la Constantinopol, cca. 1100 (email, aur, cloisonne), în prezent la Metropolitan Museum of Art Concepţie grafică e Baroque Books & Artse

Lector: Rodica CREŢU

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României JENKINS, PHILIP Istoria pierdută a creştinismului / Philip Jenkins;

Philip Jenkins; trad. din lb. engleză de Mihai Moroiu; – Bucureşti: Baroque Books & Arts, 2018 Conţine bibliografie

Index

ISBN 978 – 606 – 8977 – 24 – 9

I. Moroiu, Mihai (trad.)

2

Tiparul executat de Monitorul Oficial R.A.

Niciun fragment din această lucrare şi nicio componentă grafică nu pot fi reproduse fără acordul scris al deţinătorului de copyright, conform Legii Dreptului de Autor.

O notă asupra denumirilor şi noţiunilor

De-a lungul întregului volum mă refer la Bisericile creştine ale Răsăritului, cunoscute de obicei sub numele de *Iacobită* şi *Nestoriană*. Ambele denumiri ridică probleme şi unele explicaţii istorice sunt bine-venite încă de la început. Cu riscul de a ignora distincţii teologice subtile, totuşi cititorul nu va greşi prea mult acordând ambilor termeni accepţiunea simplă de „vechi confesiuni creştine active în special în afara Europei”.

Creştinismul îşi are rădăcinile în Orientul Apropiat şi, în primele secole, centrele lui cele mai mari, bisericile şi mănăstirile cele mai de prestigiu s-au aflat în Siria, Palestina şi Mesopotamia. Creştinii timpurii din Răsărit scriau şi gândeau în siriacă, limbă strâns înrudită cu aramaica lui Iisus şi a apostolilor. Aceste Biserici s-au angajat în dezbateri aprinse care i-au dezbinat pe creştini în mai multe şcoli sau facţiuni principale, adesea luptându-

se între ele într-o manieră violentă, cât se poate de necreştină. O mare sciziune s-a petrecut în secolul al IV-lea, când Sinodul de la Niceea (325) a reafirmat doctrina dumnezeirii lui Hristos. Însă în deceniile următoare, creştinii aparţinând curentului dominant care au acceptat această doctrină au fost dezbinaţi de alte chestiuni, şi în special cea legată de Persoana lui Hristos. Da, Hristos era, într-un anume sens, atât om, cât şi Dumnezeu, dar în ce relaţie se aflau cele două firi cu exactitate? Cum putea să afirme cineva că Iisus era atât om, cât şi Dumnezeu?

Potrivit catolicilor sau ortodocşilor, care în cele din urmă au triumfat în cadrul Imperiului Roman, Hristos avea două firi, întrepătrunse şi unite între ele. Mulţi dintre răsăriteni l-au urmat pe patriarhul Nestorie, care accepta cele două firi, însă susţinea că nu sunt absolut deloc unite în sensul mistic al învăţăturii ortodoxe. Aceasta însemna că Fecioara Maria nu putea fi pe drept cuvânt numită Născătoare de Dumnezeu (Theotokos). După înfruntări amarnice, *nestorienii* au fost excluşi din turmă la Efes, în 431. Pe de altă parte, majoritatea egiptenilor şi a răsăritenilor susţineau că Hristos are o singură fire, prin urmare divinul copleşește omenescul. Astfel, ei au ajuns să fie cunoscuţi sub denumirea de monofiziţi, care cred în existenţa „unei singure firi” în Hristos. În 451, sinodul ecumenic de la Calcedon i-a înfrânt pe monofiziţi şi i-a declarat eretici. Simplific aici foarte mult diferenţele dintre diversele învăţături, care în realitate erau cu mult mai puţin flagrante decât se sugerează aici: istoricii moderni scot în evidenţă că diversele şcoli aveau mult mai multe în comun decât s-ar putea crede judecând după părerea adversarilor.

Sinodul de la Calcedon i-a adus pe ortodocşi la conducerea imperiului şi a structurii bisericeşti principale, iar în următoarele două secole ei i-au exclus şi i-au persecutat pe cei care se încadrau în noua definiţie a ereziei, deşi aceştia probabil că reprezentau majorităţi în multe dintre provinciile răsăritene ale imperiului. În Egipt

şi în Siria, monofiziţii erau atât de răspândiţi, încât li se spunea pur şi simplu egipteni (copţi) şi respectiv sirieni (*suriani*). În secolul al VI-lea, un conducător sirian numit Iacob Baradai i-a organizat pe monofiziţi într-o Biserică paralelă clandestină, cunoscută sub numele de *iacobită*. Înainte de cucerirea arabă din secolul al VII-lea, este foarte probabil ca iacobiţii să se fi bucurat de devotamentul majorităţii creştinilor din Siria mare, în vreme ce nestorienii dominau regiunile răsăritene, ceea ce numim noi

Philip Jenkins acum Irak şi Iran. Biserica siriană de apus era iacobită; sirienii răsăriteni erau nestorieni.

Utilizarea acestor etichete sectare este derutantă dacă înfăţişează aceste Biserici ca fiind cu ceva mai prejos decât creştinismul autentic. Deloc surprinzător, aderenţii lor moderni resping cu indignare aceste nume, la fel de mult pe cât unui romano-catolic îi displace să fie numit papistaş ori latin. *Iacobit* era un termen dispreţuitor, inventat de duşmani, în vreme ce nestorienii se considerau ei între ei, simplu şi cuvenit, „Biserica Răsăritului" Ambele aceste biserici acceptau cu fidelitate Sinodul de la Niceea, ambele păstrau o credinţă care le fusese lăsată de apostoli prin intermediul Marii Biserici şi cu adevărat ambele aveau o abordare chiar mai conservatoare faţă de canonul Scripturii decât Bisericile cu o bază europeană. În jurul anului 800, marele patriarh nestorian Timotei a întocmit o listă a doctrinelor fundamentale agreate de diversele grupuri – nestorieni, monofiziţi şi ortodocşi: cu toţii credeau în Treime, în întrupare, botez, cinstirea Crucii, sfânta împărtăşanie, cele două Testamente; cu toţii credeau în învierea morţilor, în viaţa veşnică, în întoarcerea lui Hristos cu slavă şi în judecata de apoi.[1] Nu trebuie sub niciun motiv să considerăm aceste Biserici doar nişte secte marginale – ele reprezentau curentul

1 Raphaël J. Bidawid, ed., Les lettres du patriarche nestorien Timothée I (Cetatea Vaticanului: Biblioteca Apostolică Vaticană, 1956), 27-28 (n.a.).

creştin principal în zone întinse din lume. În Africa şi Asia, credincioşii creştini din aceste două Biserici au fost cu siguranţă mai numeroşi decât cei ortodocşi.

Dincolo de asta, instituţiile despre care vorbim au o asemenea importanţă în istoria noastră, încât ele trebuie să fie desemnate într-un mod oarecare, chiar dacă termenii folosiţi erau iniţial negativi. Orice istorie a creştinismului care nu acordă atenţia cuvenită iacobiţilor şi nestorienilor îşi ratează în bună măsură ţinta. Nu sunt mai puţin controversate nici denumirile oficiale folosite de urmaşii acestor Biserici. Tehnic vorbind, moştenitorii moderni ai iacobiţilor sunt „ortodocşi sirieni", ceea ce stârneşte confuzie, atât timp cât recurgem la denumirea de ortodox şi o atribuim retroactiv condiţiilor medievale. Biserica Nestoriană a ajuns să fie numită Biserica Asiriană a Răsăritului, ceea ce aruncă o umbră de îndoială asupra moştenirii rasiale asiriene. Unii specialişti preferă să folosească „sirian de apus" în loc de *iacobit* şi „sirian de răsărit" în loc de *nestorian*, dar niciunul dintre aceşti termeni nu a intrat în uzul comun. Prin urmare, chiar dacă le recunosc limitele, voi folosi termenii mai vechi.

Apar şi alte probleme legate de denumirile din limbi africane şi asiatice, transliterate în chipuri variate. Hanul mongol numit de mine Hulegu este menţionat de diverse surse drept Hulagu, Holaaku şi Hillâgu, în vreme ce Genghis-Han ar fi mai corect Chinggis. Uigurii apar în surse mai vechi sub forma de popor uygur sau uighur, iar oguzii, şi sub forma onggud. Am încercat să rămân consecvent, dar poate că nu am reuşit de fiecare dată să îndeplinesc cele mai stricte standarde lingvistice, care se schimbă în ritm rapid.

1

SFÂRŞITUL CREŞTINISMULUI GLOBAL

„Religiile mor când se demonstrează că sunt adevărate. Ştiinţa este cronica religiilor moarte".

OSCAR WILDE

Religiile mor. De-a lungul istoriei, unele religii dispar

cu desăvârşire, în vreme ce altele se reduc de la dimensiunea de mari credinţe globale la o mână de aderenţi. Maniheismul, o religie care cândva avea adepţi din Franţa şi până în China, nu mai există astăzi în nicio formă organizată sau funcţională; şi nici credinţele care dominau Mexicul şi America Centrală în urmă cu o jumătate de mileniu. Uneori, religiile reuşesc să supravieţuiască în unele părţi ale lumii, dar dispar din regiuni pe care odată le consideraseră un apanaj exclusiv. Vreme de o mie de ani, India a fost în majoritate budistă, credinţă care acum se bucură acolo doar de un statut marginal. Persia a fost odată zoroastriană; majoritatea Spaniei, musulmană. Nu ne vine greu să identificăm ţări sau chiar continente considerate pe vremuri patrii fireşti ale unei anume credinţe, unde acum cultul s-a stins, iar asemenea dezastre nu s-au limitat la credinţe iniţiale ori „primitive”. Sistemul marilor religii ale lumii, aşa cum îl concepem noi, este la fel de expus distrugerii pe cât a fost credinţa în zeii lor a aztecilor sau a populaţiei maya.[2]

Şi creştinismul a fost distrus în mai multe rânduri în regiuni unde fusese odată înfloritor. De cele mai multe ori, înlăturarea lui a fost atât de temeinică încât s-a şters orice amintire că acolo ar fi existat odată creştini şi prin urmare astăzi orice prezenţă creştină în aceste părţi este considerată un fel de specie invadatoare, provenită din Occident. Şi totuşi un asemenea comentariu despre distrugerea Bisericilor intră în contradicţie cu povestea creştinismului aşa cum este ea prezentă în conştiinţa populară.

De obicei, această istorie este reprezentată sub forma unei expansiuni permanente, din Orientul Mijlociu spre Europa şi în cele din urmă pe scena universală. Creştinismul pare să se fi răspândit liber şi inevitabil, ceea

2 James Bissett Pratt, Why Religions Die (Berkeley and Los Angeles: Univ, of California Press, 1940). In ce privește obliterarea budismului indian, vezi Charles Allen, The Buddha and the Sahibs (Londra: John Murray, 2002). Pentru Zoroastrism, vezi Jamsheed K. Choksy, Conflict and Cooperation (New York: Columbia Univ. Press, 1997) (n.a.).

ce face să ne gândim arareori la reculuri sau eşecuri importante. Când auzim de catastrofe şi de prigoană, ele sunt de obicei invocate drept preludiu la progrese şi mai măreţe, ca prilej de rezistenţă eroică în faţa oprimării. Protestanţii ştiu cum a supravieţuit credinţa lor la toate persecuţiile şi măcelurile războaielor religioase; catolicii evocă atrocităţile cumplite suferite din partea protestanţilor şi a regimurilor atee care nu au făcut să amuţească adevărata credinţă. Observatorii moderni sunt martori ai supravieţuirii Bisericilor sub comunism şi ai triumfului final simbolizat de papa Ioan Paul al II-lea. După cum ne învaţă imnul, adevărul va dăinui în pofida temniţei, a focului şi a sabiei.[3]

Toţi cei familiarizaţi cu istoria creştinismului au citit despre sădirea, creşterea şi dezvoltarea Bisericilor, dar câţi dintre ei cunosc relatări despre declinul sau dispariţia comunităţilor sau a instituţiilor? Cei mai mulţi creştini ar fi tulburaţi chiar şi de simpla menţionare a acestei idei. Şi totuşi asemenea evenimente s-au petrecut în realitate, cu mult mai des decât ar bănui mulţi dintre noi. În perioada târzie a Evului Mediu, dezertările în masă şi persecuţiile din întreaga Asie şi din Orientul Mijlociu au scos din rădăcini ceea ce reprezentau pe atunci unele dintre cele mai numeroase comunităţi creştine din lume, Biserici care aveau o viguroasă legătură directă şi culturală cu primele manifestări ale creştinismului din Siria şi din Palestina. În secolul al XVII-lea, Japonia a eliminat cu totul o prezenţă creştină pe cale să devină o forţă autentică în acea ţară, nefiind exclusă chiar şi realizarea unei convertiri naţionale. În repetate rânduri de-a lungul istoriei, arborele Bisericii a fost tuns şi retezat, de multe ori cu sălbăticie.[4]

Asemenea episoade de extirpare sau de distrugere în masă au modelat profund caracterul credinţei creştine. În

3 Michael Burleigh, Sacred Causes (New York: HarperCollins, 2007) (n.a.).

4 C.R. Boxer, The Christian Century in Japan, 1549-1650 (Berkeley: Univ, of California Press, 1967; prima ediție 1951); Andrew C. Ross, A Vision Betrayed (Maryknoll, NY: Orbis, 1994) (n.a.).

vremurile moderne ne-am obişnuit să considerăm creştinismul fundamentat prin tradiţie în Europa şi în America de Nord şi doar treptat ne însuşim conceptul străin al religiei care se extinde la nivel global, pe măsura creşterii numărului de creştini în Africa, Asia şi în America Latină. Atât de fixat este creştinismul în patrimoniul occidental, încât pare un gest aproape revoluţionar să reflectezi asupra acestui gen de globalizare, cu întreg impactul lui potenţial asupra teologiei, artei şi liturghiei. O credinţă pe care o asociem în primul rând cu Europa trebuie să se adapteze într-un mod oarecare la această lume mai largă, aducând ajustări la o mulţime de ipoteze extrase din cultura europeană. Unii chiar se întreabă dacă acest nou creştinism global sau mondial va rămâne în întregime autentic, atât timp cât normele europene par să funcţioneze ca un fel de standard de aur.[5]

Dar asemenea chestiuni devin simple ironii în momentul când înţelegem cât de nefirească este emfaza euro-americană în contextul mai larg al istoriei creştinismului. Această formă anume a creştinismului cu care suntem noi obişnuiţi reprezintă o abatere radicală faţă de ce a funcţionat ca normă istorică mult peste o mie de ani: a fost odată un alt creştinism global. De-a lungul majorităţii istoriei lui, creştinismul a însemnat religia a trei continente, fiind solid reprezentat în Europa, în Africa şi în Asia, şi asta până în secolul al XIV-lea. Creştinismul a

5 Philip Jenkins, The Next Christendom (New York: Oxford Univ. Press, 2002); Lamin Sanneh, Disciples of All Nations (New York: Oxford Univ. Press, 2007). Recent, un număr de scriitori au încercat să scrie istorii ale creștinismului cu adevărat universale. Vezi, spre exemplu, Adrian Hastings, ed., A World History of Christianity (Grand Rapids, MI: W. B. Eerdmans, 1999); David Chidester, Christianity: A Global History (San Francisco: Harper-One, 2000); Dale T. Irvin și Scott W. Sunquist, History of the World Christian Movement: Earliest Christianity to 1453 (Maryknoll, NY: Orbis Books, 2001); Paul R. Spickard și Kevin M. Cragg, A Global History of Christians (Grand Rapids, MI: Baker Book House, 2001); John W. Coakley și Andrea Sterk, editori, Readings in World Christian History, vol. 1 (Maryknoll, NY: Orbis Books, 2004) și Martin E. Marty, The Christian World (New York: Modem Library, 2008) (n.a.).

devenit predominat european nu deoarece continentul ar fi avut afinităţi evidente faţă de această credinţă, ci în mod implicit: Europa a fost continentul unde nu a fost distrus. Evenimentele ar fi putut uşor evolua într-o cu totul altă direcţie.

Când descriu căderea Bisericilor neeuropene, nu mă lamentez în numele unei hegemonii creştine mondiale care nu a fost să fie niciodată, cu atât mai puţin pentru eşecul rezistenţei în faţa unor religii rivale, cum ar fi islamul. Mai degrabă ar trebui să regretăm distrugerea unei culturi altă dată înfloritoare, aşa cum deplângem stingerea Spaniei musulmane, a Indiei budiste sau a lumilor evreieşti din Europa răsăriteană. Cu posibila excepţie a puţine culte deosebit de sângeroase sau violente, dispariţia oricărei tradiţii religioase semnificative reprezintă o pierdere de neînlocuit pentru experienţa şi cultura omenească. Mai mult decât atât, experienţa creştină oferă învăţăminte care se pot aplica, la un nivel general, asupra sorţii altor religii care au fost prigonite sau scoase din scenă. Dacă o credinţă atât de viguroasă şi de răspândită ca aceea creştină din Orientul Mijlociu şi Asia a fost dată uitării, înseamnă că nicio religie nu este în siguranţă. Iar mijloacele care au produs o asemenea cădere uluitoare trebuie să fie de cel mai acut interes pentru toţi cei care examinează viitorul oricărui cult sau confesiuni.

Mai presus de toate, redescoperirea lumilor creştine pierdute ale Africii şi Asiei ne aduce în faţa unor probleme serioase referitoare la natura memoriei istorice. Cum se face că am dat uitării o poveste de asemenea dimensiuni? Dacă luăm în considerare istoria creştinismului, căruia de obicei îi atribuim rolul central în naşterea „Occidentului”, multe dintre cele pe care credem că le ştim se dovedesc inexacte în privinţa locului şi momentului unde s-au petrecut diverse evenimente şi cum s-au produs schimbările din cadrul religiei. Mai mult decât atât, multe aspecte ale creştinismului considerate de noi absolut moderne constituiau de fapt norma într-un trecut

îndepărtat: globalizarea, întâlnirea cu alte credinţe şi dilemele vieţii sub regimuri ostile. Cum este posibil ca imaginea noastră mintală asupra trecutului să fie într-atât de distorsionată?

O A TREIA LUME CREŞTINĂ

O mare parte din ceea ce numim astăzi lume islamică a fost odată creştină. Această credinţă îşi are obârşia în Siria-Palestina şi Egipt, unde a prins formă şi unde au continuat să trăiască masive comunităţi creştine cu mult după cuceririle arabe. În secolul al XI-lea, Asia încă era căminul a cel puţin o treime dintre creştinii lumii, iar poate o zecime dintre creştini mai locuiau în Africa – o cifră atinsă din nou pe acest continent abia în anii 1960. Chiar şi în 1250 era în continuare rezonabil să concepem lumea creştină întinsă spre est de la Constantinopol până la Samarkand (cel puţin), iar spre sud, de la Alexandria până în deşertul Ogaden, aproape de ecuator.1

Când ne îndreptăm atenţia în afara Europei, tot ceea ce credeam că ştim despre creştinism suferă mutaţii caleidoscopice, ba chiar alarmante. Să luăm, drept exemplu, un punct de cotitură legendar din creştinismul occidental. Până spre anul 800, regele franc Carol cel Mare – Charlemagne – adunase cea mai mare parte a Europei occidentale sub o conducere creştină unică. Chiar în acel an, în ziua de Crăciun, papa l-a încoronat împărat la Roma, consfinţind îndelungata asociere dintre Biserică şi stat din Occidentul medieval. Mulţi observatori moderni consideră că această încoronare simbolizează în mare parte ceea ce se consideră dezagreabil în istoria creştinismului: alianţa cu puterea de stat, natura lui strict europeană şi izolarea arogantă faţă de alte credinţe şi culturi. Astăzi, termenul *creştinism* este înţeles de mulţi ca regim teocratic, în care cele mai stricte coduri de morală şi doctrină au fost impuse prin lege, din care evreii şi alţi venetici au fost excluşi sau supuşi violenţei şi insultelor. S-a întâmplat cu mult prea frecvent ca statele creştine să fie acuzate de ignoranţă, în mijlocul unei lumi care păstra

doar amintiri vagi ale învăţăturilor şi ştiinţei anticilor. Deşi sub autoritatea lui Carol cel Mare s-a petrecut ceea ce am putea considera un fel de „renaştere”, ea a rămas palidă în comparaţie cu lumea Antichităţii, ca să nu mai vorbim despre Renaşterea autentică din secolul al XV-lea.

Istoricii pot susţine pledoarii despre realităţile creştinismului lui Carol cel Mare, dar era vorba doar despre o parte dintr-o istorie a creştinismului cu mult mai cuprinzătoare, cu mult mai diversă şi cu mult mai impresionantă decât lasă să se înţeleagă stereotipurile obişnuite. Când vorbim despre Biserica medievală, ne referim de obicei la condiţiile din vestul Europei, şi nu la lumea răsăriteană având centrul la Constantinopol, cu mult mai prosperă şi mai sofisticată. Însă mai exista şi o a treia lume creştină, un tărâm vast şi complex care se întindea până departe în Asia.

Pentru a înţelege cât de radical diferit era acest creştinism pierdut al Răsăritului, îl vom lua în considerare pe un contemporan al lui Carol cel Mare. În jurul anului 780, episcopul Timotei a devenit patriarh sau *catholicos* al Bisericii Răsăritului, având pe vremea aceea scaunul în vechiul oraş mesopotamian Seleucia. Avea pe atunci aproximativ cincizeci şi doi de ani, cu mult peste media de viaţă obişnuită din acele vremuri. Timotei a trăit totuşi cu mult peste nouăzeci de ani, până în 823, şi şi-a dedicat îndelungata lui viaţă cuceririlor spirituale cu tot atât entuziasm pe cât a arătat Carol cel Mare în construirea imperiului lui pământesc. În fiecare etapă a evoluţiei sale, Timotei a încălcat tot ceea ce credem că am şti despre istoria creştinismului – despre întinderea lui geografică, despre relaţia cu puterea politică a statului, despre amploarea lui culturală şi interacţiunea cu alte religii. Dacă ţinem seama de prestigiul şi de aria geografică a autorităţii sale, putem afirma că Timotei a fost cel mai de seamă lider spiritual creştin al zilelor lui, cu mult mai influent decât papa de la Roma şi egal cu patriarhul ortodox de la Constantinopol. Poate un sfert dintre

creştinii acelei lumi îl priveau pe Timotei drept cap al lor atât spiritual, cât şi politic. Cel puţin la fel de mult ca papa occidental, el îşi putea revendica rolul de succesor al vechii Biserici apostolice.[6]

Când se gândesc la istoria creştină, majoritatea occidentalilor moderni urmează cartea Faptelor Apostolilor şi se concentrează asupra expansiunii Bisericilor spre vest, prin Grecia şi lumea mediteraneeană, ajungând la Roma, însă, în timp ce unii dintre primii creştini s-au deplasat cu adevărat spre vest, mulţi alţi creştini – probabil mai numeroşi – au călătorit spre est, peste uscat, străbătând ceea ce numim astăzi Irak şi Iran, unde au întemeiat Biserici mari şi solide. Graţie poziţiei ei – aproape de frontiera romană, însă suficient de departe de ea încât să evite intervenţiile în forţă –, Mesopotamia ori Irakul a păstrat o intensă cultură creştină cel puţin până în secolul al XIII-lea. Judecând după numărul şi splendoarea bisericilor şi mănăstirilor, erudiţia vastă şi spiritualitatea strălucită, Irakul a fost până spre sfârşitul Evului Mediu un centru cultural şi spiritual al creştinismului la fel de vital ca Franţa, Germania sau Irlanda.

În Irak şi Siria s-au aflat bazele celor două mari Biserici transnaţionale considerate eretice de catolici şi de ortodocşi – şi anume cea Nestoriană şi cea Iacobită. Până târziu în Evul Mediu, printre fortăreţele creştine din

6 Bidawid, Lettres. Seleucia alcătuia un oraș împreună cu Ctesifon, vechea capitală a părților, iar scaunul patriarhal este uneori denumit Seleu- cia-Ctesifon. Studii asupra Bisericilor „orientale": Walter F. Adeney, The Greek and Eastern Churches (New York: C. Scribner's Sons, 1908); Adrian Fortescue, The Lesser Eastern Churches (Londra: Catholic Truth Society, 1913); Beresford James Kidd, The Churches of Eastern Christendom from A. D. 451 to the Present Time (Londra: Faith Press, 1927); Donald Attwa- ter, The Christian Churches of the East, 2 vol. (Milwaukee: Bruce Pub. Co., 1947-48); Aziz S. Atiya, A History of Eastern Christianity (Notre Dame, IN: Univ, of Notre Dame Press, 1967); Ken Parry, Eastern Christianity (New York: Routledge, 2006); Ken Parry, David J. Meiling, Dimitri Brady, Sidney H. Griffith și John F. Healey, editori, The Blackwell Dictionary of Eastern Christianity (Oxford: Blackwell, 2000) (n.a.).

Orientul Mijlociu s-au numărat oraşe irakiene atât de des menţionate astăzi pe fluxurile de ştiri, ca Basra, Moşul şi Kirkuk, în vreme ce Tikrit – oraşul natal al lui Saddam Hussein – a rămas un prosper centru creştin câteva secole după venirea islamului. Nisibis şi Gundeshapur erau centre legendare de studiu care au păstrat vii cultura şi ştiinţa atât ale lumii antice greceşti şi romane, cât şi ale celei persane. Graţie erudiţiei lor, a accesului la învăţăturile şi la ştiinţa clasice, Bisericile Răsăritului se aflau în anul 800 la nivelul pe care Europa latină nu avea să-l atingă decât cel mai devreme în secolul al XIII-lea.

Când ne concentrăm asupra istoriei asiatice, răsăritene, a creştinismului, suntem obligaţi să renunţăm la imaginea noastră obişnuită asupra aşa-zisului „Ev întunecat”. Din punctul de vedere al lui Timotei, cultura şi ştiinţa Antichităţii nu fuseseră pierdute nicio clipă; şi, fapt decisiv, nici legătura cu Biserica începuturilor creştinismului. Ne vine uşor să deosebim lumea latină, feudală, a Evului Mediu, de vechea Biserică întemeiată în mijlocul limbilor semitice ale Orientului Mijlociu, însă în vremea lui Timotei Biserica Răsăritului continua să mediteze şi să gândească în siriacă, iar adepţii ei au făcut-o mai departe, încă multe veacuri, în secolul al XIII-lea, ei se mai considerau *nasraye*, „nazarineni”, formă care păstra termenul aramaic folosit de apostoli; iar pe Iisus îl cunoşteau ca Ieşua/Iehoşua. Călugării şi preoţii purtau numele de *rabban*, învăţător sau profesor, desigur înrudit cu mai familiarul rabin. Gânditorii bisericeşti recurgeau la abordări literare care au de-a face cu Talmudul tot atât cât cu teologia Europei latine. Graţie acestor realităţi, putem urmări o evoluţie religioasă şi culturală firească, pornind de la lumea apostolică şi străbătând Evul Mediu. Dacă suntem vreodată tentaţi să speculăm asupra înfăţişării Bisericii la începuturile ei, dacă ar fi fost să se dezvolte independent, evitând binefacerea relativă a alianţei ei cu puterea de stat romană, nu avem decât să privim spre est.

Vom descoperi consecvent că în bisericile lui Timotei

se foloseau texte care, potrivit majorităţii relatărilor din Occident, ar fi trebuit să rămână de mult uitate. Învăţaţii răsăriteni aveau acces la o abundenţă de scripturi şi alternative, o parte dintre ele cu adevărat străvechi – deloc surprinzător dacă ne amintim cât de aproape se aflau geografic de cadrul de desfăşurare a atât de multă istorie a evreilor şi timpuriu creştină. Un indiciu uluitor despre ce aveau la dispoziţie provine dintr-o epistolă a lui Timotei, scrisă în jurul anului 800, când un evreu în curs de convertire la creştinism îi relatase despre o recentă descoperire a unui mare tezaur de vechi manuscrise, biblice şi apocrife, într-o grotă de lângă Ierihon. Între timp, documentele fuseseră procurate de comunitatea evreiască din Ierusalim. Cititorii moderni vor face, desigur, paralele cu descoperirea Manuscriselor de la Marea Moartă şi, atunci ca şi acum, savanţii au fost cuprinşi de entuziasm. Timotei a reacţionat punând toate întrebările cuvenite din partea unui cărturar, căutând să identifice „mai multe pasaje citate în Noul Testament al nostru din cel Vechi, dar care în Vechiul Testament în sine nu simt menţionate”. Ce concluzii se puteau trage comparând textele nou descoperite cu versiunile ebraice cunoscute? Dar cu Septiiaginta greacă? Era încântat să afle că „acele pasaje există, fiind prezente în cărţile descoperite acolo”. Întrebările sale produc cu atât mai multă impresie dacă ne gândim cum ar fi interpretat o asemenea descoperire învăţaţii vremii din Occidentul latin. Vesticii nu aveau nici cea mai vagă idee despre asemenea distincţii, nici nu cunoşteau limbile relevante dincolo de o formă rudimentară, chiar şi în puternicul centru spiritual din Irlanda. În modul cel mai concret cu putinţă, doar extrem de puţini dintre erudiţii creştini occidentali ai vremii ştiau cum să ţină un manuscris: cu care parte în sus?[7]

Timotei a descoperit în acele manuscrise adevărate comori. „Evreul care mă ţine la curent mi-a spus că au

7 John Strugnell, „ Notes on the Text and Transmission of the Apocryphal Psalms", Harvard Theological Review 59 (1966): 258 (n.a.).

găsit între acele cărţi peste două sute dintre psalmii lui David", scria el, iar scriitorii nestorieni au păstrat variante ale psalmilor necanonici care apar şi în sulurile de la Qumran. Scriitorii sirieni cunoşteau şi o mulţime de texte postbiblice minore şi târzii ale evreilor, la fel şi pseudoepigrafii, scrieri apocrife ale Vechiului Testament. La fel ca predecesoarele ei din vechime, Biserica lui Timotei a rămas într-un dialog apropiat cu tradiţiile semitică şi evreiască. Cronologia noastră asupra Bisericii vechi este greşită: creştinismul semitic nu a murit în secolul al IV-lea, ci într-al XIV-lea.[8]

În ultimii treizeci de ani, savanţii au redescoperit numeroasele curente spirituale care caracterizează Biserica începuturilor, diversele forme de creştinism pierdute sau uitate – ori, dacă scăpaseră de uitare, rămăseseră în amintire doar ca nişte căi secundare şi eretice ale credinţei. Aşa cum afirmă oameni de ştiinţă ca Elaine Pagels, Bart Ehrman şi Karen King, aceste idei mistice şi speculative au înflorit – alături de Evangheliile lor specifice pierdute – până când au fost în cea mai mare măsură interzise în secolul al IV-lea, în urma Sinodului de la Niceea. Însă creştinii răsăriteni au continuat cu mult dincolo de secolul al IV-lea căutările lor mistice în modurile cu care se familiarizaseră încă de la începuturile Bisericii. Spre deosebire de omogenitatea rigidă pe care o evocă atât de des Evul Mediu occidental, prelaţii răsăriteni au înfruntat inevitabil o diversitate de gândiri, din care nu lipseau speculaţiile mistice şi teologice îndrăzneţe.

O influenţă permanentă a fost exercitată de părintele Origen, din secolul al III-lea, care afirmase că sufletul este preexistent şi mântuirea şi damnaţiunea ar putea fi stări temporare care în cele din urmă se soldează cu o mare reconstituire a tuturor lucrurilor, *apokatastasis*, apocatastaza. În acel punct culminant de dincolo de istorie, până şi diavolul ar fi salvat, devenind părtaş al firii divine. Origenismul a agitat multă vreme Biserica

8 Bidawid, Lettres, 37 (n.a.).

Nestoriană. Unii mistici propovăduiau că, de vreme ce mântuirea autentică este spirituală, izbăvirea trupească este irelevantă şi nu va fi nici judecată, nici pedeapsă. Vizionarii căutau extazul contemplativ în care rugăciunea verbală nu mai avea relevanţă, iar alţii refuzau tainele şi slujbele bisericeşti, căutând întoarcerea la simplitatea primordială a unui Eden reconstituit. Mai presus de orice, această mistică propovăduia tăcerea şi solitudinea împreună cu un ascetism sever, apelând la un vocabular care amintea frapant de cel al vechilor gnostici. Aceste teorii se bucurau de un interes suficient de larg pentru a-l obliga pe Timotei să le înfrunte în anii 780. Trebuie să ne întrebăm: în ce moment putem vorbi despre dispariţia Bisericii vechi, primare, patristice? Intelectual şi spiritual era cu siguranţă vie în zilele lui Timotei şi mai multe secole după el.[9] Bisericile siriene reprezintă creştinismul ultim pierdut.

ŢĂRILE DE LA SOARE-RĂSARE

Însă Biserica lui Timotei nu era câtuşi de puţin un vestigiu desuet, ţinând seama că secolele de misionariat fervent proiectaseră credinţa lui Ieşua într-o lume incredibil de întinsă. Chiar dacă astăzi sunt în bună măsură uitate, aceste acţiuni desfăşurate de răsăriteni reflectau şi depăşeau, în acelaşi timp, cu mult mai celebrele succese ale misionarilor în Europa. Thomas Hobbes a lansat faimoasa descriere a papalităţii, „stafia defunctului Imperiu Roman, stând încoronată pe mormântul lui” Biserica Răsăritului se ridică şi ea pe ruinele unor imperii mai vechi – în cazul nostru cel al Persiei şi, înainte de el, statele arhaice, printre care Asiria, Babilonia şi Elam.

9 Pentru origenism, vezi G. Widengren, „Researches in Syrian Mysticism", Numen 8, nr. 3 (1961): 161-98. Margaret Smith, Studies in Early Mysticism in the Near and Middle East (Londra: Sheldon Press, 1931); Paul Harb çi François Graffin, editori, Lettre sur les trois étapes de la vie monastique (Turnhout, Belgium: Brepols, 1992); Mary Hansbury, The Letters of John ofDalyatha (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2006) (n.a.).

Pentru a avea o idee despre dimensiunile Bisericii Răsăritului, putem să parcurgem o listă a mitropoliţilor ei – adică a acelor clerici de rang înalt care vegheau asupra ierarhilor de rang mai mic, episcopii grupaţi în provincii. În Anglia, spre comparaţie, Biserica medievală avea doi mitropoliţi: la York şi la Canterbury. Timotei avea în subordine nouăsprezece mitropoliţi şi optzeci şi cinci de episcopi. Deşi amplasarea scaunelor mitropolitane s-a schimbat de-a lungul timpului, harta 1 de la paginile 26 – 27 identifică o parte dintre centrele principale. Doar în timpul vieţii lui Timotei, s-au creat noi centre mitropolitane la Rai, lângă Teheran, şi în Siria, Turkestan, Armenia şi la Dailumaye, la Marea Caspică.

Prezenţa scaunelor arhiepiscopale în Turkestan şi în Asia Centrală este uimitoare în sine, dar lista episcopatelor şi a bisericilor de rang mai mic este şi ea cât se poate de şocantă: în Arabia erau cel puţin patru eparhii, iar Timotei a întemeiat încă una, în Yemen. Biserica se dezvolta şi în sudul Indiei, unde credincioşii invocau o succesiune directă din misiunea Apostolului Toma. O placă din cupru din secolul al IX-lea consemnează acordarea de teren uneia dintre bisericile indiene ale lui Toma, printr-o metodă care i-ar fi uluit pe europenii contemporani: hotarele au fost marcate de o femelă de elefant, care a lăsat urme cu paşii ei grei în jurul terenului.[10]

Timotei însuşi era cu totul dedicat extinderii în continuare a Bisericii şi a delegat călugări să propage credinţa pe ţărmurile Marii Caspice şi chiar şi în China. El dădea seamă de convertirea marelui rege al turcilor, *khagan-ul*, care la acea vreme stăpânea o mare parte din Asia Centrală. Cu o degajare măreaţă, Timotei descria pe la 780 cum, „în aceste zile, Sfântul Duh a uns un mitropolit

10 în ce privește elefanții, vezi Samuel Hugh Moffett, A History of Christianity in Asia, vol. 1, Beginnings to 1500, ed. a II-a rev. (Maryknoll, NY: Orbis, 1998), 498. John Stewart, Nestorian Missionary Enterprise (Edinburgh: T. and T. Clark, 1928); Aubrey R. Vine, The Nestorian Churches (Londra: Independent Press, 1937); Edward R. Hardy, Jr., Militant in Earth (New York: Oxford Univ. Press, 1940) (n.a.).

al turcilor şi ne pregătim să înscăunăm şi pe un altul, pentru tibetani”. Timotei era profund conştient de universalitatea Bisericii. În timpul dezbaterii asupra unei chestiuni tehnice de natură liturgică, el a invocat practica unor Biserici mai mari din lumea creştină pe care el o cunoştea: persanii şi asirienii nu procedează aşa, argumenta el, şi nici Bisericile din „ţările de la soare-răsare – adică în rândul indienilor, chinezilor, tibetanilor, turcilor”. În biserică se foloseau mai multe limbi: siriaca, persana//parsi, turca, sogdiana şi chineza, dar nu şi latina, care avea puţină trecere în afara Europei occidentale.[1112]

Pentru a pune într-un context aceste realizări geografice, putem să ne gândim ce se petrecea atunci în Europa, înainte ca Sfântul Benedict să-şi întemeieze prima mănăstire, înainte de data probabilă a naşterii regelui britanic Arthur, existau scaune nestoriene la Nişapur şi la Tuş, în Khurasan, în nord-estul Persiei, şi la Rai. Înainte să apară primul arhiepiscop de Canterbury în Anglia – şi eventual chiar înainte ca la Canterbury să existe o biserică creştină – Biserica Nestoriană avea mitropoliţi la Merv şi Herat, unde astăzi există Turkmenistanul şi, respectiv, Afghanistanul, iar în Sri Lanka şi Malabar funcţionau biserici. Înainte ca regele Wenceslav cel Bun să domnească peste o Boemie creştină, înainte ca Polonia să fie catolică, scaunele nestoriene Buhara, Samarkand şi Patna au dobândit toate rang mitropolitan. Hărţile mintale obişnuite ale istoriei creştine omit

1

11 Han (n. tr.).

12 Bidawid, Lettres, 37. „In aceste zile" este citat din Alphonse Mingana, The Early Spread of Christianity in Central Asia and the Far East (New York: Longmans, Green, 1925), 12. „The countries of the sunrise" provine din Alphonse Mingana, The Early Spread of Christianity in India (Manchester, UK: Manchester Univ. Press, 1926), 34. Vezi Barrett, World Christian Encyclopedia, ed. I 796; Ian Gillman și Hans-Joachim Klimkeit, Christians in Asia Before 1500 (Ann Arbor: Univ, of Michigan Press, 1999). Vezi și Samuel Hugh Moffett, A History of Christianity in Asia, vol. 2,1500 to 1900 (Maryknoll, NY: Orbis, 2005) (n.a.).

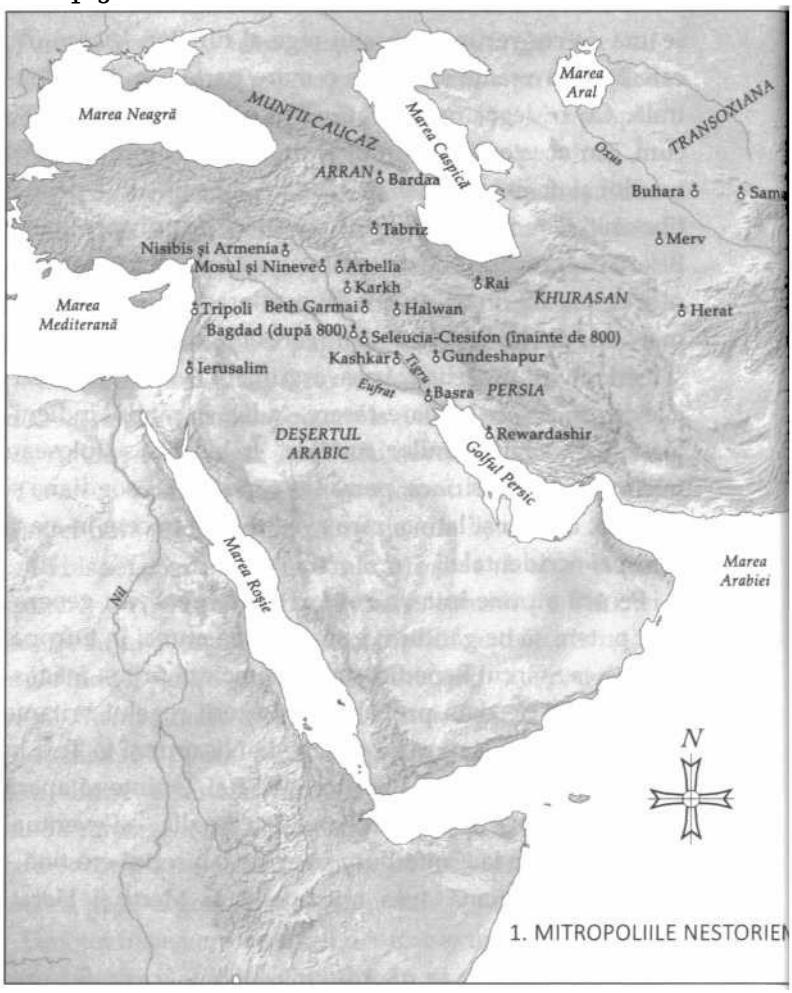

O mie de ani şi multe milioane de kilometri pătraţi de teritoriu din această istorie. Niciun istoric serios al creştinismului modern nu ar lăsa Europa în afara poveştii lui; iar a omite Asia din cronica medievală este la fel de condamnabil. Nu putem înţelege istoria creştină fără Asia – şi de fapt nici istoria Asiei fără creştinism.

ISTORIA PIERDUTĂ A CREŞTINISMULUI

1

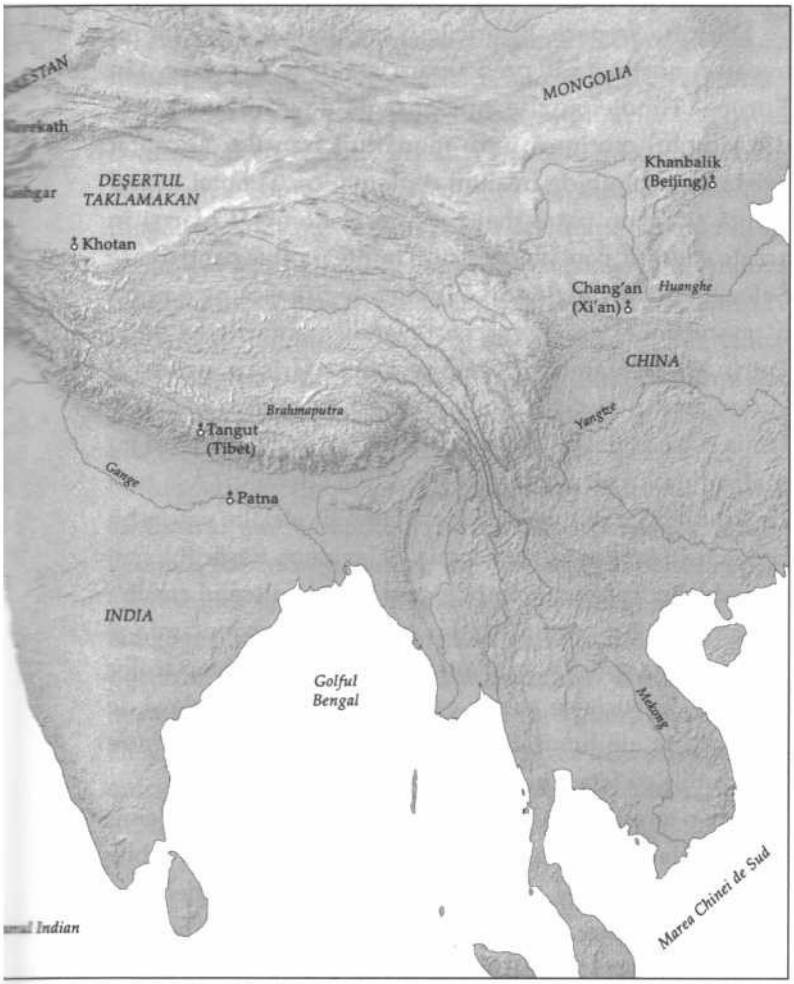

Din câte se pare, Bisericile Nestoriană şi Iacobită nu aveau cunoştinţă sau preocupare faţă de ce se petrecea în Europa. Timotei auzise cu siguranţă de Carol cel Mare, din simplul motiv că între monarhul francilor şi califat exista un schimb de misiuni diplomatice, Timotei având ştiinţă şi de un patriarhat propriu al Romei. Chiar şi în aceste condiţii, considera că sunt multe motive pentru care Seleucia lui se bucura de o întâietate firească pe o scară a onorurilor. Dacă Roma îşi revendica autoritatea de la Petru, Mesopotamia privea direct către Hristos, urmaş al sumerianului Avraam, din vechime. Oare nu era

Mesopotamia sursa iniţială a ideii monarhice şi a civilizaţiei, ca să nu mai vorbim că tot aici se găsea Grădina Edenului? Aşa cum cursul fluviilor pornea din Eden, la fel şi celelalte patriarhii proveneau tot din Mesopotamia. Şi, evident, Răsăritul, mai degrabă decât Apusul, îmbrăţişase primul mesajul creştin. Casa firească a creştinismului se afla în Mesopotamia şi stătea cu faţa spre Răsărit. Potrivit logicii geografice a acelor vremuri, Seleucia se afla în centrul căilor comerciale şi de comunicare ale lumii, fiind situată la distanţă egală între civilizaţiile cu faţa spre Atlantic şi, respectiv, Pacific.[13]

Într-o terminologie modernă, Bisericile Răsăritului erau perfect adaptate cultural şi îşi prezentau credinţa în limbile culturilor întâlnite, cărora le împărtăşeau formele lor artistice şi literare. Cum Biserica lui Timotei opera la scară globală, era inevitabil să se angajeze în dialog cu alte câteva religii ale lumii – cu islamul şi iudaismul, bineînţeles, însă şi cu zoroastrismul, budismul şi taoismul. În Asia Centrală, principalii rivali ai creştinilor erau budiştii, angajaţi şi ei pe atunci în propria lor mare campanie misionară. Pentru multe popoare mongole şi turcice, budismul şi creştinismul făceau parte din peisajul cultural familiar şi coexistau confortabil cu tradiţii primitive şi şamanice mai vechi. Asemenea contacte asiatice erau de fapt atât de larg răspândite, încât este tentant să-l privim pe Timotei ca pe un supravieţuitor al acelei mari Epoci axiale[14] de formare a religiilor lumii, care în acelaşi timp privea înainte, spre ere viitoare ale credinţei globale şi ale contactului intercultural. Iar acest proces depăşea cu mult stadiul simplelor discuţii politicoase: creştinismul influenţa şi transforma alte credinţe, fiind la rândul lui remodelat de ele.

---

13 Bidawid, Lettres, 27-28. Despre percepția geografică a Antichității târzii, vezi J.W. McCrindle, ed., The Christian Topography of Cosmos (Londra: Hakluyt Society, 1897) (n.a.).

14 Achsenzeit, concept introdus de filozoful Karl Jaspers în cartea sa despre Originea și scopul istoriei, 1949. Jaspers plasează Epoca axială în mileniul I î. Hr. (n. tr.).

În special în China, creştinismul din vremea lui Timotei se transforma sub influenţa tradiţiilor religioase locale. Biserica Răsăritului nu era nici pe departe o noutate în China, unde creştinismul îşi făcuse apariţia în jurul anului 600, cam în aceeaşi perioadă în care Tibetul deschisese porţile în faţa budismului. În jurul anului 780, o comunitate nestoriană a înălţat un monument care interpreta mesajul creştin în termeni budişti şi taoişti, la fel cum creştinii europeni încercau să ajute popoarele din vestul şi nordul Europei să accepte credinţa:

Bine-cunoscutul şi distinsul Mesia, tăinuindu-şi adevăratul lui rang, s-a înfăţişat în lume ca om;…a stabilit cuprinderea celor opt hotare şi astfel a desăvârşit adevărul, curăţindu-l de tot ce-i impur; a deschis poarta celor trei principii constante, aducând viaţa şi nimicind moartea; a înălţat strălucitorul soare ca să copleşească odăile întunecimii şi minciunile diavolului au fost astfel zdrobite; a pus în mişcare vasul milei cu care să se urce la strălucitoarele palate, eliberând şi fiinţele înzestrate cu raţiune; şi ducându-şi astfel la sfârşit manifestarea puterii lui, la lumina zilei s-a ridicat la înălţimea adevăratului lui rang.[15]

Categoriile intelectuale folosite aici l-ar fi derutat pe un evreu din secolul I, însă nu mai mult decât formulele latine ale lui Anselm ori Toma d'Aquino. Atât în China, cât şi în sudul Indiei, unii nestorieni foloseau un simbol caracteristic, în care crucea se unea cu lotusul, simbolul iluminării în budism.

La vremea când s-a construit acest monument, în 782, misionarul indian budist Prajna a sosit în capitala imperială a Chinei, Chang an (Xian), dar nu a putut să traducă sutrele sanscrite aduse de el în chineză sau în oricare altă limbă cunoscută în jur. Într-o asemenea situaţie, ce ar fi putut face nefericitul misionar decât să caute ajutorul creştin? L-a consultat pe episcopul numit

15 Charles F. Home, ed., The Sacred Books and Early Literature of the East (New York: Parke, Austin, & Lipscomb, 1917), 12:381-92 (n.a.).

Adam, al cărui nume apărea în fruntea listei de pe monumentul nestorian. Adam tradusese părţi ale Bibliei în chineză, iar cei doi cunoşteau probabil persana. Învăţaţii, unul budist şi unul nestorian, au lucrat împreună mai mulţi ani în bună pace şi înţelegere la traducerea a şapte volume dense de înţelepciune budistă. Ne putem imagina că Adam a procedat astfel atât din curiozitate intelectuală, cât şi din bunăvoinţă ecumenică, dar putem şi ghici conversaţiile dintre cei doi: *Prin urmare, ce anume este această „bodhisattva" pe care o întâlnim mereu*? *Vă preocupă cu adevărat mai mult alinarea suferinţelor decât ispăşirea păcatului*? *Şi călugării voştri meditează, aşa cum meditează ai noştri*? Savanţii mai fac şi astăzi presupuneri dacă Adam nu cumva a infiltrat concepte creştine în sutrele traduse, conştient sau nu.[16]

Eforturile lui Adam au avut efect nu numai în China, ci şi mult mai departe. Printre cei care locuiau în acea vreme la Chang an se numărau călugări japonezi, care au luat cu ei aceste traduceri atunci când s-au întors acasă. În Japonia, ele au devenit textele fundamentale ale celor două mari şcoli budiste – Shingon şi Tendai; iar toate curentele budiste japoneze bine cunoscute de mai târziu, printre care Zen şi Pământul pur, provin dintr-una din aceste şcoli. Pentru a cântări marea diversitate a experienţei creştine, este relevant să ne gândim ce se petrecea exact la acea vreme în Europa occidentală. Anul 782 a marcat una dintre cele mai mari orori din timpul domniei lui Carol cel Mare, presupusa decapitare a patru mii cinci sute de saxoni care s-au împotrivit campaniei francilor de convertire silită la creştinism catolic.

CREDINŢA VORBEŞTE CREDINŢEI

Inevitabil, Biserica lui Timotei a susţinut şi relaţii de o importanţă capitală cu islamul, atât timp cât în ultimul un secol şi jumătate majoritatea creştinilor răsăriteni trăiseră sub puterea politică musulmană. Creştinii au cunoscut în mare măsură prosperitatea sub această

16 Moffett, History of Christianity in Asia, 1:301-2 (n.a.).

autoritate, cu toate că au fost supuşi unor dezavantaje legislative. Timotei a trăit într-un univers creştin din punct de vedere cultural şi spiritual, însă musulman din punct de vedere politic, situaţie căreia i-a făcut faţă cu suficientă linişte. În calitate de supuşi fideli, patriarhul şi clericii se rugau pentru calif şi familia sa. *Catholicosul* era un personaj-cheie de la curtea califului musulman, iar când cetatea Seleucia a avut şi ea aceeaşi soartă ca vechiul Babilon şi a căzut în ruină, califatul şi-a mutat capitala la Bagdad; firesc, Timotei a făcut aceeaşi mişcare. Majoritatea perioadei petrecute de el în scaunul patriarhal a coincis cu legendarul califat al lui Harun al-Rashid, din perioada celor *o mie şi una de nopţi*.[17]

La fel ca în cazul budismului, creştinii au trebuit să se înfrunte intelectual cu islamul, interacţiunile dintre ei fiind impresionante, chiar tulburătoare. Faimosul dialog susţinut de Timotei şi califul al-Mahdi reprezintă momentul preţios al unui schimb civilizat şi inteligent de idei religioase. Califul vorbea „nu pe un ton aspru sau trufaş… ci într-un fel blând şi binevoitor”. Date fiind circumstanţele, Timotei a trebuit desigur să recunoască virtuţile profetului Mahomed, care (a fost el de acord) trebuie să fi „păşit pe calea profeţilor” Însă patriarhul s-a folosit de orice prilej ca să explice şi să apere poziţia creştină. A încheiat cu o afirmaţie care i-ar fi înfiorat pe europenii contemporani, la adăpostul dogmelor cunoscute de ei. Timotei, dimpotrivă, era cap al unei Biserici care cunoştea multe civilizaţii şi credinţe, fiecare cât se poate de încrezătoare în dreptatea ei. I-a cerut regelui să îşi imagineze că ne aflăm cu toţii într-o casă întunecată, în miez de noapte. Fiind noapte şi casa întunecată, dacă se întâmplă ca o perlă preţioasă să cadă în mijlocul oamenilor şi toţi îşi dau seama de existenţa ei, fiecare se va strădui să culeagă perla, care nu le va fi hărăzită tuturor, ci doar unuia, căci unul se va alege cu perla însăşi, altul doar cu un ciob de sticlă, al treilea cu o piatră sau o bucată de

17 Bidawid, Lettres, 25 (n.a.).

glod, însă fiecare va fi fericit şi mândru că doar el este posesorul adevărat al perlei. Însă când noaptea şi întunericul se ridică şi vin lumina şi ziua, atunci fiecare dintre acei oameni care au crezut că perla este a lor îşi va întinde şi desface mâna spre lumină, care singură poate să arate ce poartă fiecare. Cel care posedă perla se va bucura şi va fi fericit şi mulţumit de ea, iar cei care ţineau în mână cioburi de sticlă şi bucăţi de piatră doar vor plânge şi se vor întrista, vor suspina şi vor vărsa lacrimi.[18]

În acelaşi fel, spunea Timotei, perla adevăratei credinţe căzuse în lumea trecătoare a muritorilor şi fiecare credinţă considera cu naivitate că doar ea o posedă. Tot ceea ce putea pretinde el – şi tot ceea ce a putut afirma şi califul, ca răspuns – a fost că unele credinţe puteau să vadă suficiente mărturii că a lor este perla cea adevărată, deşi adevărul ultim nu avea să fie cunoscut pe această lume.

Timotei putea vorbi aşa de deschis deoarece creştinii răsăriteni jucaseră un rol atât de important în construirea politicii şi culturii musulmane şi încă dispuneau de o influenţă decisivă în rândul administraţiei. Graţie bagajului lor lingvistic larg, Bisericile Răsăritului dispuneau de resurse nepreţuite pentru imperiile în formare, care căutau diplomaţi, sfetnici şi învăţaţi. Creştinii răsăriteni dominau viaţa culturală şi intelectuală a ceea ce devenea doar cu încetul „lumea musulmană”, iar această vigoare culturală contestă cu putere presupunerile obişnuite despre relaţiile dintre cele două credinţe. Este bine ştiut că societăţile arabe medievale erau mult mai avansate decât cele europene în privinţa ştiinţei, filosofiei şi medicinei şi că europenii au preluat o mare parte din cunoaşterea lor din lumea arabă; şi totuşi, în secolele de început, asemenea realizări culturale erau de obicei creştine şi evreieşti, şi nu musulmane. Creştinii –

18 Alphonse Mingana, ed., Timothy's Apology for Christianity, Woodbrooke Studies, vol. 2 (Cambridge: W. Heffer and Sons, 1928), 41 (n.a.).

nestorieni, iacobiţi, ortodocşi şi alţii – sunt cei care au păstrat şi interpretat moştenirea culturală a lumii antice – ştiinţa, filosofia şi medicina – şi au transmis-o mai departe în centre ca Bagdad şi Damasc. O mare parte din ceea ce numim erudiţie arabă era în realitate siriană, persană şi coptă, şi nu neapărat musulmană. Învăţaţii creştini vorbitori de siriacă au adus operele lui Aristotel în lumea musulmană: Timotei însuşi a tradus *Topica* lui Aristotel din siriacă în arabă, la îndemnul califului. Creştinii sirieni sunt şi cei care au făcut prima oară referire la eficientul sistem al numerelor indiene, cunoscute de noi astăzi sub numele de cifre „arabe”, cu mult înainte ca această tehnică să fi devenit curentă pentru gânditorii musulmani.[19]

În vremea lui Timotei, Bagdadul a devenit un centru intelectual de legendă, unde califul a creat faimoasa Casă a înţelepciunii, sursă a învăţăturii islamice ulterioare. Dar ea era urmaşa directă a „universităţii” creştine de la Gundeshapur şi i-a preluat pe mulţi învăţări nestorieni. Unul dintre primii conducători ai Casei înţelepciunii a fost arabul creştin Hunayn, care a început marele proiect de traducere a lucrărilor Antichităţii greceşti în arabă: operele lui Platon, Aristotel şi ale neoplatonicienilor, ale unor autorităţi din lumea medicinei, ca Hipocrat şi Galenus. Din câte se spune, califul l-ar fi răsplătit pe Hunayn pentru aceste cărţi cu greutatea lor în aur. Acestea erau rădăcinile creştine ale epocii de aur arabe.[20]

CREAREA UNUI RĂSĂRIT CREŞTIN

Când a murit, în 823, Timotei avea toate motivele să

19 Pentru descoperirea numerelor indiene, vezi Severus Sebokht, „On the Constellations", http://www.tertullian.org/fathers/severus_sebokht_constellations_01_intro.htm. Peter Brown, The Rise of Western Christendom, ed. rev. (Oxford: Blackwell, 2003), 275. Pentru Aristotel, vezi Bidawid, Lettres, 35 (n.a.).

20 Moffett, History of Christianity in Asia, 1:354-55. De Lacy O'Leary, How Greek Science Passed to the Arabs (Londra: Kegan Paul, 2001); Richard E. Rubenstein, Aristotle's Children (Orlando, FL: Harcourt, 2003). în privința moștenirii musulmane, vezi Michael Hamilton Morgan, Lost History (Washington, DC: National Geographic, 2007) (n.a.).

spere într-un viitor al Bisericii sale. Noul calii se arăta binevoitor faţă de clerul şi de învăţaţii creştini şi, deşi unii creştini de rând deviau spre noua credinţă, existau puţine semne ale unor dezertări în masă. Iar dacă s-ar fi întâmplat vreodată o înrăutăţire a condiţiilor sub regimul islamic, Biserica Răsăritului avea o mulţime de şanse să crească în afara acelui imperiu, ţinând seama de numărul de noi convertiri din Asia Centrală şi China şi de prezenţa continuă din India. Chiar în mai mare măsură decât astăzi, sudul şi estul Asiei erau cel mai dens populate regiuni ale lumii. O Biserică a Răsăritului în permanentă expansiune ar fi dispus de toate mijloacele de a rămâne pe poziţii faţă de Biserica Ortodoxă din Constantinopol, rivala ei vădită la rolul de conducătoare a lumii creştine.

O proiecţie rezonabilă a viitorului creştin ar fi prevăzut o lume bipolară, împărţită între Bisericile multietnice având centrul la Constantinopol şi, respectiv, Bagdad. Timotei nutrea probabil prea puţine speranţe legate de viitorul creştinismului în Europa occidentală. Încă în ultimele zile ale lui Timotei, mult lăudatul imperiu al lui Carol cel Mare se fărâmiţa, sub asaltul combinat al vikingilor păgâni şi al sarazinilor musulmani. În secolul care a urmat după 790, au fost trecute prin foc şi sabie practic toate mănăstirile britanice şi irlandeze unde se păstrase vie învăţătura în ultimele două secole şi de unde porniseră misionarii pentru evanghelizarea nordului european. Spania se afla sub stăpânire musulmană, iar sudul Italiei şi al Franţei păreau să urmeze curând. În 846, sarazinii au făcut o incursiune în Roma papală, jefuind Bazilica Sf. Petru şi mormântul Pescarului. Momentul cel mai defavorabil al Europei Latine a venit curând după 900, când, în interval de doar câţiva ani, regiuni din centrul Franţei au fost devastate într-o succesiune rapidă de vikingii păgâni din nord, de maurii musulmani din sud şi de păgânii maghiari din Răsărit – creştinilor nu le mai rămăsese nicăieri să se ascundă. Nu era deloc exclus ca istoria să treacă episodul creştin din Europa occidentală la

capitolul pierderi, considerându-l un demers pripit şi imprudent, o abatere de la destinul firesc al creştinismului, care evident se putea împlini doar în Asia. Europa s-ar fi putut dovedi un continent prea îndepărtat.

Modul cum au evoluat evenimentele a părut să urmeze asemenea speranţe şi temeri. Mulţi ar fi de acord cu învăţatul victorian care spunea: „Am putea să ne îndoim dacă Inocenţiu al III-lea [papă, 1198 – 1215] avea mai multă forţă spirituală decât patriarhul din cetatea califilor/[21] Inocenţiu a fost cel mai puternic papă din Evul Mediu occidental. Mai târziu, în secolul al XIII-lea, influenţa nestoriană era atât de intensă în rândul mongolilor care au cucerit Orientul Mijlociu, încât vreme de câţiva ani conducătorii creştini au visat ca Bagdadul să devină capitala unui nou imperiu creştin, iar islamul să treacă în rândul ereziilor uitate.

Autoritatea de care s-a bucurat mult timp creştinismul în Asia şi în Africa este de natură să ridice dubii asupra afirmaţiilor despre istoria acestei religii făcute în mod obişnuit de specialişti, atât timp cât circumstanţele europene simt considerate un etalon pentru întreaga Biserică. În vreme ce majoritatea creştinilor din Europa au trăit în condiţiile unui anume gen de „creştinism", în care Biserica şi statul puteau fi privite, în linii mari, ca entităţi identice, această imagine este departe de realitatea înfruntată de milioane de creştini care trăiau sub dominaţia altor credinţe, eventual ostile, aflându-se sub stăpânire persană, musulmană, hindusă sau chineză. Acei credincioşi erau cât se poate de obişnuiţi cu ideea modernă a unui creştinism pus în situaţia de credinţă minoritară, operând departe de centrele de putere, suferind de obicei de discriminare din partea autorităţilor şi înfruntând primejdia recurentă a prigoanei. Pe la 1420, un călător italian observa că „aceşti nestorieni sunt răspândiţi peste tot în India, la fel cum sunt evreii

21 Eruditul Victorian era John Mason Neale. Moffett, History of Christianity in Asia 1:380 (n.a.).

printre noi”.[22] îi venea greu să conceapă ideea de creştini sub forma unui grup risipit trăind în mijlocul a multe alte credinţe, probabil sub forma unei minorităţi neînsemnate. Cu toate astea, dacă punem faptul în contextul istoriei creştinismului în întregime, o astfel de experienţă nu era cu nimic mai puţin caracteristică decât statutul dominant de care se bucurau membrii societăţilor nominal creştine.

REÎNTOCMIREA PLANIGLOBULUI

Când ne imaginăm această lume mai veche a creştinismului, trebuie să ne reconstituim nu numai simţul istoric, ci şi pe cel geografic. Deşi hărţile mint rareori, în sensul ca pe ele să apară date ştiute drept false de către cartografi, modul în care alegem noi să ne reprezentăm informaţiile ne poate deforma radical impresia despre realitate. Când ne referim la răspândirea creştinismului, folosim de obicei hărţi care se concentrează asupra Europei şi Mediteranei, atât timp cât noi ştim intuitiv că aceasta a fost scena acţiunilor celor mai intense şi mai importante.

22 Klaus Koschorke, Frieder Ludwig $i Marian Delgado, editori, History of Christianity in Asia, Africa, and Latin America, 1450-1990 (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2007), 3 (n.a.).

Aparent, lumea creştină fusese dintotdeauna ceea ce era la apariţia hărţii 2 (p. 38) în 1915, adică o realitate în bună măsură europeană: această hartă sugera cu tot dinadinsul că centrul geografic al creştinismului istoric s-ar afla undeva în Austria. Iar această reprezentare era cu mult mai cuprinzătoare decât multe altele, având întindere, către est, până în Siria şi Armenia. Mesajul propus era că, dincolo de marginile colorate, creştinismul nu existase niciodată sau cel puţin nu contase. Hărţile noastre nu includ America de Sud, deoarece acest continent nu prezintă relevanţă înainte de 1492; potrivit aceluiaşi principiu, de ce am include Asia ori Africa?

În căutarea unei alte imagini utile, ne putem îndrepta atenţia către hărţile simbolice ale lumii folosite în mod obişnuit de creştini de-a lungul Evului Mediu şi la începutul epocii moderne, în care cele trei continente erau reprezentate sub forma unor petale unite între ele la

Ierusalim (harta 3, p. 41).[23]

Descrierea lumii în forme geometrice atât de simple nu însemna că acei cartografi timpurii erau ignoranţi sau incompetenţi: ei erau capabili să deseneze hărţi maritime cât se poate de exacte, pentru navigatori. Aceste hărţi transmiteau de fapt un mesaj mai înalt: Ierusalimul era centrul lumii, locul firesc în care Hristos săvârşise gestul sacrificării de sine şi al mântuirii. (Timotei ar fi împins, desigur, centrul de gravitaţie şi mai departe spre Răsărit!) Aceste imagini mai reflectau şi o lume în care creştinismul avea o prezenţă viguroasă în toată Asia şi în mare parte din Africa de Nord. Examinând critic conceptele vizuale tradiţionale ale istoriei creştinismului, Andrew Walls a propus ca, în loc de a plasa un vital centru sirian de început, aşa ca Edessa, la marginile din est ale Europei, ar fi cel puţin la fel de logic să fie aşezat la extremitatea de vest a unei hărţi asiatice, în colţul de stânga jos.[24] Walls nu susţinea, desigur, că o asemenea interpretare asiatocentrică ar fi completă sau mai de înţeles, ci doar că nu ar fi mai puţin corectă decât viziunea eurocentrică.

SFÂRŞITUL UNEI LUMI

Şi totuşi acea lume creştină mai veche a dispărut, atât de nimicită încât de ea nu îşi mai aminteşte nimeni, cu excepţia specialiştilor universitari. În Evul Mediu şi mai ales în secolul al XIV-lea, ierarhiile bisericeşti au fost distruse, preoţii şi călugării, omorâţi, înrobiţi sau exilaţi, iar asupra mănăstirilor şi catedralelor s-a lăsat tăcerea. Pe măsura prăbuşirii instituţiilor ecleziastice, s-au micşorat şi comunităţile creştine, sub efectul persecuţiilor sau al

23 Scriitorul creștin din sec. al VI-lea Cosma Indicoplevstul (Indicopleustes) era frapat că „până și păgânii, servindu-se de ceea ce dezvăluise Moise, împart pământul întreg în trei părți: Asia, Libia și Europa, atribuind Asiei estul, Libiei sudul, extins spre vest; Europei nordul, și ea extinsă spre vest". McCrindle, Christian Topography, cartea a 2-a (n.a.).

24 Evelyn Edson, The World Map, 1300-1492 (Baltimore: Johns Hopkins Univ. Press, 2007); Andrew F. Walls, „Eusebius Tries Again", International Bulletin of Missionary Research 24, nr. 3 (2000): 105-11 (n.a.).

purificărilor etnice şi religioase. Supravieţuitorilor le-a fost practic imposibil să-şi practice în continuare credinţa, în lipsa preoţilor şi a bisericilor, mai ales când religiile rivale ofereau atracţii atât de puternice.

Statisticile declinului ne trezesc la realitate. Să privim, spre exemplu, către Asia Mică, regiunea atât de des menţionată în tot Noul Testament: aici întâlnim denumiri istorice ca Iconiu şi Efes, Galatia şi Bitinia sau cele şapte cetăţi din cartea Apocalipsei. În 1050, în regiune mai existau 373 de episcopate, iar locuitorii erau practic cu toţii creştini, aproape exclusiv membri ai Bisericii Ortodoxe. Patru sute de ani mai târziu, proporţia creştinilor scăzuse la 10 sau 15% din populaţie şi nu mai găsim decât trei episcopi. Potrivit unei estimări, între 1200 şi 1500, numărul creştinilor asiatici a scăzut de la 21 de milioane la 3, 4 milioane. În aceeaşi perioadă, proporţia creştinilor din lume care trăiau în Africa şi Asia a coborât de la 34 la doar 6%. Este foarte posibil ca scăderea din afara Europei să fi fost chiar mai dramatică

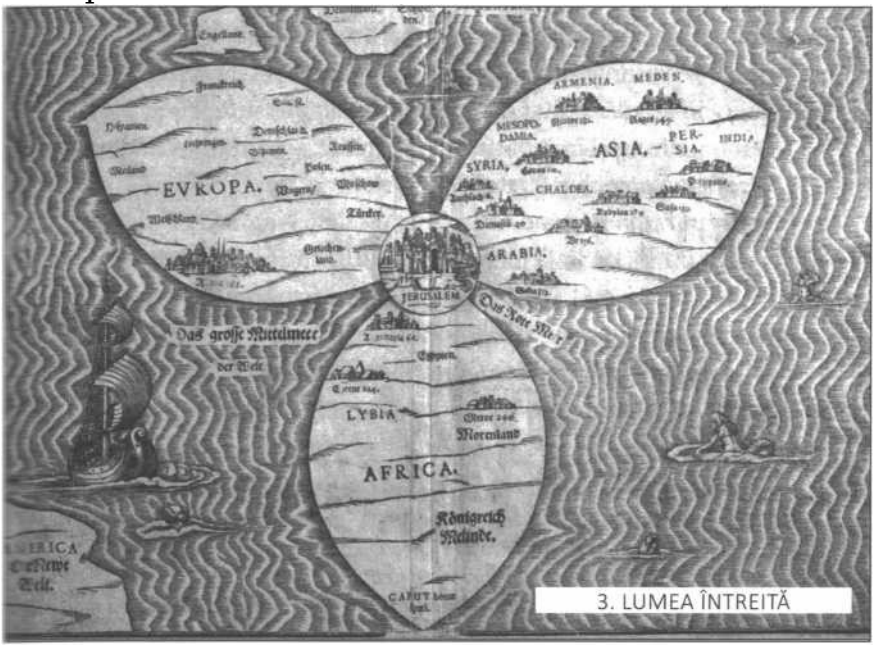

3. LUMEA ÎNTREITĂ

decât o spun aceste cifre, însă ideea de bază rămâne

oricum valabilă.1

Şi ce s-a întâmplat cu nestorienii, cu marea Biserică a Răsăritului? În sudul Indiei, cele câteva milioane de creştini de astăzi reprezintă rămăşiţele acelor misiuni, deşi majoritatea sunt trecuţi la Bisericile Catolică sau Ortodoxă, care se află astăzi în „curentul principal" al lumii creştine. În alte părţi, Biserica Răsăritului practic a dispărut, iar toate cetăţile şi centrele ei faimoase odată, aproape fără excepţie, se află acum în teritorii în mare măsură sau exclusiv musulmane. Din supravieţuitorii Bisericii Nestoriene, ajunse odată la dimensiuni uriaşe şi capabile să câştige devotamentul tibetanilor şi al mongolilor, a rămas în anii 1920 doar „o comunitate jalnică de aproximativ patruzeci de mii de refugiaţi"[25] în nordul Irakului. Dar suferinţele lor nu s-au încheiat atunci. Câţiva ani mai târziu au fost supuşi unor masacre atât de crunte, încât i-au obligat pe specialiştii în filosofia dreptului să conceapă o nouă terminologie a cruzimii omeneşti. Conceptul de genocid s-a dezvoltat din discuţiile despre suferinţele lor. Astăzi, urmaşul îndepărtat al lui Timotei – patriarhul Sfintei Biserici Apostolice Catolice Asiriene a Răsăritului – are scaunul nu la Bagdad, ci la Chicago[26].

Epurarea brutală a creştinismului, cu formele cele mai acute în Asia, a făcut din Europa inima geografică a credinţei creştine şi singura bază potenţială pentru expansiunea viitoare. Chiar dacă distrugerea nu a fost totală, comunităţile creştine au fost şterse de pe faţă pământului în regiuni întregi, iar în altele numărul credincioşilor s-a redus până când a ajuns să reprezinte doar o fracţiune infimă din rândul populaţiei. Ca să ne inspirăm din imaginea de pe hărţile medievale, din cele trei petale a rămas doar una. Dacă luăm în considerare întregul Orient Mijlociu larg definit, din Egipt până în

25 Speros Vryonis, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor (Berkeley: Univ, of California Press, 1971). Referitor la numărul creștinilor, vezi Barrett, World Christian Encyclopedia, ed. 1, 796 (n.a.).

26 Intre timp, de la apariția volumului, patriarhul Gewargis al IH-lea a mutat iarăși sediul patriarhiei la Bagdad (n. ed.).

Persia, din Turcia până în Arabia, atunci în această regiune trăiau în 1900 circa 5 milioane de creştini în total. Adică un vrednic de milă O, 9% din populaţia creştină a lumii, copleşitor concentrată la acea vreme în Europa şi în aşezările întemeiate de ea în întreaga lume. În cifre absolute, în Orientul Mijlociu existau mai puţin creştini decât în Oceania – adică în special în Australia şi Noua Zeelandă, colonii relativ noi.[27]

TĂIAT DIN RĂDĂCINI

Dezastrele de la sfârşitul Evului Mediu au smuls creştinismul din rădăcinile lui culturale, geografice şi lingvistice. Această „dezrădăcinare" a produs creştinismul pe care în mod obişnuit îl considerăm astăzi un etalon istoric autentic, dar care în realitate a fost rezultatul eliminării realităţilor alternative. Creştinismul a devenit cu adevărat „european", dar cam cu un mileniu mai târziu decât cred oamenii. Aşa cum remarcă Andrew Walls, „abia relativ recent – în jurul anului 1500 – efectul combinat al convertirii imperfecte a ultimelor popoare păgâne ale Europei, al răsturnării puterii musulmane în Spania şi al declinului definitiv al creştinismului în Asia Centrală şi în Nubia a creat o Europă în esenţă creştină şi un creştinism în esenţă european".[28]

Îndepărtarea geografică de Asia are implicaţii culturale şi politice, în sensul că nicio regiune şi nicio Biserică nu-şi poate revendica o autenticitate sau o autoritate specială invocând reprezentarea nucleului istoric al tradiţiei creştine. În acest sens geografic, creştinismul nu are un nucleu, un miez natural. Creştinii medievali au petrecut două sute de ani făcând eforturi să recupereze, cu preţul sângelui, leagănul credinţei din Ţara Sfântă, dar lupta lor s-a dovedit sterilă. Lipsa unui asemenea centru vine în contradicţie radicală cu istoria

27 David B. Barrett, George T. Kurian çi Todd M. Johnson, World Christian Encyclopedia, ed. a 2-a (New York: Oxford Univ. Press, 2001) (n.a.).

28 Walls, „Eusebius Tries Again" (n.a.).

islamului, care provine din Arabia şi din zonele învecinate, unde inima lui a continuat mereu să existe. Pornind de la acea bază solidă, islamul s-a răspândit în zone întinse din Asia şi Africa, pierzând uneori teritorii, spre exemplu în Spania sau în Balcani, însă păstrându-şi mereu nucleul şi vorbind limba arabă.

Centrul de gravitaţie creştin, pe de altă parte, s-a schimbat de-a lungul vremii. Secole de-a rândul, cele mai active centre ale credinţei s-au aflat în Orientul Apropiat, însă mai târziu inima culturală şi demografică a Bisericii s-a mutat în Europa şi în lumea atlantică, iar în vremurile noastre pare să se deplaseze spre Sudul global. Dar, spre deosebire de islam, creştinismul nu şi-a păstrat temelia iniţială, în sensul că patria lui de origine – regiunea unde a cunoscut cele mai mari triumfuri în timpul primului său mileniu – este acum copleşitor musulmană. Pentru a oferi un exemplu paralel din care să înţelegem cât de radicală a fost dezrădăcinarea creştinismului, va trebui să ne imaginăm o lume în care islamul s-ar stinge în Arabia şi în Orientul Mijlociu şi ar supravieţui mai ales în Asia de Sud-Est, folosind scripturi traduse în malaysiană şi în bengaleză. La fel de rupt de contextul lui iniţial este şi creştinismul.

De-a lungul întregii istorii a acestei credinţe, creştinii au făcut apel la Biserica primară în chip de etalon idealizat prin care să-şi judece existenţa şi s-au străduit, pe cât posibil, să-şi zidească propria credinţă şi practică potrivit preceptelor creştinismului din Noul Testament. Însă cu cât înţelegem mai bine lumile autentice ale Răsăritului creştin, cu atât devine mai dificil de contemplat orice astfel de viziune a „întoarcerii la principiile originare” Timotei şi contemporanii săi trăiau cu adevărat într-o lume având o continuitate în care se putea recunoaşte cea dintâi Biserică, un model de dezvoltare organică în ce priveşte reglementările sociale şi economice, de limbă, cultură şi geografice. Putem dezbate în ce măsură reprezenta acea lume creştinismul primar autentic, însă este cât se poate

de sigur că nicio epocă mai târzie nu ar fi putut să reproducă mai fidel decât ea lumea apostolică. Pierderea continuităţii – a nucleului – pune în discuţie eforturile făcute mai târziu pentru a impune rânduielile specifice ale celor dintâi comunităţi creştine.

ÎN CĂUTAREA CURENTULUI PRINCIPAL

Sugrumarea marilor Biserici ale Răsăritului ridică în faţa creştinilor moderni alte probleme teologice. Cea fundamentală este următoarea: atât timp cât creştinismul nu are o esenţă istorică, cum putem vorbi despre un „curent principal”, o normă sau un standard istoric în funcţie de care să poată fi judecate mişcări sau poziţii ulterioare? Când urmărim istoria creştinismului, evidenţiem genurile de credinţă creştină care au caracterizat Bisericile din vechiul Imperiu Roman, cea Catolică şi cea Ortodoxă, însă ele şi-au dobândit supremaţia doar ca o consecinţă a căderii (relativ târzii) a vechilor Biserici rivale. Odinioară erau mai multe curente principale.

În teologie, spre exemplu, catoliciizortodocşii propovăduiau o anume abordare a înţelegerii întrupării, un crez fundamental de la care gânditorii se abăteau punându-şi viaţa în primejdie, iar protestanţii de mai târziu au preluat şi ei în mare măsură aceeaşi teologie. Acum o mie de ani însă, ortodoxia (în sens larg) reprezenta o poziţie teologică printre mai multe, iar în rândul unor populaţii creştine întinse şi numeroase dominau opinii cât se poate de diferite. Nici iacobiţii, nici nestorienii nu erau deloc atât de strident eretici ca gnosticii, care recent s-au bucurat de atâta atenţie, însă chiar şi faţă de o chestiune esenţială ca Persoana lui Hristos, ceea ce numim noi astăzi curent principal al ortodoxiei istorice arată mai degrabă ca părerea care s-a întâmplat să câştige puterea în Europa şi care prin urmare a supravieţuit. Şi ceea ce era adevărat din asemenea doctrine cu greutate se aplică cu şi mai mare vigoare asupra unor aspecte de mai mică importanţă, asupra chestiunilor liturgice şi de rugăciune. Bisericile

europene, mai ales Biserica Romano-Catolică, au devenit curentul principal al credinţei în virtutea faptului că au rămas, ca să spunem aşa, ultima redută.

Experienţa răsăriteană ne obligă să ne reconsiderăm părerea despre istoria creştinismului. Când o mişcare sau o Biserică eşuează sau dispare, putem presupune, privind retrospectiv, că a fost sortită de la început la nereuşită, că nu avea oricum şansa să joace un rol principal în istorie. Dar mişcările ajunse în cele din urmă marginale nu au fost mereu în această postură. Percepţia unei dispariţii extrem de rapide a cultelor creştine alternative după separarea lor de tulpina părintească nu reflectă decât tendinţa cercetătorilor de mai târziu de a le ignora existenţa. În realitate, nestorienii şi iacobiţii au rămas foarte influenţi vreme de peste opt sute de ani şi au atras credincioşi dintr-o zonă geografică uriaşă după ce marile sinoade bisericeşti i-au excomunicat din turma credincioşilor din Imperiu. Pentru a pune o asemenea realizare într-un context, este vorba despre o perioadă mult mai îndelungată decât întreaga istorie de până acum a protestantismului. Ce altceva ar putea să justifice mai bine legitimitatea deplină ca expresie a credinţei a unei variante de creştinism, dacă nu această capacitate de rezistenţă?

Când observatorii moderni se apleacă asupra liniei urmate de creştinism, ei aplică adesea un fel de perspectivă darwinistă, pornind de la premisa că anumite versiuni de religie au avut succes deoarece au fost mai bine adaptate decât altele la circumstanţele lor. Din punct de vedere teologic, asta ar însemna că anumite genuri de creştinism au supravieţuit şi prosperat deoarece au fost mai credincioşi şi mai drepţi faţă de planul divin. Iar supravieţuirea la rândul ei validează convingerile creştinilor de astăzi care urmează anume aceste forme de credinţă: credinţa interpretează istoria, care la rândul ei sprijină credinţa. Însă un asemenea model nu se împacă deloc bine cu istoria reală a acelor alte Biserici care au

dispărut nu din cauza eşecurilor sau contradicţiilor teologice proprii, din cauza propriei pierderi a credinţei, ci în urma politicilor laice. Ele nu au fost în niciun fel mai puţin autentic creştine decât Bisericile de la Roma şi de la Constantinopol. Dacă evenimentele ar fi urmat o altă linie, poate creştinismul de astăzi ar fi fost cu totul şi „firesc" asiatic şi nestorian tot atât de evident şi în conformitate cu tradiţia pe cât îl considerăm astăzi euro-american. Nici credinţa, nici evlavia, nici învăţătura, nici tradiţia străveche nu au servit la menţinerea în viaţă a Bisericilor din majoritatea leagănelor lor din vechime, iată o mare extincţie care ar trebui să constituie un mesaj de trezire pentru credincioşii lumii contemporane. Succesul unei anume religii ori tradiţii de credinţă în câştigarea de adepţi şi de influenţă nici nu îi dovedeşte, nici nu îi contestă autenticitatea.

CUM MOR RELIGIILE

Teologii se ocupă rareori de întrebările tulburătoare pe care le pune distrugerea de biserici şi de comunităţi creştine. Cel mai important este că trebuie să înţelegem că asemenea incidente, declinurile şi dispariţiile, sunt cât se poate de frecvente, indiferent de cât de puţin sunt studiate sau puse în discuţie. Descreştinarea este unul dintre cel mai puţin cercetate aspecte ale istoriei creştinismului.[29]

29 Absența nu este totală, iar un număr de istorici au studiat distrugerea catastrofică a misiunii catolice în Japonia secolului al XVH-lea. Din același episod este inspirată și narațiunea din romanul lui Shusaku Endo din 1967, Silence (Tăcere), care abordează chestiuni teologice grave despre cum trebuie interpretat eșecul unei Biserici osândite. însă cu excepția Japoniei găsim puține asemenea analize, mai ales în ce privește regiunile vaste care aveau să devină odată nucleul lumii musulmane. Din vasta bibliografie modernă consacrată istoriei creștinismului, cunosc doar trei volume care se ocupă de dispariția acestor comunități creștine, dovedind toate o erudiție impresionantă, dar fiind ieșite din actualitate: Leonard Ralph Holme, The Extinction of the Christian Churches in North Africa (New York: B. Franklin, 1969; ed. 11898); Laurence Edward Browne, The Eclipse of Christianity in Asia (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1933); Vryonis, Decline of Medieval Hellenism. Datele apariției lor (cartea lui Vryonis a fost publicată în 1971) arată limpede că nu avem de-a face cu un domeniu de cercetare

Lipsa de interes faţă de Bisericile dispărute ţine în parte de dificultatea acestui demers, în sensul că organizaţiile pe cale de dispariţie nu produc în general dovezi ale propriei lor extincţii. O mişcare sau o comunitate pe cale de dezvoltare are darul să-i convingă pe istorici să caute cu pasiune dovezile întemeierii lor şi orice urmă legată de zilele de început pe care o pot găsi. Textul fundamental al istoriei creştinismului este *Istoria bisericească* de Eusebiu din Cezareea, care a pus cap la cap orice fragment de informaţie, legendă şi bârfă pe care a reuşit să le găsească despre originile mişcării creştine care începea să înflorească în secolul al IV-lea. În secolul al XVI-lea, John Foxe a pus la fel de mult devotament în adunarea de detalii despre toţi eroii şi martirii ale căror sacrificii au pus bazele noilor Biserici protestante.[30]

Spre comparaţie, imaginaţi-vă o Biserică în plin proces de disoluţie. Lăcaşurile sunt în ruină sau părăsite, nu se mai găsesc oameni dispuşi să conducă episcopate, în vreme ce credincioşii de rând sunt împinşi de disperare spre alte credinţe. Este foarte probabil ca preoţii şi călugării să fie hăituiţi şi să se teamă pentru viaţa lor. La un moment dat poate fi posibilă identificarea ultimului preot sau pastor creştin dintr-un oraş sau o regiune, poate chiar şi a ultimului credincios. În asemenea condiţii disperate, puţini au voinţa sau capacitatea de a-şi consemna istoriile de declin şi cădere – şi mai puţin de a le păstra pentru posteritate. Când o credinţă urmează alteia, adepţii ei vor acorda prea puţină atenţie scrierilor tot mai puţine ale unei religii rivale şi ar putea foarte bine să le considere greşite sau chiar demonice. Unii entuziaşti ar putea chiar să considere de laudă distrugerea unor asemenea documente mai vechi: arderea unor asemenea cărţi religioase este motivul pentru care s-au păstrat atât

de actualitate. Alte volume au studiat declinul unor religii, dar nu și distrugerea lor definitivă: Bat Ye'or, The Decline of Eastern Christianity Under Islam (Madison, NJ: Fairleigh Dickinson Univ. Press, 1996) (n.a.).

30 Euan Cameron, Interpreting Christian History (Oxford: Blackwell, 2005) (n.a.).

de puţine scrieri ale religiilor aztecă şi maya. Şi, cel puţin până la apariţia formelor moderne de media şi de comunicare, coreligionarii din alte ţări cunoşteau şi le păsa prea puţin de asemenea evenimente de departe. Motivul pentru care ştim atât de mult despre căderea Bisericii japoneze este acela că soarta preoţilor ei europeni a fost prilej de imensă preocupare pentru colegii lor catolici cu carte de la Manila şi din Macao, care le-au consemnat suferinţele în detaliu. Odată ce preoţii europeni au plecat, nimeni nu şi-a mai bătut capul să relateze despre soarta zecilor de mii de creştini băştinași care au rămas pe loc.

Iată de ce, din multiple raţiuni, istoricii de mai târziu dispun de puţine dovezi pe baza cărora să înţeleagă situaţiile de decădere sau dispariţie. După cum scria un erudit victorian despre nordul Africii după cucerirea musulmană, „această Biserică a pierit cu asemenea desăvârşire, încât au dispărut până şi cauzele căderii ei în ruină”.[31] Faptul că ştim cu atât mai multe despre Bisericile europene decât despre cele din afara acestui continent nu reflectă neapărat mai marea lor importanţă la momentul respectiv, ci mai degrabă că au supravieţuit suficient pentru ca specialiştii să le poată păstra şi studia documentele. Catarii din Franţa secolului al XIII-lea, albigensii, nu au lăsat în urma lor niciun istoric să scrie o operă însufleţită despre sângele martirilor care constituie sămânţa Bisericii sau să revendice că nimeni nu poate să ucidă cu adevărat o idee.

TRIUMFUL PERSECUŢIEI

Ţinând seama că distrugerea creştinismului nu a fost mult studiată, putem face anumite observaţii generale, subliniind mai presus de orice rolul statelor. Chiar dacă

Bisericile din statele creştine îşi pot pierde influenţa politică, chiar dacă pot fi secularizate, ele nu dispar în maniera exemplelor invocate din Africa şi Asia. În majoritatea cazurilor, Bisericile s-au prăbuşit sau au dispărut din cauză că nu au fost capabile să facă faţă

31 Holme, Christian Churches in North Africa, 3 (n.a.).

presiunilor puse asupra lor de regimuri ostile, în special musulmane. Religiile se pot îmbolnăvi şi îşi pot pierde vigoarea, dar nu mor din proprie voinţă: trebuie să fie ucise.

Când subliniem rolul conflictului cu islamul, nu trebuie să exagerăm natura intolerantă ori militaristă a acelei religii. Există exemple şocante de Biserici a căror stingere a fost provocată de alte credinţe, de budişti sau şintoişti sau chiar de alţi creştini, cel mai radical în cazul catarilor. Răspândirea islamului nu s-a produs în primul rând silit, prin ameninţarea cu forţa din partea soldaţilor musulmani care, am fi tentaţi să presupunem, nu-ţi lăsau decât să alegi între Coran şi sabie. Vreme de mai multe secole după cuceririle iniţiale, marea majoritate a celor care au acceptat islamul s-au convertit voluntar, din motivele obişnuite care explică o asemenea transformare: unii au cedat din oportunism sau pentru a obţine un avantaj, însă cei mai mulţi deoarece au acceptat pretenţia noii religii de a furniza o revelare definitivă a voinţei divinităţii. Mulţi oameni de rând probabil că au acceptat islamul pentru acelaşi motiv care îi făcuse pe strămoşii lor să adopte creştinismul – şi anume, urmând exemplul unor conducători sau al altor notabilităţi locale. Convertirea a fost cu atât mai uşoară cu cât, în primele lui secole, islamul prezenta o asemănare mult mai pronunţată cu creştinismul decât mai târziu, ceea ce făcea tranziţia mai puţin radicală. Începând din secolul al X-lea, mulţi dintre viitorii convertiţi au fost atraşi de exemplul sfinţilor şi înţelepţilor islamului, ale căror puteri harismatice le evocau pe acelea ale vechilor sfinţi creştini. Nimic din scripturile musulmane nu face credinţa islamului mai înclinată sau mai puţin înclinată să se angajeze în persecuţii sau convertire forţată decât orice altă religie a lumii.

Islamul a crescut mai târziu şi graţie încurajării de către regimurile musulmane a imigrării coreligionarilor din alte ţări, care au ajuns curând să depăşească populaţiile

mai vechi, băştinaşe. Deşi schimbarea religiei este discutată de obicei în termenii convertirii, de multe ori este vorba despre un transfer de populaţie şi mai puţin despre transformarea convingerilor personale. La fel ca pe continentele americane după cucerirea spaniolă şi portugheză, convertirea unei regiuni la o nouă religie nu înseamnă neapărat că ţi-ai asigurat loialitatea întregului popor. Mai curând vechii locuitori pot fi expulzaţi sau depăşiţi numeric şi diluaţi de alte populaţii. Şi în contextul Orientului Mijlociu, imigranţii au beneficiat de preocupările lor economice diferite. Antropologii au constatat că popoarele pastorale se înmulţesc de regulă în ritm mai rapid decât vecinii lor, ţărani sedentari, şi, cu timpul, ajung proprietari asupra majorităţii pământurilor acestora. Pe măsură ce Orientul Mijlociu adopta treptat limba şi cultura arabă, se creau condiţii favorabile pentru noua religie dominantă. Încetul cu încetul, după trei sau patru secole, musulmanii au ajuns să constituie majorităţi, în general prin mijloace paşnice.

La fel de incontestabil însă, mulţi creştini şi alţii (evrei şi zoroastrieni) au fost mânaţi să accepte noua credinţă, fie prin prigoană directă, fie prin discriminare sistematică, exercitată secole de-a rândul. Pământurile cucerite de islam în vremea expansiunii iniţiale a acelei credinţe erau în mare măsură creştine, iar părţi mari din populaţie au rămas ataşate religiei lor până când presiunile intolerabile i-au obligat să accepte convertirea. Iar creştinismul nu s-a stins pur şi simplu, de la sine, urmând o lentă curbă descendentă spre uitare. Peste cuprinsul lumilor creştine din Africa şi Asia, secolele al XII-lea şi al XIII-lea au fost martorele unei renaşteri culturale pe scară largă în multe ţări şi multe limbi, care a produs unii dintre cei mai mari gânditori şi autori ai Evului Mediu creştin. Lovitura s-a abătut, cât se poate de brusc, abia în jurul anului 1300.

Acest val de constrângeri este frapant în contextul răspânditei convingeri moderne că islamul a fost în esenţă

tolerant de-a lungul majorităţii istoriei lui, o părere deseori asociată cu imaginea idealizată a coexistenţei paşnice, *convivencia*, care se afirmă că a predominat în Spania medievală. Însă coexistenţa în anumite perioade şi locuri nu exclude persecuţiile într-altele. Foarte asemănător tratamentului aplicat de Europa creştină populaţiei evreieşti, bunele relaţii sociale dintre musulmani şi creştini au putut să dureze decenii sau chiar secole. Dar în lumea islamului, la fel ca în Europa, prigoana, când a apărut, a putut să ia forme sălbatice, ducând la devastarea comunităţii minoritare; în ambele aceste cazuri, secolul al XIV-lea a fost martor al unui crescendo al violenţei şi al discriminării. Musulmanii i-au atacat pe creştini acuzându-i de subversiune şi trădare, chiar şi de plănuirea unor megalovituri teroriste asupra unor îndrăgite moschei şi monumente publice. Asemenea teorii au devenit plauzibile odată cu apariţia în scenă a unei noi superarme: praful de puşcă.[32]

De fapt, anii din jurul lui 1300 s-au remarcat în întreaga lume printr-un val înspăimântător de intoleranţă religioasă şi etnică, o mişcare care trebuie explicată prin factori globali, şi nu doar locali. Efectele care au urmat invaziei mongole au jucat cu siguranţă şi ele un rol, îngrozindu-i pe musulmani şi pe alţii cu perspectiva ameninţării directe la adresa puterii lor sociale şi religioase. Factorii climatici au fost şi ei decisivi, deoarece lumea a intrat într-o perioadă de răcire rapidă, ceea ce a adus recolte proaste şi o restrângere a rutelor comerciale – o lume speriată şi sărăcită caută ţapi ispăşitori. Indiferent de motivaţii, regimurile şi gloatele musulmane au dat acum lovituri aproape fatale Bisericilor creştine slăbite. Şi astăzi, extremiştii jihadişti se inspiră în provocările lor la adresa lumii necredincioşilor din linia dură a învăţaţilor musulmani ai acelei epoci.

32 Vivian B. Mann, Jerrilynn D. Dodds și Thomas F. Glick, editori, Convivencia (New York: G. Braziller în asociere cu Jewish Museum, 1992) (n.a.).

Creştinii africani şi asiatici au fost de multe ori de-a lungul istoriei lor siliţi să înfrunte realitatea războaielor religioase. Nu doar islamul a fost predispus la persecuţii, iar regimurile musulmane în general nu s-au purtat mai rău decât altele: nici statele creştine nu au motive de laudă pentru felul cum au tratat minorităţile religioase. În fapt, în perioade îndelungate din istoria musulmană, actele de violenţă religioasă au fost rare şi sporadice. Chiar şi dacă luăm în considerare incidente în care forţele musulmane distrugeau comunităţi creştine, trebuie să ne întrebăm dacă aceste grupuri acţionau în numele religiei sau dacă nu cumva doar din întâmplare islamul era credinţa naţiunilor sau a triburilor invadatoare, ele aplicând standardele extraordinar de distrugătoare ale strategiei nomade. Însă cu alte ocazii putem vorbi fără ezitare despre jihad, despre o motivaţie religioasă. Toate tradiţiile religioase, hindusă, creştină şi budistă, au propriile lor teologii militare; nu ar trebui să excludem nici islamul din această categorie. Oricine este de părere că ADN-ul islamului ar fi încrustat cu agresivitate fără limite şi crudă tiranie la adresa minorităţilor trebuie să explice natura cât se poate de binevoitoare a stăpânirii musulmane în primele ei şase secole; în schimb, susţinătorii toleranţei islamice trebuie să se străduiască la fel de mult pentru a explica ce s-a întâmplat în perioadele istorice următoare.

Persecuţiile şi restrângerile grupurilor minoritare au fost procese atât de ample, din Evul Mediu şi până în secolul XX, încât este uluitor cât de mic ecou au lăsat în conştiinţa populară sau cât de uşor este acceptat mitul toleranţei musulmane. Un factor de denaturare a memoriei a fost uitarea totală în care au căzut comunităţile creştine neeuropene şi presupunerea că realităţile familiare din zilele noastre trebuie să fi existat dintotdeauna. Pentru cei obişnuiţi cu ideea unui Orient Mijlociu aproape exclusiv musulman pare incredibil să fi existat vreodată o situaţie diferită sau, dacă a fost aşa, urmarea ei să fi putut fi alta.

RĂMĂŞIŢELE

Diferenţa reacţiei creştine faţă de o ocupaţie sau de o prigoană pretinde şi ea o explicaţie. În faţa unor asemenea provocări, unele Biserici şi-au încheiat rapid existenţa, iar creştinismul a dispărut în bună măsură din peisajul social. Aşa s-a petrecut cu Bisericile odinioară influente în Africa, în regiunea pe care astăzi am identifica-o cu Algeria şi Tunisia. După cum remarca un om de ştiinţă catolic, „în dezastrul copleşitor al invaziei arabe, bisericile din Africa au fost şterse de pe faţa pământului. Nu că totul ar fi fost distrus, însă rămăşiţele de viaţă creştină erau atât de neînsemnate, încât nu mai ţineau de istorie, ci de erudiţie.”[33] în secolul al VI-lea, în această regiune erau în funcţie circa cinci sute de episcopi; în secolul al VIII-lea, cu greu găseai unul. Ironia face că unul dintre cei mai de seamă slujitori ai creştinismului nord-african din secolul al LII-lea, Tertulian, inspirat părinte al Bisericii, este cel care a scris faimoasa formulă că sângele martirilor reprezintă sămânţa Bisericii; însă după doar câteva secole această Biserică practic a dispărut în urma invaziei musulmane. În acest caz, aparent, sămânţa căzuse pe loc pietros.

În schimb, în Egipt, care intrase sub dominaţia musulmană din 640, creştinismul originar nu numai că a supravieţuit până astăzi, dar Biserica Coptă a exercitat deseori influenţă socială şi politică. Chiar şi în secolul XX, a păstrat probabil la sânul ei 10% dintre egipteni. Este posibil ca asemenea diferenţe radicale să reflecte politici oficiale diferite, grade de persecuţie diferite, deşi nimic nu lasă să se înţeleagă că în nordul Africii cuceritorii ar fi urmărit un fel de genocid religios. Efectele diferite provin mai ales din deosebirile dintre Biserici, iar această remarcă se aplică şi altor părţi ale vechii lumi creştine.

Întrebarea cum au supravieţuit unele Biserici pretinde cel puţin la fel de multă atenţie ca aceea de ce altele au pierit. Chiar deciziile luate de Biserici au determinat în oarecare măsură dacă au pierit sau au rămas

33 Catholic Encyclopedia, în articolul „Early African Church", de H. Leclercq, http://www.newadvent.org/cathen/01191a.htm (n.a.).

în viaţă, dacă au urmat cursul Africii sau al Egiptului ori unul de mijloc. Ne vin în minte mai multe explicaţii de bun-simţ, însă niciuna nu poate lămuri foarte bine această distincţie. În teorie, cel puţin, structurile bisericeşti ar trebui să joace un rol oarecare, în sensul că cele cu un grad ridicat de centralizare şi ierarhizare sunt mai vulnerabile la distrugere decât grupările descentralizate. La fel şi Bisericile a căror funcţionare depinde cu totul de o preoţime hirotonită, şi nu de activism la nivel local. Iar bisericile din mănăstiri, înzestrate cu domenii întinse, prezintă, desigur, un grad foarte înalt de vulnerabilitate. Potrivit tuturor acestor criterii însă, Biserica egipteană – ierarhică, clericală şi monastică – ar fi fost o candidată ideală la dispariţie.

Diferenţa esenţială care asigură supravieţuirea este mai degrabă cât de adânc şi-a plantat o Biserică rădăcinile într-o comunitate anume şi în ce măsură religia a devenit o parte din aerul respirat de oamenii obişnuiţi. Biserica egipteană a reuşit extraordinar în această privinţă, în vreme ce africanii nu au fost capabili să producă un impact deosebit în afara oraşelor. În vreme ce egiptenii au redat credinţa creştină pe înţelesul oamenilor de rând, de la orăşeni până la locuitorii satelor, africanii s-au concentrat doar asupra anumitor categorii, anumitor rase. Creştinismul egiptean a devenit un firesc local; versiunea lui africană era colonială. Această diferenţă a devenit crucială când o credinţă formată într-un context social şi politic a trebuit să se adapteze la o lume nouă. Când societatea s-a schimbat, când oraşele au căzut în ruine, când au apărut persecuţiile, credinţa a dăinuit într-o regiune, nu şi în cealaltă.[34]

34 Colin H. Roberts, Manuscript, Society, and Belief in Early Christian Egypt (Londra: volum publicat pentru Academia Britanică de Oxford Univ. Press, 1979); Birger A. Pearson și James E. Goehring, editori, The Roots of Egyptian Christianity (Philadelphia: Fortress Press, 1986); C. Wilfred Griggs, Early Egyptian Christianity (Leiden: E.J. Brill, 1990); Douglas Burton-Christie, The Word in the Desert (New York: Oxford Univ. Press, 1993); Birger A. Pearson, Gnosticism and Christianity in Roman

NĂLUCI

Religiile mor, dar lasă în urma lor năluci. Prigoana religioasă îi mână pe credincioşi să se refugieze în zone mai prielnice şi se creează astfel diaspore influente, de unde se răspândesc idei şi orientări culturale. Acest model, atât de familiar în istoria evreilor, se regăseşte frecvent şi în contextul creştin, unde exilaţii din comunităţi care se năruie au dat de atâtea ori vigoare unor societăţi noi şi Bisericilor lor.

O religie care moare într-o anumită regiune, în sensul că nu mai are adepţi activi cunoscuţi, este posibil să aibă mulţi credincioşi ascunşi sau clandestini şi, la fel ca prăbuşirea Bisericilor, criptocreştinismul a rămas un fenomen extrem de puţin studiat. În teorie, adevăraţii credincioşi ascunşi ar trebui să fie imuni la studiu, deoarece nu ies niciodată de sub acoperire, iar cei care pot fi studiaţi sunt doar cei mai puţin discreţi. Dar auzim foarte des despre criptocreştini, iar poveştile lor sunt surprinzătoare, cu atât mai mult pentru occidentalii obişnuiţi să considere creştinismul credinţa recunoscută de state.

Chiar şi după persecuţiile zdrobitoare care au desfiinţat Biserica japoneză, mii de „creştini ascunşi”, *kakure kirishitan*, şi-au menţinut într-un fel sau altul tradiţiile clandestine în sate pescăreşti izolate şi în comunităţi insulare. Această Biserică de catacombe s-a abătut departe de curentul principal al catolicismului, iar multe dintre practicile ei o făceau să arate aproape ca o sectă şintoistă, elementele euharistice fiind orez, peşte şi sake. Nu ştiau nimic despre Biserică în sensul larg şi se considerau singurii creştini autentici din lume. Însă povestea lor ne uimeşte în continuare. Graţie unui documentar emoţionant din anii 1990, *Otaiya*, îi auzim pe credincioşi foarte bătrâni rostind rugăciuni catolice aduse în acele locuri prima oară în urmă cu mai mult de patru sute de ani, unele în latina bisericească şi în portugheza

and Coptic Egypt (New York: T. and T. Clark International, 2004) (n.a.).

secolului al XVI-lea. Închinarea *Ame Maria karassa binno domisu terikobintsu*, un ecou la *Ave Maria gratia plena, dominus tecum, benedicta*... Şi apoi prezintă cu tandreţe fragmentul dintr-un veşmânt din mătase purtat odată de unul dintre părinţii martirizaţi. Filmul ni-i arată pe ultimii doi membri ai preoţimii ereditare indigene, ambii bărbaţi firavi de peste nouăzeci de ani, urmaşii îndepărtaţi ai Sfântului Frandsc Xaveriu şi ai pionierilor iezuiţi.1

Iar criptocreştini există în număr surprinzător. *World Christian Encyclopedia* susţine că în anul 2000 intrau în această categorie 120 de milioane de credincioşi, adică circa 6% din numărul total al creştinilor lumii, majoritatea dintre ei concentraţi în naţiuni asiatice, ca India şi China. Dacă ar fi să-i considerăm separat de corpul principal al credincioşilor, ei singuri, judecând după dimensiuni, ar constitui cea de-a cincea religie a lumii.[35] Avem de-a face cu un fenomen în mare măsură tipic creştin: dacă şi alte religii, printre care iudaismul şi islamul, au şi ele credincioşi secreţi, cifrele absolute sunt infime în comparaţie cu cele ale criptocreştinilor. Aceste cifre ar putea fi umflate sau exagerat de optimiste, însă comunităţi creştine secrete au supravieţuit secole de-a rândul sub regimuri ostile, musulmane şi nu numai.

Nălucile bântuie şi noile religii care urmează celor vechi. Distrugerea cultului organizat al vechilor zei mexicani nu i-a împiedicat pe credincioşii de rând să practice ritualuri şi obiceiuri familiare lor. De fapt, le-au integrat în noua credinţă a creştinismului catolic, în procesul de remodelare presupus de practicarea noii religii. Şi în zone întinse din Africa şi Asia, islamul şi alte religii s-au întemeiat pe ruinele comunităţilor creştine mai vechi şi au integrat multe dintre ideile mai vechi. Influenţa creştinismului asupra islamului a fost profundă şi poate fi

35 Rugăciunea este citată din „Japan's Crypto-Christians", Time, 11 ian. 1982, http://www.time.eom/time/magazine/article/0,9171,925197,00.html. Ann Harrington, Japan's Hidden Christians (Chicago: Loyola Univ. Press, 1992); Stephen Turnbull, The Kakure Kirishitan of Japan (Richmond, UK: Curzon/Japan Library, 1998) (n.a.).

identificată şi în cele mai adânci rădăcini ale acelei credinţe. Moscheile au forma pe care o au deoarece înfăţişarea lor provine din cea a bisericilor creştine din Răsărit în zilele de început ale islamului. Majoritatea practicilor religioase ale credincioşilor din moschei au luat şi ele exemplul credincioşilor din Răsărit, inclusiv mătăniile care li se par atât de ciudate occidentalilor moderni. Severul sacrificiu de sine al Ramadanului s-a inspirat iniţial din Postul Mare. Coranul însuşi prezintă paralele surprinzătoare cu Scripturile, textele sacre şi imnurile creştinismului din Răsărit, iar unii oameni de ştiinţă susţin chiar că o mare parte din text provine din lecţionarele în siriacă, adică din colecţiile lor de lecturi bisericeşti. Nenumăratele moschei înălţate pe fundaţiile unor biserici mai vechi – şi de multe ori folosind părţi mari din arhitectura mai veche – servesc de simbol vizual al unui proces îndelungat, transformator. Doar înţelegând formele de creştinism pierdute din Răsărit vom putea înţelege de unde provine islamul şi cât de apropiat este de creştinism.

Acest gen de integrare a credinţelor mai vechi a continuat mult după epoca iniţială de răspândire a islamului. Asia Mică, spre exemplu, fusese creştină vreme de o mie două sute de ani înainte ca turcii musulmani să obţină dominaţia politică, iar multe vechi familii creştine au supravieţuit, chiar dacă au ajuns în poziţii inferioare pe scara socială. Femeile, în special, au avut tendinţa să păstreze vii vechile credinţe, de vreme ce nu aveau nici îndatorirea şi nici ocazia să apară în sfera publică, unde ar fi fost silite să-şi dezvăluie, zi de zi, convingerile religioase. Creştinele puteau transmite mai departe ideile mai vechi în gospodăria, în rândul servitorilor şi chiar şi al copiilor stăpânilor musulmani. Încă şi în secolul al XIX-lea, mulţi ţărani turci care se considerau musulmani fideli insistau să-şi boteze copiii, pentru a le ocroti sănătatea fizică şi spirituală.[36] într-o bună parte din obiceiurile populare ale

36 Vryonis, Decline of Medieval Hellenism (n.a.).

musulmanilor se disting ecouri ale unor voci mai vechi.

Uneori, rămăşiţele vechilor religii îi transformă pe cei care le-au învins. Nicio istorie respectabilă a islamului nu poate omite o relatare despre ordinele sufiste, ale căror practici aduc atât de mult aminte de lumea apusă a călugărilor creştini. Tocmai monahii creştini erau cei care căutau extazul şi unirea cu divinul prin repetarea neîncetată a rugăciunilor, o practică ce avea să ocupe un loc central în tradiţia sufistă. La moartea lor, adepţii sufismului continuau să-i atragă pe adepţi la morminte, în aşa fel încât aceşti şeici veneraţi îndeplineau pentru musulmani exact acelaşi rol ca sfinţii creştini, la vremea lor. Creştinismul şi islamul au cu mult mai multe în comun decât ar fi dispuşi să admită credincioşii severi din ambele credinţe. Căderea creştinismului din Orientul Mijlociu şi din Asia a avut consecinţe multiple şi pentru alte credinţe.

Legătura dintre islam şi forme răsăritene mai vechi de creştinism este atât de intimă, de fapt, încât are darul să îi pună pe credincioşii moderni ai ambelor religii în faţa unor dileme tulburătoare. Nu de puţine ori, când creştinii fideli se plâng de aspecte ale acelei religii străine, denunţă de fapt obiceiuri sau convingeri profund înrădăcinate în formele străvechi ale propriei lor credinţe creştine. Şi, în vreme ce musulmanii îl laudă pe profetul Iisus, puţini sunt conştienţi de moştenirea cuprinzătoare care le-a revenit de la bisericile nazarinenilor – *nasraye*. Creştinismul şi islamul se bântuie reciproc în asemenea hal, încât nu există pe lume exorcist suficient de priceput să le dezlege. Şi ne-ar face plăcere să ne gândim că recunoaşterea unor rădăcini atât de strâns împletite între ele ar trebui să servească drept bază pentru un dialog mai strâns între cele două credinţe surori.

TRECUT ŞI PREZENT

Odată ce înţelegem cum s-au prăbuşit aceste Biserici, vom şti mult mai mult despre istoria creştinismului şi interacţiunea lui cu alte credinţe. Însă această poveste mai are multe implicaţii şi în zilele noastre, mai cu seamă într-

un moment în care Bisericile moderne se confruntă cu efectele globalizării. În 2006, spre exemplu, discursul papei Benedict, de la Regensburg, a stârnit mânia musulmanilor, care au avut sentimentul că, potrivit portretului făcut, credinţa lor se întemeiază pe forţă şi persecuţii. Această întâmplare a demonstrat, dacă nu şi altceva, puterea şi rezistenţa în timp a istoriei şi în special a părerii despre mijloacele prin care Orientul Mijlociu s-a islamizat. Cine şi-ar fi imaginat că un citat dintr-un împărat bizantin al secolului al XIV-lea ar putea provoca manifestaţii publice în secolul XXI?[37]

Însă de mai puţină atenţie s-a bucurat atunci o temă poate şi mai controversată, şi anume Benedict a insistat că, în forma lui veritabilă, creştinismul se bazează *obligatoriu* pe tradiţia filosofică grecească, stabilind modelul intelectual european drept normă inevitabilă şi eternă. Iată un principiu plin de consecinţe, într-o perioadă în care creştinii africani şi asiatici se străduiesc să-şi definească relaţia cu spaţiile culturale înconjurătoare. Dar conştiinţa trecutului creştin ne aminteşte că, de-a lungul unei părţi însemnate a istoriei, Biserici importante au proiectat cu succes mesajul creştin în contextul tradiţiilor intelectuale negreceşti şi neeuropene ale budismului, taoismului şi confucianismului. Acel precedent este încurajator pentru întâlnirile interculturale moderne. Departe de a fi o inovaţie îndrăzneaţă, caracterul globalizat al creştinismului modern poate fi mai corect înţeles ca reluare a unei realităţi străvechi.

Tot dintr-o perspectivă modernă, problema descreştinării este pentru mulţi mai îngrijorătoare decât ar fi fost chiar şi acum douăzeci sau treizeci de ani. Un asemenea fenomen pare să se desfăşoare în ritm accelerat în Europa contemporană, unde secularizarea accentuată a coincis cu înmulţirea comunităţilor de musulmani imigranţi. Mulţi europeni se tem că un declin al credinţei

37 Philip Jenkins, God's Continent (New York: Oxford Univ. Press, 2007) (n.a.).

creştine va fi urmat nu de o utopie laică lipsită de prejudecăţi, ci de o societate din ce în ce mai dominată de forme severe ale islamului, susţinute de ameninţări teroriste şi violenţă în masă. Americanii conservatori au fost încântaţi să-şi exprime teama faţa de apariţia Eurabiei, sugerând că, în condiţiile noii ordini, soarta inevitabilă a nemusulmanilor este că vor fi supuşi unui statut degradant, de *dhimmitude*.[38] Deodată, distrugerea societăţilor creştine de demult a părut extrem de relevantă: de unde, poate, şi redescoperirea de către papa Benedict a trecutului bizantin.

În acest caz, exemplele istorice ale Bisericilor căzute ne dau totuşi unele motive de optimism, cel puţin prin sublinierea diferenţelor faţă de situaţia prezentă. Circumstanţele din Europa amintesc prea puţin de cele din Orientul Mijlociu istoric. Nu există nicăieri în Europa occidentală o perspectivă plauzibilă pentru un regim musulman sau pentru a crea o nouă ordine socială, conformă cu legea musulmană. Realist privind, persoanele din mediul islamic vor constitui o minoritate substanţială în cadrul populaţiei europene, şi nu o majoritate, fiind neclar în ce măsură cei mai mulţi dintre ei se vor defini în primul rând după criteriul strict al religiei. Creştinismul european poate fi departe de o stare de înflorire, însă nu islamul trebuie să fie principala lui sursă de îngrijorare.

Cu totul altfel stau, desigur, lucrurile în alte părţi ale lumii, şi mai întâi şi întâi în Africa, unde în momentul de faţă trăiesc 20% dintre creştinii lumii, proporţie care ar trebui să crească abrupt în următoarele decenii. *Ar trebui* să crească – însă există temeri. Cărţile din care conducătorii Bisericii din Africa citesc măreaţa istorie a creştinismului străvechi de pe acel continent mai relatează şi despre prăbuşiri extreme. De unde şi teama cu care este

38 Pentru dhimmitude, vezi Bat Ye'or, Decline of Eastem Christianity (n.a.). Termen preluat din franceză, în care dhimmi = persoană trăind într-o regiune cotropită de musulmani, căreia i s-a permis să-și păstreze religia, iar dhimmitude = aservire a creștinilor prin atribuirea unui statut de protejați (n. tr.).

privită răspândirea regimurilor islamice şi a Şariei în diverse regiuni ale continentului, în rândul unor naţiuni numeroase, aşa ca Nigeria, unde musulmanii nu-şi ascund deloc dorinţa de a reforma societatea în moduri considerate de ei adecvate. Dacă mai ţinem seama şi că zonele din apropierea ecuatorului vor suferi cele mai grave şi mai imediate efecte ale schimbărilor de climă globale, există o gravă perspectivă a tensiunilor sociale şi a violenţelor având cauze religioase. Creştinii africani par să dispună de suficiente resurse pentru a face faţă unor obstacole serioase, însă regimurile ostile le-ar putea pune în primejdie. Populaţiile creştine în creştere din sudul şi din estul Asiei ar putea fi şi ele supuse unor presiuni similare, pe termen lung.

Prăbuşirea Bisericilor străvechi şi distrugerea comunităţilor creştine sunt evenimente care şi-au păstrat totuşi şi astăzi forţa şi relevanţa chiar şi în ce priveşte Occidentul. Mai presus de orice, experienţa istorică ar trebui să ne înveţe lecţia de neuitat despre vulnerabilitatea religiei – a oricărei religii – şi cât de trecătoare poate deveni ea în orice cadru anume. Creştinii se pot gândi cu încredere la pasajul final al Evangheliei lui Matei, unde Iisus le promite ucenicilor că va fi cu ei „în toate zilele, până la sfârşitul veacului”[39]. Dar acel verset nu spune nimic despre forma acelei prezenţe continue, dacă se va petrece în virtutea unei anumite tradiţii bisericeşti sau chiar în cadrul unei comunităţi organizate. Este bine să ne amintim cuvintele Sfântului Vincenţiu de Paul, care scria pe la 1640, în mijlocul unuia dintre cele mai catastrofale momente din istoria europeană, carnajul pustiitor al Războiului de Treizeci de Ani. Urmărind cum creştinii de diverse nuanţe se ucideau şi se prigoneau zilnic între ei, Sfântul Vincenţiu şi-a amintit că Iisus promisese că Biserica Lui va dăinui până în veacul veacurilor, dar că nu ar fi adăugat niciodată cuvintele *în Europa*. În trecut, Biserica a prosperat în diverse regiuni ale pământului, la

39 Matei 28, 20 (n. tr.).

fel se va întâmpla şi în viitor. Poate Biserica îşi va continua în viitor marşul ei glorios, spunea el, dar asta în Africa, Asia sau America de Sud. Cel puţin în ce priveşte regiunile sau continentele, creştinismul nu acordă niciun fel de garanţie.

Dacă luăm în considerare cei peste două mii de ani de creştinism, era o observaţie profundă, confirmată de nenumărate ori. La un moment dat, perspectiva unei Sirii sau Mesopotamii necreştine sau postcreştine ar fi fost de neconceput, atât timp cât creştinii din aceste locuri ştiau că se află, incontestabil, chiar în miezul credinţei. Cunoaşterea acestui fapt făcea parte din conştiinţa lor, la fel cum cetăţenii francezi sau britanici din secolul XX ştiau că naţiunile lor sunt în mod fundamental creştine. Acum o mie de ani, creştinii din Asia Mică aveau aceeaşi certitudine; însă acea regiune poartă astăzi numele de Turcia, ţară care potrivit cifrelor oficiale este musulmană în proporţie de 99%.

Este perfect posibil ca o societate care astăzi se consideră creştină într-un secol sau două să fie la fel de convinsă de identificarea ei deplină cu islamul, cu secularismul radical sau cu budismul ori cu altă religie oarecare, încă nenăscută. Acest avertisment se aplică şi unor confesiuni specifice. Creştinismul însuşi nu acordă o garanţie – şi cu atât mai puţin o fac confesiunile sau formele de credinţă specifice, şi asta nu-i scoate din discuţie nici pe catolicii din America Latină, nici pe credincioşii ortodocşi din Europa răsăriteană. Chiar dacă creştinismul va continua să fie înfloritor în aceste locuri peste un secol, el ar putea să ia forme pe care majorităţile de astăzi le-ar considera enigmatice şi nepotrivite. Recunoaşterea efemerităţii şi fragilităţii ar trebui să-i facă pe creştini precauţi în ce priveşte încercarea de a asocia credinţa lor în mod inseparabil cu oricare formă particulară de tradiţie sau culturală, cu atât mai puţin cu o anumită ordine politică.

Putem cu siguranţă trage învăţături de pe urma

greşelilor făcute de Biserici care le-au grăbit căderea, însă ele nu sunt singurele concluzii care rezultă. De fapt, mai degrabă decât să ne întrebăm de ce mor Bisericile, am face bine să căutăm cum de rezistă atât de mult, în împrejurări aparent imposibile. Soarta creştinilor din Orientul Mijlociu este cu adevărat impresionantă în această privinţă: în 1900, după atâtea constrângeri şi batjocuri, încă reprezentau 10% din populaţia regiunii. Avem multe de învăţat de pe urma adaptabilităţii lor la culturi şi limbi dominante, aptitudinea lor de a învăţa noile limbaje ale puterii fără a-şi abandona credinţele esenţiale. Creştinii din toată lumea au acumulat o experienţă vastă de comportament din poziţia de minoritate, exclusă de la accesul la putere şi la influenţă – şi asta într-o măsură cu mult mai mare decât a avut de suferit oricare Biserică modernă din Occident.

O ISTORIE TERIBILĂ

Motivul cel mai bun pentru un studiu istoric serios este acela că practic noi toţi apelăm la trecut în discursul zilnic. Dar fondul istoric din care ne inspirăm abundă în mituri, jumătăţi de adevăr şi istorie populară; specialiştii pot sau ar trebui să poată pune la dispoziţie un corectiv pentru această stare de fapt. Remarca se aplică în mod deosebit istoriei creştinismului şi a Bisericii creştine, care reprezintă o componentă familiară a cunoaşterii populare, parte a „ceea ce ştie toată lumea”. Indiferent de convingerile religioase ale unei anumite audienţe, o majoritate, fie în viaţa privată, fie în cea publică, face fără nicio reţinere trimiteri la aspecte ale acelei istorii, şi în special la mari instituţii şi evenimente, cum ar fi cruciadele, inchiziţia sau prigoana vrăjitoarelor. Relatările din mass-media se referă mereu la o serie standard de presupuneri şi de convingeri legate de istoria creştinismului, privită ca o saga de care intoleranţa şi obscurantismul sunt greu de despărţit. Kathleen Jefferts Schori, episcop prezident al Bisericii Episcopale din Statele Unite, a rezumat frumos această abordare,

contestând poziţia papei Benedict cu afirmaţia că „musulmanii au o istorie a violenţei. La fel şi creştinii! Au o istorie teribilă. Priviţi istoria Evului Mediu. Carol cel Mare a convertit triburi întregi cu sabia”. James Carroll, autorul volumului radical polemic *Constantine’s Sword*[1], susţine că „Biserica a făcut un pas greşit, chiar de la aşezarea fundamentelor ei. De aceea merg creştinii la biserică, să fie iertaţi tot atât de mult pe cât să fie hrăniţi.”[4041]

Prezentarea convenţional negativă a istoriei creştinismului cuprinde o mulţime de adevăruri, în anume locuri şi la anume vremuri: nu avem nevoie să căutăm prea mult pentru a descoperi ură religioasă şi antisemitism, militarism şi corupţie. Dar povestea este cu mult mai diversă decât se crede în mod obişnuit şi cu atât mai puţin un catalog de precepte rigide impuse de sus prin mecanismele represive ale Bisericii şi statului (creştin). Imaginea familiară a Europei occidentale torturate de papi şi cler este doar un fragment dintr-un vast tablou global în care au coexistat multe nuanţe şi varietăţi diferite de creştinism, adesea oprimate la rândul lor; unele au făcut faţă, altele au dispărut total. Atât de vastă este această istorie în cuprinderea ei geografică şi are atâta însemnătate pentru felul cum s-a dezvoltat religia mai târziu, încât este uluitor că aproape s-a pierdut. Am uitat o întreagă lume.

2

BISERICILE RĂSĂRITULUI

„Nimeni nu ne-a fost trimis nouă, orientalilor, de papă. Sfinţii Apostoli mai sus pomeniţi ne-au dat învăţătură, iar noi mai păstrăm şi astăzi ceea ce ne-au lăsat ei”.

RABB AN BAR SAUMA, circa 1290

---

40 Sabia lui Constantin (n. tr.).

41 Deborah Solomon, „Questions for Katharine Jefferts Schori", New York Times, 19 nov. 2006; Gina Piccalo, „Devout Catholic Answers a Call to Challenge Church ", Los Angeles Times, 22 iunie 2007. Vedeți și James Carroll, Constantine's Sword (New York: Houghton Mifflin, 2001) (n.a.).

Merv (Merw) este vechea denumire a unuia dintre cele mai semnificative oraşe dispărute ale lumii, care se situa în sudul Turkmenistanului de astăzi. În Antichitate purta numele de Alexandria Margiana, fiind una dintre multele cetăţi care au primit numele cuceritorului macedonean, iar comunitatea amplasată într-o oază a prosperat de-a lungul Evului Mediu graţie aşezării pe Drumul Mătăsii, începând din secolul al VIII-lea a fost o bază a expansiunii musulmane militare spre Asia Centrală. Populaţia a crescut până la două sute de mii la mijlocul secolului al XII-lea, devenind (pentru scurt timp) unul dintre cele mai populate oraşe ale planetei.[42]

Vreme de mai multe secole a fost şi unul dintre cele mai mari centre creştine din lume. Merv avea un episcop în anii 420, iar în 544 a devenit scaun al mitropolitului Bisericii Răsăritului (Nestoriană). Reprezenta o bază ideală pentru misiunile spre est, în rândul triburilor turcice din Asia Centrală şi mai departe, în China. În jurul lui 500, şcoala de la Merv traducea opere esenţiale din greacă şi siriacă în limbile Asiei Centrale şi de Est. Oraşul a avut o bogată istorie de viaţă intelectuală şi spirituală creştină între secolele al VI-lea şi al XIII-lea; graţie vitalităţii lui, Merv putea să concureze cu oricare centru european occidental, unde universităţile au apărut de-abia în secolul al XII-lea. Cărturarii din Merv aveau acces la versiuni în siriacă ale textelor lui Aristotel, într-o vreme când în Europa occidentală fuseseră uitate. Mai mulţi dintre marii învăţaţi sirieni, printre care strălucitul Isho dad, poartă titlul „din Merv”.

Creştinii trebuiau să menţină cele mai înalte standarde intelectuale, dată fiind concurenţa permanentă cu alte credinţe. Din secolul al VII-lea, Merv s-a aflat sub dominaţie musulmană, însă creştinii coexistau alături de budişti, zoroastrieni şi manihei. Oraşul era faimos pentru

42 Georgina Herrmann $i Hugh N. Kennedy, Monuments of Merv (Londra: Society of Antiquaries, 1999); Edmund O'Donovan, The Merv Oasis (New York: G. P. Putnam's Sons, 1883) (n.a.).

amestecul său de credinţe diferite, idiosincrazice, vechi şi noi. În secolul al VIII-lea, Merv a fost sediul lui al-*Muqanna*, profetul cu văl, care se pretindea Dumnezeu întrupat.[43]

Deşi existenţa lui este bine cunoscută de specialişti, Merv se potriveşte prea puţin cu presupunerile noastre convenţionale legate de dezvoltarea creştinismului. Într-un fel, povestea lui este pe de o parte cu mult prea veche pentru aşteptările noastre, pe de alta, prea modernă. „Prea veche" deoarece presupune supravieţuirea unui creştinism semitic până în mileniul al doilea. „Prea modernă" deoarece îi prezintă pe creştini trăind nu ca aliaţi intimi ai unui rege creştin, ci în postura de minorităţi tolerate; deoarece ne vorbeşte despre o Biserică din mijlocul unei societăţi multireligioase; şi, mai presus de toate, deoarece este vorba despre creştini asiatici, într-un context cu totul neeuropean.

Pentru majoritatea neprofesioniştilor, istoria creştinismului de după primele secole invocă de obicei imagini europene. Ne gândim la o lume a lui Carol cel Mare şi Beda Venerabilul, a lui Toma d'Aquino şi Frandsc de Assisi, la un peisaj de catedrale gotice şi abaţii romantice. Ne gândim la o Biserică total complice cu puterea de stat – la papi care excomunică împăraţi şi inspiră la cruciade. De la sine înţeles, o asemenea imagine neglijează creştinismul străvechi al Imperiului de Răsărit, cu sediul la Constantinopol, însă ignoră şi istoria fundamentală a acestei religii dincolo de vechile hotare romane, din Africa şi din Asia. Probabil nu ne face deloc bine să recurgem la termeni atât de nefamiliari ca *nestorian*, aşa încât învăţătura răsăritenilor pare să se refere la o sectă oarecare obscură sau la o religie străină, şi nu la o ramură deosebit de viguroasă a tradiţiei creştine.

43 Despre inva|a|ii de la Merv, vezi Brown, Rise of Western Christendom, 275. Margaret Dunlop Gibson, ed., The Commentaries on the New Testament of Isho'dad of Merv, 6 vol. (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2005; ed. I 1903); Clemens Leonhard, Ishodad of Merw's Exegesis of the Psalms 119 and 139-147 (Louvain, Belgia: Peeters, 2001) (n.a.).

Doar subliniind autenticitatea creştină deplină a acestor mişcări cu baza în Asia putem aprecia integritatea, abundenţa şi diversitatea Bisericii de pe glob în mileniul ce a urmat Sinodului de la Niceea – şi adâncimea catastrofei reprezentate de prăbuşirea lor. Oricine cunoaşte doar istoria creştinismului aşa cum s-a dezvoltat în Europa este lipsit de imaginea sărăcirii acute suferite de religie prin pierderea acestor comunităţi prospere şi atât de vechi.

CREŞTINISM ŞI IMPERIU

Imperiul Roman în care s-a născut creştinismul depăşea mult graniţele Europei, iar provinciile lui cele mai bogate se găseau în Orientul Apropiat şi în nordul Africii. În secolul al V-lea, existau cinci mari patriarhii creştine, dintre care doar una, cea de la Roma, se situa în Europa. Dintre celelalte, Alexandria era pe continentul african, iar trei (Constantinopol, Antiohia şi Ierusalim) în Asia. După căderea Imperiului Roman de Apus, creştinismul şi-a menţinut tradiţiile culturale şi intelectuale în Imperiul de Răsărit, în Asia Mică, în Siria şi în Egipt.1

Istoricii occidentali sunt cel mai familiarizaţi cu Bisericile din Imperiul Roman, care în cele din urmă s-au scindat între catolici şi ortodocşi, însă secole întregi aceste Biserici au avut cea mai mare dinamică în Orientul Mijlociu. Oraşele din est, ca Antiohia, Edessa şi Nisibis, reprezentau gloria lumii creştine. În secolul al VIII-lea, Roma era în continuare un avanpost îndepărtat al imperiului având capitala la Constantinopol, iar papii funcţionau într-un cadru politic bizantin. Papalitatea era prin limbă şi cultură la fel de răsăriteană ca oriunde în Asia Mică, dominante fiind greaca („romană” vorbită de „Romei”) şi siriaca. Între 640 şi 740, nu mai puţin de şase papi au provenit din Siria, iar alţi câţiva erau cred. În anii 660, când Biserica romană a hotărât să susţină Biserica în curs de dezvoltare din Anglia, l-a trimis ca nou arhiepiscop de Canterbury pe Teodor din Tars, din Cilida, ajutat de abatele african Hadrian. Ultimul dintre părinţii „cred” recunoscuţi de Biserică a fost sirianul Ioan Damaschinul,

care era grec doar prin limba vorbită. Ioan (numit iniţial Mansur) a trăit în Siria secolului al VIII-lea, deţinând funcţii înalte la curtea califului musulman. În vremea lui, creştinismul mai avea aspectul unui imperiu spiritual sirian.[44][45]

Se întâmplă repetat ca obiceiuri sau practici considerate de noi ale Bisericilor occidentale să provină de fapt din Siria sau Mesopotamia. Bisericile Răsăritului, spre exemplu, o venerau în chip special pe Sfânta Fecioară, în parte datorită popularelor evanghelii apocrife. Acest entuziasm a dus la apariţia unor sărbători noi, spre exemplu Intrarea în Biserică a Maicii Domnului şi Bunavestirea, la fel ca sărbătorirea Naşterii şi a Adormirii Maicii Domnului. La sfârşitul secolului al VII-lea, toate aceste praznice au fost răspândite la Roma de papa Serghie, a cărui familie era din Antiohia. De aici, cultul Sfintei Fecioare s-a difuzat în toată Europa occidentală.[46]

Tot Bisericile Răsăritului sunt sursa tradiţiilor muzicale care reprezintă o glorie a culturii catolice. În definitiv, Siria are pretenţii întemeiate ca origine a muzicii creştine. Încă din secolul al II-lea, în Siria (la Edessa?) a apărut culegerea *Odelor lui Solomon*, considerată „cea dintâi carte de imnuri creştine”. Primul pionier cunoscut al muzicii şi cântărilor creştine a fost gnosticul Bardaisan din Edessa, care în jurul anului 200 a compus imnuri şi cântece care s-au bucurat de o largă audienţă. Încercând să pareze influenţa lui eretică, capii Bisericii siriene, printre care Efrem din Edessa, au păstrat vechile melodii şi ritmuri, dar le-au adăugat propriile lor texte ortodoxe. Muzica siriană i-a influenţat mai târziu profund pe

44 W.H.C. Frend, The Rise of Christianity (Philadelphia: Fortress Press, 1984) (n.a.).

45 Peter Llewellyn, Rome in the Dark Ages (New York: Praeger, 1970); Chris Wickham, Framing the Early Middle Ages (New York: Oxford Univ. Press, 2005); Julia M. H. Smith, Europe After Rome (New York: Oxford Univ. Press, 2005) (n.a.).

46 R.N. Swanson, ed., The Church and Mary (Woodbridge, UK: Boydell Press, 2004) (n.a.).

compozitorii atât răsăriteni, cât şi apuseni. Tot ea a modelat şi diverse forme muzicale din lumea latină occidentală: cântările ambroziene1 de la Milano trebuiau „interpretate în maniera siriană”.[4748]

Papii de la Roma veniţi din Răsărit au importat în mod firesc obiceiurile şi muzica cu care erau obişnuiţi. Când catolicii sau episcopalienii moderni cântă Agnus Dei în liturghia lor, când îl invocă pe „Mielul lui Dumnezeu, care iei asupra ta păcatele lumii”, ei urmează obiceiul sirian, adus în Biserica occidentală de papa Serghie. Descriind sosirea lui Teodor şi a lui Hadrian din regiunea Mediteranei, Beda consemnează că, „de la acea vreme, au început să înveţe muzica bisericească cei din toate bisericile englezilor”. Ceea ce numim cântec gregorian este o sinteză târzie a acestor tradiţii muzicale locale, provenite din Siria.[49]

Dominaţia asiatică a continuat mai multe secole. În secolul al X-lea, Imperiul Bizantin încă mai avea cincizeci şi unu de mitropoliţi, supraveghind o ierarhie de 515 episcopi, dintre care 32 de mitropoliţi şi 373 de episcopi se mai găseau în Asia Mică. O parte dintre scaunele mitropolitane de aici, din oraşe unde asocierile creştine existau de la începuturile erei creştine, conduceau ierarhii complete, la fel de numeroase ca acelea din unele naţiuni occidentale. Scaunul mitropolitului din Efes avea 34 de episcopi în subordine; Mira, 33; Laodiceea şi Seleucia, câte

---

47 De la episcopul Ambrozie din Milano, sec. al VI-lea (n. tr.).

48 „Cea dintâi carte de imnuri creștine", citat din Moffett, History of Christianity in Asia, 1:52. Pentru istoria muzicii, vezi William Dalrymple, From the Holy Mountain (New York: Henry Holt, 1997), 175-78. John Meyendorff, ed., Ephrem the Syrian (New York: Paulist Press, 1989); Javier Teixidor, Bardesane d'Edesse (Paris: Le Cerf, 1992); R.J. Schork, Sacred Song from the Byzantine Pulpit (Gainesville: Univ. Press of Florida, 1995) (n.a.).

49 Beda, Ecclesiastical History, cartea a IV-a, cap. 2, http://www.ccel.org/ccel/bede/history.v.iv.ii.html; Geoffrey Wainwright și Karen Westerfield Tucker, editori, The Oxford History of Christian Worship (New York: Oxford Univ. Press, 2006) (n.a.).

22; Sardes şi Antiohia Pisidiei, câte 21.[50] Răsăritenii îşi puteau permite să se uite cu dispreţ la pretenţiile Romei şi la parvenitismul Bisericilor occidentale. Un împărat bizantin afirma în derâdere că latina este „o limbă barbară şi scită”, nedemnă să fie vorbită în ambianţa civilizată a graiului grecesc şi sirian, care aveau greutatea potrivită spre utilizare creştină.

SPRE RĂSĂRIT

Permiteţi-mi să vă spun o poveste absolut necunoscută majorităţii cititorilor occidentali.

Încă din primele lui zile, creştinismul s-a răspândit în întregul imperiu, în pofida persecuţiilor severe din partea oficialilor imperiali, care se temeau, considerându-l străin şi subversiv. În ciuda suferinţelor îndelungate şi a multor martirii, noua credinţă a ajuns cu încetul să fie tolerată, fără tragere de inimă. Creştinii au întemeiat biserici şi şcoli influente în marile oraşe şi în nodurile de comunicare. Beneficiind de pacea şi de stabilitatea imperiului, creştinii s-au răspândit de-a lungul căilor comerciale protejate şi s-au folosit de limbile cunoscute de elitele conducătoare. Ierarhia ecleziastică oglindea îndeaproape vechea structură imperială a oraşelor şi provinciilor, iar când imperiul a dispărut, Biserica creştină a supravieţuit pe ruinele lui.

Acum, ar putea părea ridicol să spui o asemenea poveste cu pretenţia că este necunoscută, atât timp cât aparent descrie bine cunoscuta desfăşurare a expansiunii creştine în lumea romană. În realitate, a fost şi povestea Imperiului *Persan*, unde creştinii au obţinut unul dintre succesele lor cele mai durabile. Expansiunea spre est o oglindeşte fidel pe cea dinspre vest.

Lumea romană ocupă o poziţie atât de proeminentă în povestea tradiţională, încât secole de-a rândul istoricii creştini au dat o interpretare providenţială extinderii puterii romane. Roma a construit drumurile şi a apărat rutele navale străbătute de misionari, care vorbeau

50 Vryonis, Decline of Medieval Hellenism, 304 (n.a.).

publicului lor în greacă şi latină, limbi cunoscute de cei mai mulţi. S-ar fi putut afirma că, evident, destinul creştin urma să se împlinească la apus, în Europa. În realitate însă, dacă am alege o altă hartă, am avea o perspectivă absolut diferită despre viziunea asupra lumii a celor dintâi creştini şi despre prilejurile care li se deschideau. Cea mai importantă îndreptare a viziunilor tradiţionale despre schimbarea de religie se referă la graniţele Imperiului Roman, care par să marcheze limitele expansiunii creştine. Însă aceste frontiere, care au suferit modificări dramatice de-a lungul vremii, practic nu limitau schimburile, fie ele de mărfuri sau de idei.[51]

Odată ce înlăturăm constrângerile simbolice ale frontierelor, vom avea o percepţie mai corectă asupra situaţiilor prielnice deschise primilor creştini. Spaţiul mediteraneean punea la dispoziţie trasee bine cunoscute, însă la fel şi regiunile de la est şi de la nord-est de Ierusalim, prin Siria, Mesopotamia şi mai departe. La începutul erei creştine, călătorii puteau încă străbate secţiuni ale străvechii căi regale a Persiei, care lega sud-vestul Iranului

1

de nordul Mesopotamiei, trecând prin Babilon. Acestea erau lumile asiatice cucerite de Alexandru cel Mare, unde abundau locuri care aminteau de el şi de generalii lui – o mulţime de Alexandrii, Antiohii şi Seleucii întinzându-se până în Afghanistan – Kandahar şi-a luat numele tot de la Alexandru. Până în Evul Mediu târziu, creştinii din Răsărit au continuat să folosească un calendar rămas din epoca Seleucizilor. În loc să dateze evenimentele pornind de la naşterea lui Hristos, punctul lor de referinţă

51 Richard C. Foltz, Religions of the Silk Road (New York: St. Martin's Press, 1999) (n.a.).

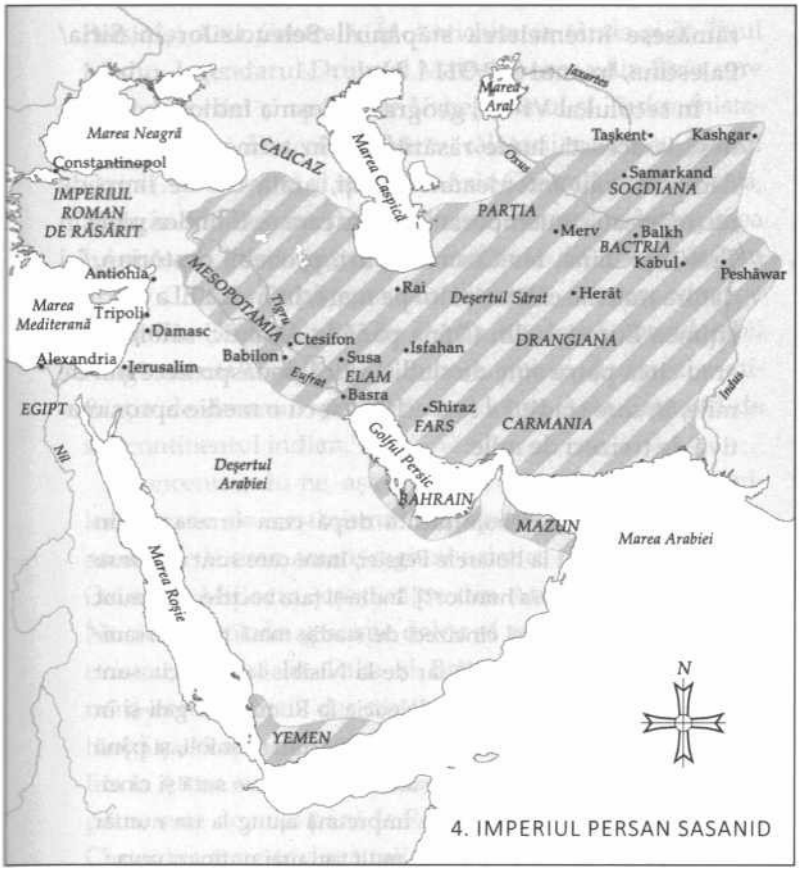

rămăsese întemeierea stăpânirii Seleucizilor în Siria/ Palestina, în anul 312/311 î.Hr.1

În secolul al VI-lea, geograful Cosma Indicoplevstul a descris această lume răsăriteană în termeni care, chiar dacă nu erau întotdeauna exacţi, arată cât de limpede recunoşteau contemporanii o Asie care se întindea până în *Tzinitza*, China. Iar Cosma însuşi, probabil nestorian, îşi datora numele călătoriei lui pe mare, în India. El a calculat lăţimea Eurasiei, din China până la Atlantic, stabilind că erau circa patru sute de stadii, adică douăsprezece mii de mile, în care stadiul a fost echivalat cu o medie aproximativă de treizeci de mile:

Măsurătoarea trebuie făcută după cum urmează: din Tzinitza până la hotarele Persiei, între care sunt cuprinse

toată Iouvia [ţara hunilor?], India şi ţara bactrienilor, sunt cel puţin o sută şi cincizeci de stadii; toată ţara persanilor are şi ea opt stadii; iar de la Nisibis la Seleuda sunt treisprezece stadii; de la Seleuda la Roma şi la gali şi în Iberia, ai cărei locuitori se cheamă acum spanioli, şi până la Gadeira, înspre ocean, sunt mai bine de o sută şi cincizeci de stadii; astfel, toate împreună ajung la un număr de patru sute de stadii, mai mult sau mai puţin cu ceva.[5253]

Acestea erau dimensiunile lumii în care creştinii din Răsărit doreau să-şi facă ştiut mesajul.

Marea Antiohie de pe Orontes, oraşul unde a apărut prima oară numele de „creştin", era punctul terminus al unei străvechi căi comerciale ce lega lumea Mediteranei de Persia şi Asia Centrală. În Antichitatea târzie şi în Evul Mediu, legendarul Drum al Mătăsii pornea din Siria spre nordul Persiei şi apoi spre Uzbekistanul şi Turkmenistanul de astăzi. Dincolo de Merv, călătorii traversau fluviul Exus (Amu Daria) şi intrau în Asia Centrală propriu-zisă, ajungând la Buhara şi Samarkand. Drumul în întregimea lui măsura peste patru mii cinci sute de mile, până în inima Chinei. După cum ştia Cosma, „cel care vine pe uscat din Tzinitza până în Persia scurtează considerabil lungimea călătoriei". De la Buhara, puteai să urmezi ramificaţia de drumuri şi cărări care legau Asia Centrală de subcontinentul indian.[54]

Concentrându-ne, aşa cum facem, asupra dimensiunilor romane ale creştinismului timpuriu, putem uita cât de accesibile le erau aceste regiuni asiatice credincioşilor din Orientul Mijlociu, creştinilor din Antiohia ori Edessa. Nu ne surprinde aproape deloc să aflăm că în 200 d.Hr. existau creştini în Galia şi Britania, la Cartagina

52 Peter Green, Alexander to Actium (Berkeley: Univ, of California Press, 1990) (n.a.).

53 McCrindle, Christian Topography, 149-52 (n.a.).

54 Frances Wood, The Silk Road (Berkeley: Univ, of California Press, 2002); Susan Whitfield $i Ursula Sims-Williams, editori, The Silk Road (Chicago: Serindia Publications, 2004) (n.a.).

şi în nord-vestul Africii, dar creştinii au trebuit să străbată cale lungă ca să ajungă în aceste zone occidentale. De la Ierusalim la Atena sunt opt sute de mile, în zborul păsării: o mie patru sute de mile până la Roma, o mie cinci sute până la Cartagina şi peste două mii până la Paris sau Londra. Dar să ne imaginăm parcurgerea unor distanţe comparabile în direcţia opusă, pe uscat, şi nu pe mare. Pornind de la Ierusalim spre est, până la Bagdad simt doar şase sute de mile. De la Ierusalim la Teheran, mai puţin de o mie de mile, în vreme ce până la Merv sunt o mie patru sute şi până la Samarkand, o mie opt sute cincizeci. Ca distanţă, Ierusalimul se află la distanţă egală de Merv şi de Roma. Ierusalimul este de fapt mai departe de Franţa decât de teritoriile aparent exotice din Asia Centrală. Iar dacă deplasarea spre vest însemna să te bizui pe stabilitatea romană, călătorii spre est depindeau de puterea persană. La fel ca în Europa, adepţii timpurii ai lui Iisus se răspândeau într-o lume deja intens colonizată de evrei, care făcuseră din Mesopotamia un centru intelectual al credinţei lor. Între secolele al IV-lea şi al VI-lea, înfloritoarele academii ale evreilor au creat Talmudul babilonian.1

Exista şi alternativa vechilor rute maritime care legau lumile mediteraneeană şi indiană, iar descoperirea unei abundenţe de mărfuri romane în sudul Indiei ne aminteşte de traficul naval din Egipt. Între secolele al IV-lea şi al IX-lea, comunităţile creştine erau răspândite pe toate ţărmurile din Oceanul Indian, Marea Roşie şi Golful Persic. Aşezări şi biserici importante existau peste tot în Arabia şi Yemen, în Persia şi în sudul Indiei. Dacă primii creştini au reuşit să ajungă în Irlanda, nu existarticiun motiv logic să nu-şi poată croi drum şi până în Sri Lanka.[5556]

55 Richard L. Kalmin, Jewish Babylonia Between Persia and Roman Palestine (New York: Oxford Univ. Press, 2006) (n.a.).

56 In ce privește rolul Egiptului ca nod de comerț și comunicare, vezi Roger S. Bagnall, Egypt in Late Antiquity (Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1993); Christopher Haas, Alexandria in Late Antiquity (Baltimore:

REGATE PIERDUTE

Prin urmare, nu este deloc surprinzător că trebuie să privim dincolo de graniţele Romei ca să găsim cele dintâi state creştine ale lumii. Primul regat creştin al lumii a fost Osroene, dincolo de hotarul de Răsărit al Imperiului Roman, având capitala la Edessa: regele lui s-a creştinat în jurul anului 200.1 Acel regim nu a rezistat mult, în schimb Armenia învecinată a adoptat creştinismul ca religie oficială în jurul anului 300 şi a păstrat credinţa până astăzi. Regatul creştin a atins apogeul în timpul dinastiei Bagratizilor, în Evul Mediu timpuriu, când capitala regală Ani a devenit unul dintre marile centre ale lumii creştine răsăritene. Chiar dacă Ani este oraş-fantomă de multe secole, s-au păstrat suficiente ruine de catedrale, biserici, bazilici şi mănăstiri ca să ne facem o idee despre „cetatea celor 1001 de biserici”. Dacă acel sit s-ar fi aflat în Europa occidentală, s-ar bucura de o preţuire egală cu monumentele din Chartres sau din York. Convertirea Armeniei a avut şi efectul creării unui alfabet înainte de secolul al V-lea, iar curând după aceea a apărut şi o substanţială literatură scrisă. Creştinismul s-a legat astfel inseparabil de cultura, identitatea şi naţiunea armeană.[5758]

Georgia s-a convertit curând după Armenia, iar ambele ţări au păstrat un patrimoniu splendid, sub formă de vechi biserici şi mănăstiri, ca să nu mai vorbim despre manuscrise creştine de artă. Şi Georgia şi-a dobândit

---

Johns Hopkins Univ. Press, 1997) (n.a.).

57 Judah B. Segal, Edessa „The Blessed City" (Oxford: Clarendon Press, 1970); Steven K. Ross, Roman Edessa (Londra: Routledge, 2001); Robert Doran, Stewards of the Poor (Collegeville, MN: Liturgical Press, 2006) (n.a.).

58 Brown, Rise of Western Christendom, TT7. Nina G. Garsoian, Thomas F. Mathews $i Robert W. Thomson, editori, East of Byzantium (Washington, DC: Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, 1982); Thomas J. Samuelian $i Michael E. Stone, editori, Medieval Armenian Culture (Chico, CA: Scholars Press, 1984); Nina G. Garsoian, Church and Culture in Early Medieval Armenia (Brookfield, VT: Ashgate, 1999); Vrej Nersessian, Treasures from the Ark (Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2001) (n.a.).

alfabetul de la misionarii creştini. La est de Osroene se afla micul regat Adiabene, având capitala la Arbella. Indiferent dacă regatul a adoptat sau nu creştinismul, aşa cum afirmă legenda, Arbella a fost fără îndoială un centru creştin timpuriu. (Aici erau prezenţi şi evrei în număr mare.) [59]

Graţie forţei creştinismului din Egipt, s-au creat cele mai bune condiţii ca această credinţă să se extindă pe Nil în sus, până adânc în Africa, calea fiind deschisă de misionarii sirieni. Nubia a rezistat ca regat creştin din secolul al VI-lea până într-al IX-lea, dominând Nilul între Khartoum şi Assuan, peste graniţele de astăzi dintre Egipt şi Sudan. Bisericile şi catedralele Nubiei erau decorate cu fresce bogate, în cel mai frumos stil bizantin, reprezentându-i pe regii lor cu pielea întunecată în straie somptuoase. Catedrala principală de la Faras era împodobită cu sute de picturi înfăţişând regi şi episcopi, sfinţi şi figuri biblice, imagini care au zăcut uitate sub nisipuri până la redescoperirea lor, în anii 1960. Acest stat creştin a devenit un factor major în politica africană. În 745, regele a invadat Egiptul, cu scopul să-l apere pe patriarhul Alexandriei:

Iar Cyriacus, regele nubienilor, era suveran peste treisprezece regi, care domneau peste regat şi ţară. El era regele ortodox etiopian peste Al-Mukurrah; şi primise titlul de Mare Rege, încoronat din Ceruri; şi puterea lui s-a întins până la marginile de miazăzi ale pământului.

Până în anii 830, patriarhul Alexandriei „a uns mulţi episcopi şi i-a trimis în toate locurile din scaunul Sfântului Marcu Evanghelistul, care cuprinde Africa şi cele Cinci Cetăţi şi Al-Kairuwân şi Tripoli şi ţara Egiptului şi Abisinia şi Nubia”.1

---

59 Adriano Alpago-Novello, Vahtang Beridze çi Jacqueline Lafon- taine-Dosogne, Art and Architecture in Medieval Georgia (Louvain-la- Neuve, Belgium: Institut Supérieur d'Archéologie et d'Histoire de l'Art, College Erasme, 1980); Antony Eastmond, Royal Imagery in Medieval Georgia (University Park: Pennsylvania State Univ. Press, 1998). Pentru Adiabene, vezi Joel Thomas Walker, The Legend of Mar Qardagh (Berkeley: Univ, of California Press, 2006) (n.a.).

Etiopia, sau Abisinia, era şi mai puternică decât Nubia, iar creştinismul din această regiune a durat mai mult. Convertirea s-a petrecut aici încă înainte de cea a lui Constantin. Centrul regatului era Aksum, străvechi punct de contact cu Egiptul faraonilor, devenit înainte de 340 principalul scaun creştin al regatului. În următoarele trei secole, Biblia şi liturghia au fost traduse în limba locală, geez. Începând de la sfârşitul secolului al V-lea, creştinii sirieni au fost cei care, din câte se crede, au introdus viaţa monahală, ceea ce a avut ca efect întemeierea unui mare număr de mănăstiri în tot nordul Etiopiei.[60] Când europenii au descoperit ţara, în secolul al XVII-lea, au fost uluiţi de profunzimea evlaviei creştine. Chiar şi un autor venit din Portugalia după ce se petrecuse Contrareforma, când acolo existau nu puţine mănăstiri, afirma că nu există ţară pe lume atât de plină de biserici, mănăstiri şi clerici ca Abisinia; este imposibil să cânţi într-o biserică fără să fii auzit dintr-o alta, dacă nu mai multe... oamenii acestui popor au o înclinaţie firească spre bunătate; fac pomeni cu multă generozitate, sunt mereu în biserici şi le împodobesc cu cea mai mare atenţie; practică postul şi alte mortificări... păstrează în mare măsură însufleţirea cucernică a primilor creştini.1

Atât de bogată se prezintă moştenirea creştină a

60 Citatul despre Cyriacus provine din B.T.A. Evetts, editori, History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria (ed. I publicată 1907-15), http://www.tertullian.org/fathers/severus_hermopolis_hist_alex_patr_03_part3.htm. Despre puterea eparhiei Alexandria, vezi http://www.tertullian.org/fathers/severus_hennopolis_hist_alex_patr_04_part4.htm. P.L. Shinnie, Medieval Nubia (1954), http://rumkatkilise.org/nubia.htm. Elizabeth Isichei, A History of Christianity in Africa (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1995); Bengt Sundkler și Christopher Steed, A History of the Church in Africa (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2000); Sir Laurence Kirwin, Studies on the History of Late Antique and Christian Nubia (Aidershot, UK: Ashgate Variorum, 2002); Derek A. Welsby, The Medieval Kingdoms of Nubia (Londra: British Museum, 2002). Despre influența Alexandriei, vezi Stephen J. Davis, The Early Coptic Papacy (Cairo și New York: American Univ, in Cairo Press, 2005) (n.a.).

Etiopiei acum, când îşi începe cel de-al optsprezecelea secol de existenţă, încât este imposibil să o descrii în detaliu, însă trebuie să scoatem în evidenţă modul absolut în care tradiţia creştină a intrat statornic în peisajul est-african. Când etiopienii citesc sau ascultă Biblia, ei nu trebuie să-şi imagineze evenimente petrecute undeva departe în timp ori spaţiu. La urma urmei, Aksum este locul unde se afirmă că ar exista Chivotul Legământului. Peisajul sacru este la fel de prezent la Lalibela, Noul Ierusalim, acolo unde se află impresionantul grup de biserici cioplite în stâncă din secolul al XIII leaz care se numără printre miracolele arhitecturii medievale. Dinastia conducătoare medievală se considera descendentă din Solomon şi regina din Saba, potrivit *Kebra Nagast*, cronica elaborată în secolul al XIV-lea. Având atâtea dovezi la îndemână, cine s-ar mai putea îndoi că Etiopia a fost adevăratul Israel?[6162]

Creştinismul etiopian aparţinea în acelaşi timp cu totul celui african, prin faptul că Biserica depindea de patriarhii sau papii de la Alexandria, care îşi exercitau influenţa prin *abunas*, reprezentanţii lor. Pe plan local, lupta pentru control se purta între ei şi capii mănăstirilor: africani faţă cu alţi africani. Când s-a ivit prilejul, naţiunea a devenit un aliat viguros al creştinilor egipteni, după căderea lor sub dominaţia musulmană: chiar şi în secolul al XIV-lea, Etiopia încerca să împiedice prigoana din Egipt prin ameninţări de stăvilire a Nilului.1

NESTORIENI ŞI IACOBIŢI

Când călătoreau dincolo de frontiera romană, creştinii trebuiau să renunţe la protecţia imperiului, deşi nici puterea imperială nu asigura doar avantaje. Încă din

61 Citatul provine din Părintele Jeronimo Lobo, „Voyage to Abyssinia", http://lobo.thefreelibrary.com/Voyage-to-Abyssinia/3-4. Vezi și Isichei, History of Christianity in Africa, 52 (n.a.).

62 Sir E.A. Wallis Budge, The Queen of Sheba and Her Only Son Menyelek, ed. a Ii-a (Londra: Oxford Univ. Press, 1932); Taddesse Tamrat, Church and State in Ethiopia, 1270-1527 (Oxford: Clarendon Press, 1972) (n.a.).

secolul al III-lea, prezenţa creştină din Persia era considerabilă, fiind concentrată în sudul ţării, de-a lungul Golfului. Odată ce Roma a devenit creştină, legătura cu acea guvernare străină le-a creat dificultăţi creştinilor care erau supuşi ai superputerii rivale din acele vremuri. (între secolele al III-lea şi al VII-lea, Persia a fost condusă de puternica dinastie a Sasanizilor.) Persanii au reacţionat prin executarea a sute de episcopi şi clerici în cadrul unei campanii de persecuţii cel puţin la fel de sângeroase ca acelea din vremea Romei păgâne: în secolul al IV-lea, persanii au ucis într-o perioadă de patruzeci de ani şaisprezece mii de credincioşi creştini.[6364]

Cu toate astea, grupurile religioase care s-au văzut acum condamnate sau prigonite de autorităţile imperiale au fost avantajate, fiind în afara razei de acţiune a puterii romane – evreii, dar şi sectele creştine considerate eretice de catoliciizortodocşii recunoscuţi. Pe măsură ce alianţa dintre Biserică şi stat a devenit tot mai fermă la Roma şi la Constantinopol, tot mai mulţi credincioşi creştini s-au văzut obligaţi să se refugieze dincolo de graniţe, mai cu seamă în acele regiuni de frontieră slab controlate, care s-au transformat în zone extrem de fertile ale inovaţiei şi interacţiunii religioase.[65] Numărul şi importanţa unor asemenea disidenţi religioşi au crescut continuu odată cu dezbinarea din secolul al V-lea legată de relaţia dintre firea umană şi cea dumnezeiască a lui Hristos. Învăţăturile monofizite dominau în Siria şi Egipt, fiind predominante şi în statele creştine Armenia şi Etiopia. Susţinătorii

63 Koschorke, Ludwig și Delgado, History of Christianity, 141. Despre amenințarea cu stăvilirea Nilului, vezi Browne, Eclipse of Christianity in Asia (n.a.).

64 Walls, „Eusebius Tries Again". W.A. Wigram, An Introduction to the History cf the Assyrian Church (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2004; ed. 11909) (n.a.).

65 W.H.C. Frend, The Rise of the Monophysite Movement (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1972); Cornelia B. Hom, Asceticism and Christological Controversy in Fifth-Century Palestine (New York: Oxford Univ. Press, 2006) (n.a.).

ortodocşi ai Sinodului de la Calcedon erau atât de masiv dominaţi numeric, încât li se spunea, în derâdere, melkiţi – „oamenii împăratului” –, în sensul că doar dorinţa lor de a fi pe placul guvernării putea justifica opiniile lor anapoda.[66]

Odată eliberaţi de supravegherea romană, conducătorii creştini au fost slobozi să-şi întemeieze propriile Biserici, urmând dogme pe care le considerau corecte. În Imperiul Persan, principala Biserică creştină avea sediul în oraşele gemene Seleuda-Ctesifon, capitala imperială urmaşă a vechiului Babilon şi cea mai populata urbe din lume a acelei vremi. Această Biserica a urmat după 431 învăţăturile lui Nestorie, ieşind de sub autoritatea Antiohiei: în 498, capul ei, catholicos, şi-a luat titlul de patriarh al Babilonului, patriarhul Răsăritului. În secolul al VI-lea, monofiziţii asiatici şi-au creat şi ei propria Biserică, datorită priceperii de organizator a lui Iacob Baradai. Din baza lui de la Edessa, Iacob a creat o întreagă structură clandestină şi a hirotonit doi patriarhi şi optzeci şi nouă de episcopi. Aceste două Biserici, Nestoriană şi Iacobită, au fost rivale puternice ale ortodoxiei care deţinea puterea la Constantinopol.1

În acelaşi timp, persanii erau încântaţi să constate că atât de mulţi supuşi romani erau nemulţumiţi de stăpânirea romană şi i-au protejat pe aceşti inamici potenţiali ai romanilor.[67] înainte de 550, Cosma, călătorul în India, scria următoarele:

Şi tot aşa, printre bactrieni şi huni şi persani, la fel şi

66 Patrick T.R. Gray, The Defense of Chalcedon in the East (Leiden: E.J. Brill, 1979); E. W. Brooks, ed., A Collection of Letters of Severus of Antioch, 2 vol. (Turnhout, Belgia: Brepols, 1985-2003); Jan-Eric Steppa, John Rufus and the World Vision of Anti-Chalcedonian Culture (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2002); Ramsay MacMullen, Voting About God in Early Church Councils (New Haven, CT: Yale Univ. Press, 2006) (n.a.).

67 Mark Dickens, „The Church of the East" (1999), http://www.oxus-com.com/ch-of-east.htm; Wilhelm Baum $i Dietmar W. Winkler, The Church of the East (Londra: RoutledgeCurzon, 2003); Christoph Baumer, The Church of the East (New York: I.B. Tauris, 2006) (n.a.).

printre restul indienilor, armenilor sasanizi şi mezilor şi elamiţilor şi în toată ţara Persiei sunt biserici fără număr cu episcopi şi foarte mari obşti de creştini, după cum şi mulţi martiri şi călugări vieţuind şi ca sihaştri.[68]

Nestorienii şi credincioşii altor Biserici neortodoxe s-au înţeles iniţial bine cu regimul musulman care i-a înlocuit pe persani şi care i-a acceptat pe supuşii lui creştini ca tributari şi plătitori de impozite, dacă nu ca parteneri cu drepturi egale.

O PRIVIRE GENERALĂ

Creştinismul răsăritean dispunea de multe centre spirituale şi culturale, iar harta lor s-a modificat prea puţin între 500 şi 1200 – adică de-a lungul schimbării aparent irevocabile provocate de cuceririle arabe. În afara Constantinopolului, printre marile mănăstiri se numărau Mar Saba din Palestina şi Deir Mar Musa din Siria, ambele complexuri fortificate înconjurate de aşezările a sute de pustnici. (*Mor* ori *Mar* înseamnă în siriacă „stăpân" sau „domn", având acelaşi sens ca *sfânt* în Bisericile occidentale.1) Printre centrele egiptene legendare se numărau mănăstirile Sfânta Ecaterina din Sinai şi Sfântul Antonie de lângă Marea Roşie, în vreme ce „deşertul sfânt" Wadi el-Natrun cuprindea poate o sută de mănăstiri şi de schituri, unele foarte vechi. În ghidul bisericilor şi mănăstirilor egiptene de la 1200 alcătuit de călătorul armean Abu Sâlih era descrisă o reţea încă înfloritoare de mănăstiri şi locuri de pelerinaj active, tot atât de întinsă ca oriunde în Europa occidentală a acelor vremuri.[69][70]

---

68 McCrindle, Christian Topography (n.a.).

69 Despre prezența creștina în Palestina în perioada bizantina și timpuriu musulmană, vezi Yoram Tsafrir, ed.z Ancient Churches Revealed (Ierusalim: Israel Exploration Society, 1993). Vezi și Brouria Bitton-Ashkelony și Aryeh Kofsky, The Monastic School of Gaza (Leiden și Boston: E.J. Brill, 2006) (n.a.).

70 Despre prezența creștină în Egipt în jurul lui 1200, vezi B.T.A. Evetts, ed., The Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries (Oxford: Clarendon Press, 1895). Gawdat Gabra, Coptic Monasteries (Cairo: American Univ, in Cairo Press, 2002). Massimo

Continuitatea creştină a acestor centre este uimitoare. Când icoanele legendare de la Sfânta Ecaterina au fost expuse în Statele Unite în 2006 – 2007, cea mai mare comoară a fost o pictură reprezentându-l pe Sfântul Petru comandată, din câte se pare, odată cu sau la scurt timp după deschiderea mănăstirii, în secolul al VI-lea. De asemenea, astfel de lăcaşuri au dobândit de-a lungul vremii unele dintre cele mai mari biblioteci de după sfârşitul Antichităţii: la Sfânta Ecaterina există peste trei mii de manuscrise, în greacă, arabă, siriacă, georgiană şi slavonă. O altă colecţie minunată a existat la Deir es-Souriani.

STORIA PIERDUTĂ A CREŞTINISMULUI

1

Capuani, cu Otto F.A. Meinardus și Marie-Helene Rutschowscaya, Christian Egypt (Cairo: American Univ, in Cairo Press, 2002). Pentru Sfântul Antonie, vezi Elizabeth S. Bolman, ed., Monastic Visions (New Haven, CT: Yale Univ. Press, 2002). Otto F.A. Meinardus, Two Thousand Years of Coptic Christianity (Cairo: American University in Cairo Press, 2007) (n.a.).

Mănăstirea Sirienilor, în Wadi el-Natrun-ul egiptean. Această bibliotecă a fost proiectul vieţii pentru egumenul Moise din Nisibis, în secolul al X-lea, care a adunat toate operele de învăţătură în siriacă pe care le-a putut găsi, în total circa 250 de manuscrise.[71]

ÎNTRE FLUVII

Creştinătatea vorbitoare de siriacă şi-a găsit un bastion in Mesopotamia, în jurul cursului nordic al fluviilor Eufrat şi Tigru. Nordul Mesopotamiei a fost o ţară

71 Pentru Mănăstirea Sfânta Ecaterina, vezi Thomas F. Mathews, David Jacoby, Justin Sinaites, Robert S. Nelson și Kristen M. Collins, Holy Image, Hallowed Ground (Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2006). Françoise Micheau, „Copts, Melkites, Nestorians and Jacobites", în Angold, Cambridge History of Christianity, 399 (n.a.).

străveche, una dintre originile civilizaţiei, fiind şi nucleul vechii Asirii. Astăzi, aceste nume vechi au dispărut şi nu au nicio legătură cu geografia statelor moderne: din punctul de vedere al naţiunilor moderne, vorbim despre regiunea unde se întâlnesc Irakul, Turcia şi Siria şi unde activiştii se străduiesc acum să creeze un nou Kurdistan. În regiune există o mulţime de nume de localităţi care revin mereu în jurnalele de ştiri, fiind centre ale violenţei şi instabilităţii politice. Sud-estul Turciei, în jurul oraşului Diyarbakir, reprezintă nucleul rezistenţei militante kurde împotriva statului turc. Şi totuşi secole de-a rândul, marile biserici şi mănăstiri de aici erau la fel de faimoase ca oricare altele din Europa creştină.

Pentru a înţelege importanţa acestei regiuni în istoria creştinismului, trebuie să ne imaginăm mediul etnic, politic şi religios absolut diferit dintre să zicem, secolul al IV-lea şi al XIV-lea. Nordul Mesopotamiei se afla aproape şi de cele mai însemnate puncte timpurii ale expansiunii creştine, spre exemplu Edessa, şi nu este surprinzător că descoperim atât de multe comunităţi creştine înfloritoare în regiune. Diyarbakir a fost odată Amida, puternic centru mănăstiresc şi scaun patriarhal, în vreme ce Malatya învecinată a fost pe vremuri metropola creştină Melitene. La nord-vest de Moşul se întinde podişul Tur Abdin, Muntele Slujitorilor lui Dumnezeu. În această zonă se găsesc oraşele Nisibis şi Mardin şi un grup de poate o sută de mănăstiri, considerate Muntele Athos al Răsăritului.1

Regiunea prezenta o importanţă absolută atât pentru nestorieni, cât şi pentru iacobiţi. Când romeii au închis universitatea nestoriană de la Edessa, conducătorii ei s-au mutat mai spre est, la Nisibis, sub protecţie persană. După cum se lăuda un cronicar, „Edessa s-a întunecat şi Nisibis s-a luminat”.[72] Chiar şi aşa, Edessa a rămas, până târziu în perioada musulmană, „cea Binecuvântată”, pentru toate confesiunile. În secolul al VII-lea, Biserica Nestoriană

72 Andrew Palmer, Monk and Mason on the Tigris Frontier (New York: Cambridge Univ. Press, 1990) (n.a.).

singură era prezentă în şase provincii din Mesopotamia, având în subordine o ierarhie masivă. Nisibis, la rândul lui, era scaun mitropolitan şi controla alte şase episcopate.[73]

La momente diferite, conducătorii iacobiţi aveau baza la Amida şi la Tikrit, oraş care în vremurile moderne şi-a câştigat notorietatea fiind locul de origine al lui Saddam Hussein şi al clanului său musulman sunnit al-Tikriti, care au dominat Irakul prin regimul Ba'ath. Însă Tikrit a servit odinioară drept sediu al capului Bisericii Iacobite din întreaga Persie şi din est, numit Maphrianus (Mapheryan sau Consacrator). În secolul al XI-lea, la Melitene mai existau cincizeci şi şase de biserici, iar şapte dioceze iacobite era conduse tot de la Melitene.1

Mănăstirile au proliferat şi, deşi din majoritatea nu s-a păstrat nicio rămăşiţă, aceste lăcaşuri trebuie să fi fost o prezenţă la fel de obişnuită aici ca oriunde în lumea creştină, inclusiv în Irlanda. Câteva dintre străvechile mănăstiri au supravieţuit până astăzi, sugerând înfăţişarea lor pe vremea când erau cele mai sfinte sanctuare într-un decor în care elementul creştin era copleşitor. Pe linia tradiţiei iacobite, întâlnim grupul de monumente de la Tur Abdin, din sud-estul Turciei de astăzi, marcat fiecare de o uriaşă cisternă pentru apă, vitală în acest spaţiu arid. Mănăstirea Mor Gabriel, întemeiată la sfârşitul secolului al IV-lea, este astăzi cea mai veche mănăstire în funcţiune a Bisericii Iacobite (cunoscută în vremurile moderne sub denumirea de „Ortodoxă Siriană"). Clădirea însăşi datează de pe la 510, dar cuprinde şi ziduri mai vechi.[74] Nu departe se găseşte Mor Hananyo, Sfântul Anania. Graţie cărămizii galbene din care este clădită, lăcaşul este cunoscut şi sub numele de Deir ez-Zazferan, Mănăstirea de Şofran, fondată

73 Alte scaune mitropolitane se aflau la Arbella, Kirkuk, Basra și Jundaisapur (Gundeshapur). Catholicosul avea reședința principală la Seleucia-Ctesifon. Browne, Eclipse of Christianity in Asia (n.a.).

74 Catholic Encyclopedia, art. „Melitene", http://www.newadvent.org/cathen/10166a.htm. Pentru Amida, vezi Susan Ashbrook Harvey, Asceticism and Society in Crisis (Berkeley: Univ, of California Press, 1990) (n.a.).

în anii 490. Începând din secolul al XI-lea, mănăstirile au devenit şi centre ale ierarhiei ecleziastice. Patriarhii iacobiţi au locuit la Antiohia până în 1034, când s-au mutat la Mar Barsauma, lângă Melitene, unde trăiau câteva sute de călugări. În 1293, patriarhii şi-au mutat reşedinţa la Deir ez-Za'feran, unde urmaşii lor au rămas până în 1924.1

Şi nestorienii aveau asemenea locuri de rugăciune, dintre care se distinge Beth Abhe, de lângă Moşul, unde erau în jur de trei sute de fraţi. Existenţa în secolul al IX-lea a unui mare număr de mănăstiri mai mici şi de schituri în nordul Mesopotamiei rezultă limpede din *Cartea Egumenilor* (*Historia monastica*) a episcopului Toma din Marga. În cronica lui Toma apar adesea stareţi şi derid care vizitează mănăstirile, multe dintre ele dispărute acum. Au supravieţuit până astăzi doar sub formă de urme, sub moscheile din satele irakiene.[7576]

PÂNĂ LA MARGINILE PĂMÂNTULUI

În secolul al IX-lea, nestorienii dispuneau de o reţea complicată de provincii şi dioceze în Persia şi în regiunile învecinate şi, în mod firesc, atenţia lor se îndrepta către nord şi est. În definitiv, Imperiul Persan se întindea până adânc în Asia Centrală, cuprinzând vestul Chinei de astăzi, încă din secolul al VI-lea, misionarii creştini ajungeau până în inima Asiei; ei au înţeles de la bun început necesitatea Scripturilor în limbile indigene şi au inventat alfabete când era nevoie. Unele spirite îndrăzneţe au tradus cărţile sfinte chiar şi în limba hunilor. În 591, bizantinii au constatat cu mirare că trimişii turci din Kîrgîzstan aveau crud tatuate

75 Oswald H. Parry, Six Months in a Syrian Monastery, Being a Record of the Visit to the Head Quarters of the Syrian Church in Mesopotamia, with Some Account of the Yazidis or Devil Worshippers of Mosul and el Jilwah, Their Sacred Book (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2002; ed. 11895). Pentru date despre mănăstiri așa cum există astăzi, vezi, spre exemplu, http://www. morgabriel.org; https://www.deirmarmusa.org/; și Stephen Griffith, „The Situation in Tur Abdin" (2001), http://sor.cua.edu/Pub/StephenGrif- fith/Visit SETurkeyNov2001.html (n.a.).

76 E.A. Wallis Budge, ed., The Book of Governors (Londra: Kegan Paul, 2003; ed. 11893) (n.a.).

pe frunte: „Mamele lor le făcuseră acest semn; căci, atunci când erau bântuiţi de duma din acele locuri, unii creştini i-au sfătuit să-l tatueze pe frunţile celor mici”. 1

Misionarii creştini s-au răspândit în rândul popoarelor din Asia Centrală – turd, uiguri şi sogdieni, iar mai târziu mongoli şi tătari. În 644, o cronică relatează cum „mitropolitul Elias din Merv a convertit un mare număr de turd”. Călătorind dincolo de Exus, mitropolitul a întâlnit un rege pornit la război, care i-a promis să se convertească dacă Elias îi arăta un semn. Mitropolitul a pus atunci temei pe pronia cerească şi a făcut semnul sfintei crud, alungând plăsmuirile scornite de diavoli răzvrătiţi, făcând să dispară pricina de gâlceavă ca şi cum nu ar fi fost. Când a văzut regele cele făcute de Sfântul Ilie [Elias]... s-a creştinat împreună cu întreaga lui armată. Sfântul i-a dus la un râu, i-a botezat pe toţi, le-a rânduit preoţi şi diaconi şi apoi s-a întors la el în ţară.

În 650, Biserica Răsăritului avea doi mitropoliţi dincolo de Exus, probabil cu sediul la Kashgar şi Samarkand, pe lângă douăzeci de episcopi. La sfârşitul secolului al VIII-lea, patriarhul Timotei a reluat expansiunea spre est a Bisericii, spre ţinuturile turcilor şi tibetanilor, într-o perioadă de aur a expansiunii misionare.[77][78]

În afara eforturilor călugărilor şi clericilor, negustorii sogdieni au purtat şi ei credinţa în călătoriile lor din întreaga Asie Centrală. Pentru scriitorii creştini sirieni termenul *negustor* ajunsese să fie o metaforă pentru cei care purtau credinţa până departe. Un imn cuprinde următorul îndemn:

Călătoreşte bine pregătit precum negustorii.
Ca să câştigăm lumea.
Converteşte-mi oamenii.

77 Referitor la traducerea hună, vezi Zaharia din Mitilene, „ Syriac Chronicle", http://www.tertullian.org/fathers/zachariahl2.htm. Istoria tatuajelor provine din Brown, Rise of Western Christendom, 267 (n.a.).
78 Mingana, Christianity in Central Asia, 11-12; și 73-74 referitor la Biserică în 650 (n.a.).

Umple lumea creată cu învăţătura.

Tot aceşti negustori au răspândit şi limba siriacă. Chiar şi termenul mongol pentru „legea religiei" sau „budism" – *nom* – provine probabil din grecescul *nomos*, prin siriacă. Rodul strădaniilor acestor sogdieni se vede într-un sit ca Suyab din Kîrgîzstan, unde biserica nestoriană se înalţă lângă o mănăstire budistă şi un templu al focului zoroastrian. Aceeaşi diversitate religioasă spectaculoasă se distinge şi în scrierile sfinte din centrul uigur din oaza Turfan, regiunea care avea să devină mai târziu Turkestanul chinez. Deşi Turfan este cunoscut mai ales pentru textele maniheane, aici s-au produs şi documente creştine, în siriacă, sogdiană şi turcă, şi scrieri budiste.[79]

Într-un cimitir creştin din Kîrgîzstan, inscripţii în siriacă şi turcă îi pomenesc pe Terim chinezul, pe Sazik indianul, pe Banus uigurul, pe Kiamata din Kashgar şi pe Tatt mongolul.1

CHINA ŞI INDIA

Misiunile din China se bucurau în mod firesc de o atenţie specială. China, la urma urmei, era de pe atunci mai populată decât întreaga Europă. Nu ştim sigur când au ajuns nestorienii în China – oare când a văzut primul creştin Pacificul? –, însă deja în 550 nişte călugări au scos pe ascuns viermi de mătase din Serinda (China) şi i-au dus în Imperiul Bizantin. Gestul a avut o semnificaţie

79 Pentru „negustori", vezi Foltz, Silk Road, 62. Pentru nom, vezi Brown, Rise of Western Christendom, 284. Christopher Dawson, The Mongol Mission (New York: Sheed and Ward, 1955); Wassilios Klein, Das nestorianische Christentum an den Handelswegen durch Kyrgyzstan bis zum 14 Jahrhunderts (Turnhout, Belgia: Brepols, 2000); Mark Dickens, „Nestorian Christianity in Central Asia" (2001), www.oxuscom.com/Nestorian_Christianity_ in_CA.pdf. Zsuzsanna Gulăcsi, Mediaeval Manichaean Book Art (Leiden: E. J. Brill, 2005); Roman Malek §i Peter Hofrichter, editori, Jingjiao: The Church of the East in China and Central Asia (Sankt Augustin, Germania: Institut Monumenta Serica, 2006). „The Work of the Academy Project: Turfan Studies", http://www.bbaw.de/bbaw/Forschung/Forschungspro-jekte/turfanforschung/ en/blanko.2005-03-02.3373813525 (n.a.).

economică revoluţionară, ducând la crearea industriei de mătase occidentale, în schimb implicaţiile pentru religie simt mai greu de cântărit. În 550, aceşti călugări trăiseră „multă vreme” în Serinda şi obişnuiau să călătorească între acel loc şi regiunile bizantine.[8081]

Cea dintâi delegaţie oficială de misionari a ajuns în capitala imperială chineză Chang an (Xian) în 635, punând bazele unei misiuni care a rezistat peste două sute de ani. Fie dintr-o întâmplare fericită, fie urmare a unei aprecieri înţelepte, ei au sosit chiar în zilele de început ale noii dinastii Tang, când nu ar fi existat hotărârea ca orice credinţă venită din afară să fie exclusă, aşa cum s-ar fi putut întâmpla fie mai înainte, în virtutea unor atitudini înrădăcinate, fie mai târziu. Taizong, împăratul urcat pe tron, s-a dovedit de fapt surprinzător de deschis la tot felul de influenţe străine, inclusiv budiste. Regimul său a fost tolerant faţă de un creştinism descris ca „misterios, plin de minuni şi spontaneitate, apt să producă percepţii şi să stabilească esenţe, spre salvarea făpturilor şi binefacerea omului”. Aceasta era *jingjiao*, „învăţătura luminoasă”, venită din îndepărtata ţară Daqin (Tachin), adică Siria. Mănăstirile s-au înmulţit peste tot în China, apelând la stilurile locale de construcţie: rămăşiţele uneia dintre ele mai poate fi văzută în provincia Shanxi – pagoda Daqin din secolul al VII-lea. Spre sfârşitul secolului al VIII-lea, capul Bisericii chineze era episcopul Adam, pe care l-am întâlnit ca aliat al budismului, dar care îşi promova şi propria sa cauză. Numirea unui mitropolit la începutul secolului al IX-lea demonstrează existenţa mai multor episcopate.[82]

De această dată, misiunea nestoriană nu a prins rădăcini, nereuşind să-şi dezvolte o masă de credincioşi localnici: practic toate numele de pe faimosul monument

---

80 Mingana, Christianity in Central Asia, 13; Wallis Budge, Book of Governors (n.a.).

81 Procopius, History of the Wars 8.17.1-7 (n.a.).

82 Mingana, Christianity in Central Asia; Frits Holm, My Nestorian Adventure in China (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2001) (n.a.).

nestorian de la sfârşitul secolului al VIII-lea sunt de sirieni. Iar misiunea avea să fie distrusă la mijlocul secolului al IX-lea, când împăratul taoist Wuzong a condamnat şi a exclus religiile străine, închizând mănăstirile. După cum poruncea edictul imperial:

Cât despre cultele tai-ch în (creştin sirian) şi muh-hu (zoroastrian), de vreme ce budismul a fost deja alungat, nici aceste erezii nu trebuie lăsate să supravieţuiască. Oamenii care li s-au alăturat trebuie şi ei siliţi să se întoarcă în lume, să ţină din nou de districtele lor şi să devină plătitori de dări. Iar străinii să fie întorşi la ei în ţară, să sufere acolo de restricţii.1

Uşurinţa cu care au fost exilaţi nestorienii ne lasă să înţelegem limitele misiunii lor şi mai ales incapacitatea de a se răspândi dincolo de un anumit grup etnic.

Între secolele al X-lea şi al XIII-lea, creştinismul nu apare menţionat în istoria Chinei, ceea ce nu înseamnă că nu şi-ar fi menţinut o existenţă ilegală. Însă nestorienii s-au întors în forţă când naţiunea a fost cucerită de mongoli şi puterea a revenit dinastiei Yuan (1271 – 1368). Conducătorii mongoli, spre exemplu Kubilai Han, erau încântaţi să tolereze religia creştină şi pe cea budistă, iar Marco Polo vorbeşte deseori despre comunităţi creştine întâlnite de el. Deloc surprinzător, nestorienii erau ferm stabiliţi în zonele care aveau cele mai strânse contacte comerciale cu lumea din afară, de-a lungul Drumului Mătăsii şi pe coasta de sud-est, în oraşe ca Zhenjiang (Chinkiang), cu cele şapte mănăstiri ale lui, şi Hangzhou. Continuând strădaniile nestorienilor, misionarii romano-catolid au sosit la sfârşitul secolului al XIII-lea, cu ţelul de a pune bazele unei ierarhii chineze complete, cu episcopi la Beijing, Zaitun (Quanzhou) şi în alte locuri.[8384]

---

83 Citat de T.V. Philip, „East of the Euphrates", http://www.religion-online.org/show chapter.asp?title=1553&C=1363 (n.a.).

84 Moffett, History of Christianity in Asia, vol. 1. Stephen G. Haw, Marco Polo's China (Londra: Routledge, 2006). James D. Ryan, „Conversion vs. Baptism?" in Varieties of Religious Conversion in the Middle Ages, ed. James Muldoon (Gainesville: Univ. Press of Florida,

Martoră a succeselor nestorienilor a fost şi India, unde comunităţi creştine îşi revendicau prezenţa încă din vremea

Sfântului Apostol Toma. Creştinismul a apărut în sudul Indiei nu mai târziu de secolul al II-lea, pentru ca mai târziu să fie create şi alte misiuni şi mănăstiri. În jurul anului 425 auzim despre un preot indian care traducea Epistola către Romani din greacă în siriacă. În 550, Cosma relata din observaţii directe că şi în Taprobane [Sri Lanka], o insulă mai jos de India, din Marea Indiană, există o Biserică a creştinilor, cu preoţi şi un grup de credincioşi, dar nu ştiu dacă în acele părţi mai sunt şi alţi creştini în afară de ei. Şi în ţara numită Male [Malabar], unde creşte piperul, mai este o Biserică, iar într-alt loc cu numele de Calliana mai există şi un episcop, numit din Persia.1

Între timp, în India s-a înfiinţat o Biserică indigenă, cu o ierarhie proprie. De-a lungul Evului Mediu existau în India biserici active pe coasta Malabar, în Kerala modernă. Ca membri fideli ai Bisericii Răsăritului, foloseau liturghia siriană şi îl considerau conducător spiritual pe patriarhul de la Babilon. Biserici importante se găseau la Mylapore (lângă Chennai), unde se credea că se petrecuse martiriul lui Toma, iar cruci nestoriene s-au păstrat la Kottayam.[8586]

Spre deosebire de alte Biserici, atât de des prezente în cronicile martiriilor şi persecuţiilor, creştinii tomiţi au fost binecuvântaţi să nu aibă multe de relatat în această privinţă. În 1500, im nestorian din India scria că „aici sunt vreo treizeci de mii de familii de creştini, coreligionari de-

1997), 146-70. Herbert Franke Denis Twitchett, editori, The Cambridge History of China, vol. 6 (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1994). Legat de misiunile francis- cane, vezi Lauren Arnold, Princely Gifts and Papal Treasures (San Francisco: Desiderata Press, 1999) (n.a.).

85 Mingana, Christianity in India, 6, și 27 în ce privește preotul indian. McCrindle, Christian Topography (n.a.).

86 Leslie Brown, The Indian Christians of St. Thomas (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1982); Stephen Neill, A History of Christianity in India (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1984); Leonard Fernando și George Gispert-Sauch, Christianity in India (New Delhi: Penguin India, 2004) (n.a.).

ai noştri… Au început să construiască lăcaşuri noi, sunt prosperi în toate privinţele şi trăiesc în linişte şi în siguranţă”. De asemenea, aceste Biserici au continuat expansiunea creştină multă vreme după ce ea încetase în alte locuri. În 1503 auzim de hirotonirea a „trei călugări evlavioşi” ca episcopi: patriarhul „i-a trimis în ţara Indiei, pe insulele mării care sunt lângă Java şi în China”. Java era pe atunci strâns legată de căile comerciale ale Indiei. Nu avem nici cea mai mică idee în ce măsură se folosiseră de aceste legături creştinii mult mai timpurii sau cât de adânc reuşiseră să pătrundă în Indonezia şi în Asia de Sud-Est. Oamenii de ştiinţă au presupus însă o prezenţă a nestorienilor în Birmania, Vietnam, Filipine şi Coreea.1

Deşi Biserica Nestoriană era cea mai răspândită, existau şi alte grupări creştine răspândite în Asia. În 1280, patriarhul iacobit încă „avea sub grijă douăzeci de mitropoliţi şi vreo sută de episcopi, din Anatolia şi Siria până în Mesopotamia meridională şi în Persia”. [87]Spre comparaţie, Biserica din Anglia avea la acea dată doar douăzeci şi cinci de episcopi.

Nu mai puţin impresionantă este expansiunea mişcării maniheane, care între timp luase forme în care creştinismul ajunsese de nerecunoscut, dar care urmase o traiectorie geografică şi politică foarte apropiată de cea a Bisericilor vorbitoare de siriacă. Mani însuşi era mesopotamian născut la Babilon, iar anii tinereţii şi-i petrecuse în mijlocul unei secte gnostice iudaic-creştine, numită elchesaită.1 Mişcarea lui Mani s-a transformat într-o religie separată, care învăţa despre lupta absolută dintre forţele ireconciliabile ale luminii şi întunericului. Însă maniheii credeau totuşi că Iisus, la fel ca Buddha, era unul dintre marii profeţi veniţi să-i lumineze pe credincioşi.

87 Citatul „aici sunt vreo treizeci" este din Koschorke, Ludwig și Delgado, History of Christianity, 4. Moffett, History of Christianity in Asia, 1:302 ("the islands inside Java"), 1:459-62. Susan Visvanathan, The Christians of Kerala (New York: Oxford Univ. Press, 1993); Antony Kariyil, Church and Society in Kerala (New Delhi, India: Intercultural Press, 1995) (n.a.).

După ce Imperiul Roman proaspăt creştin i-a reprimat cu brutalitate pe călugării şi învăţătorii manihei, credinţa a supravieţuit dincolo de hotare şi s-a răspândit de-a lungul Drumului Mătăsii. În 762, maniheii au obţinut susţinere de stat, când conducătorul poporului uigur a acceptat credinţa. Era un succes care se putea dovedi epocal, ţinând seama că Imperiul Uigur cuprindea la acea vreme un teritoriu vast, la nordul Chinei.[8889]

CONVERTIREA ASIEI?

Este practic imposibil să calculăm ponderea numerică a acestor Biserici misionare, nu în ultimul rând din cauză că demografii nu cad deloc de acord când propun cifre în legătură cu regiuni organizate şi stabile, aşa ca Egiptul, iar confuzia este şi mai mare în privinţa cifrelor referitoare la comunităţi nomade îndepărtate. Este cert însă că populaţiile de la începutul Evului Mediu erau mult mai scăzute decât ne-am putea aştepta în regiuni comparabile de astăzi, prin urmare în întregul califat se poate să fi locuit doar 30 până la 40 de milioane de oameni. Cifrele scăzute sunt semnificative, deoarece statornicirea creştinismului într-o comunitate relativ mică se putea dovedi o investiţie foarte valoroasă pe termen lung, dacă acel grup ajungea să domine politic. Iar invers, o religie existentă în rândul unor populaţii mici şi compacte era relativ uşor de distrus, prin masacru sau purificare etnică.

Pentru toţi misionarii acelor vremuri, visul suprem era să convertească un rege sau o clasă conducătoare, care după aceea avea să aducă întregul stat în acea Biserică. Aşa s-a întâmplat, pentru scurtă vreme, când maniheii i-au câştigat pe uiguri. Nestorienii au fost în

88 Elchesaiții erau o grupare eretică iudeo-gnostică din secolul al H-lea, trăgându-și numele fie de la exponentul lor, Elkesai, fie de la sintagma ebraică „hei kesai" („puterea ascunsă") (n. ed.).

89 Samuel N.C. Lieu, Manichaeism in Mesopotamia and the Roman East (Leiden și New York: E. J. Brill, 1994); Yuri Stoyanov, The Other God (New Haven, CT: Yale Nota Bene, 2000); Lilia Russell-Smith, Uygur Patronage in Dunhuang (Leiden: E. J. Brill, 2005) (n.a.).

repetate rânduri la un pas să câştige popoare întregi de partea lor, cel mai impresionant fiind episodul legat de cuceritorii mongoli, din secolul al XIII-lea, dar rareori au izbutit să creeze un stat creştin. Biserica a reuşit totuşi să-şi creeze o platformă solidă în mijlocul mai multor popoare de frunte, printre care uigurii şi turcii oguzi. Cel mai mare triumf a venit în jurul anului 1.000, când regele turcilor keraiţi (de pe ţărmurile lacului Baikal) a acceptat credinţa iniţial importată în ţara lui de negustorii creştini, probabil de la Merv. Din câte s-a relatat, el i-a convertit pe două sute de mii dintre supuşii lui, creştinismul fiind prezent în rândul keraiţilor vreme de aproximativ patru sute de ani. Keraiţii nu aveau să întemeieze un stat durabil, dar convertirea lor ar fi putut să aibă un asemenea efect major. La urma urmei, alte triburi din aceeaşi familie au ajuns să creeze mari imperii – turcii selgiucizi, care au cucerit o mare parte din Imperiul Bizantin, şi urmaşii lui Osman, care au întemeiat vastul Imperiu Otoman. De ce nu ar fi putut şi tribul kerait să-şi clădească propriul imperiu creştin? Cu timpul, femeile keraite au făcut să se extindă influenţa creştină prin căsătoriile lor cu păgâni, comandanţi militari influenţi.1

În secolul al XII-lea, poveştile despre triburile creştine din Asia Centrală – şi despre regii creştini din Etiopia – au inspirat legenda Părintelui Ioan, care a stârnit interesul multor generaţii de europeni. Ioan, preotul-rege creştin cu puteri enorme, care trăia departe, dincolo de tărâmurile cunoscute, ar fi fost urmaş al unuia dintre cei trei magi. Potrivit epistolei false apărute în Europa în anii 1140, Părintele Ioan s-ar fi declarat „un creştin zelos şi protector universal al creştinilor din imperiul nostru, ajutându-i prin pomenile noastre… Ne slujesc şaptezeci şi două de provincii, dintre care doar puţine sunt creştine. Fiecare are propriul ei rege, dar cu toţii ne sunt tributari nouă/ Era un vis, însă ideea unui regat creştin de dincolo

de califat nu era cu totul o fantezie.[9091]

O comparaţie cu Europa poate să dea o măsură a vitezei relative şi a proporţiilor progresului făcut de creştinism în Răsărit. De fapt, realizările din Răsărit, pe suprafeţe vaste, sunt cu atât mai impresionante puse alături de ritmurile relativ lente ale convertirii europene. Deşi creştinismul a ajuns pe continentul european din vremea Apostolului Pavel, credinţei creştine i-a trebuit multă vreme să treacă dincolo de spaţul mediteraneean. Francii cuceritori ai Galiei romane au acceptat credinţa la începutul secolului al VI-lea, anglo-saxonii în al VII-lea, dar cea mai mare parte a continentului a rămas neevanghelizată. (Bineînţeles, de fiecare dată convertirea se referă la acceptarea formală a creştinismului de către elitele politice, iar păgânismul s-a menţinut de fiecare dată ascuns vreme de alte câteva decenii.) La sfârşitul secolului al VIII-lea, Carol cel Mare a purtat un război îndelungat pentru a-i învinge pe saxonii păgâni care dominau centrul Germaniei, iar convertirea slavilor şi a scandinavilor a mai durat încă cel puţin două sute de ani. Regatul rus cu sediul la Kiev a acceptat credinţa Bisericii Ortodoxe abia în 987, după ce le-a luat în considerare pe rivalele ei, islamul şi iudaismul. Polonia a acceptat creştinismul în 966, în timp ce Norvegia şi Suedia erau în curs de convertire abia în jurul anului 1.000. Convertirea continentului şi renunţarea la păgânism s-a încheiat doar după ce puternicul stat Lituania a acceptat noua religie, nu mai devreme de anii 1380.

Forţa durabilă a creştinismului în Asia este cu atât mai limpede dacă privim distribuirea credincioşilor din lume în anul 1.000, adică aproximativ la jumătatea istoriei credinţei. În acel moment, în Asia existau 17 până la 20 de milioane de creştini, cu alte 5 milioane în Africa.

---

90 Mingana, Christianity in Central Asia, 15-16; Moffett, History of Christianity in Asia, vol. 1 (n.a.).

91 Elaine Sanceau, The Land of Prester John (New York: Knopf, 1944) (n.a.).

Continentul european în întregime avea circa 40 de milioane de locuitori, inclusiv în Rusia. Dintre aceşti europeni, cel puţin un sfert erau fie încă păgâni, fie locuiau în ţări care trecuseră recent printr-un proces de convertire formală. Printre ei, şi locuitorii musulmani din Spania şi Sicilia, poate 4 ori 5 milioane, în afară de evreii europeni. Astfel, potrivit unei estimări rezonabile, în Europa existau 25 până la 30 de milioane de creştini, dintre care pentru mulţi această credinţă lua mai degrabă o formă abstractă, în comparaţie cu credincioşii Bisericilor din Asia şi Africa.[92]

Mulţi europeni erau doar în prima sau a doua generaţie de la convertire, situaţie comparabilă cu aceea din Africa modernă. În schimb, majoritatea creştinilor asiatici veneau din tradiţii creştine vechi de douăzeci şi cinci sau treizeci de generaţii. Chiar dacă cifrele brute erau în favoarea Europei, Asia îşi putea revendica în continuare şi pe drept cuvânt poziţia de frunte a lumii creştine.

O ALTĂ LUME

„În anul 1639 [AD[93] 1328], adică al Dragonului. Aici zace Pesoha, vestitul exeget şi predicator care a luminat toate mănăstirile cu lumina lui – lăudat pentru înţelepciunea lui. Fie ca Domnul să-i ridice sufletul în rândul sfinţilor". inscripţie în siriacă pe un mormânt din Kîrgîzstan

A afirma că milioane de creştini trăiau în afara teritoriilor creştinismului european ar putea fi o observaţie interesantă, dar în sine ne spune prea puţin despre natura credinţei creştine. De fapt, mult după venirea islamului, peste tot în Orientul Apropiat şi în Asia au continuat să se dezvolte culturi creştine bogate, cu literatură, artă,

92 David B. Barrett, World Christian Encyclopedia, 796. Muldoon, Varieties of Religious Conversion; Richard Fletcher, The Barbarian Conversion (Berkeley: Univ, of California Press, 1999); Martin Carver, ed., The Cross Goes North (York, England: York Medieval Press, 2004) (n.a.).

93 Anno Domini (n. tr.).

liturghie, evlavie şi filosofie proprii şi distincte, care adesea evocă cele mai timpurii epoci creştine.

CER ŞI PĂMÂNT

Unele enunţuri rămân valabile în cadrul unor tradiţii teologice diverse, de la ortodocşi şi până la nestorieni şi iacobiţi sau copţi. Toate aceste Biserici erau intens liturgice şi ierarhice, cu liturghii în care se manifesta nu numai bogăţia lăcaşului, ci se anticipa şi împărăţia cerurilor, în adevăratul înţeles al expresiei. În întreagă această gamă de crezuri, bisericile le ofereau adepţilor lor trăiri modelate în aşa fel încât să apeleze la toate simţurile, de la sunetul clopotelor şi al muzicii la splendorile vizuale ale icoanelor, picturilor murale şi manuscriselor frumos ornamentate şi până la parfumul de tămâie. Într-o slujbă siriană, slujitorul se roagă: „Fie ca dulcea mireasmă ce ai răspândit-o în jur, Doamne, la vremea când Maria cea păcătoasă Te-a uns cu mir pe creştet, să fie una cu tămâia prin care Te slăvim spre iertarea datoriilor şi păcatelor noastre”. Aceste liturghii aveau cu atât mai multă tărie graţie vechimii lor autentice, a legăturii lor adevărate cu zorii creştinismului: anaforaua siriană a Apostolilor Addai şi Mari este cea mai veche liturghie creştină care încă se mai săvârşeşte.[94]

Mai mult decât atât, toate aceste Biserici considerau viaţa monahală cea mai înaltă formă de trăire creştină. Monahismul îşi are probabil originile în Egiptul secolului al III-lea, răspândindu-se în Mesopotamia prin lucrarea Sfântului Eugeniu, Mar Augin. Unii afirmă însă că ar fi apărut independent în ţinuturile unde se vorbea siriaca şi unde se propovăduiau, potrivit vechilor tradiţii creştine, retragerea din lume şi respingerea plăcerilor cărnii.

94 Dalrymple, From the Holy Mountain, 141. „Dulcea mireasmă", citat din „The Order of the Hallowing of the Apostles", http://www.cired.org/liturgy/apostles.html. Vezi și Susan Ashbrook Harvey, Scenting Salvation (Berkeley: Univ, of California Press, 2006); Christine Chaillot, „The Ancient Oriental Churches", în Wainwright și Tucker, Christian Worship; și F.E. Brightman, Eastern Liturgies (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2004) (n.a.).

Indiferent de origini, monahismul s-a integrat curând în practicile creştinismului răsăritean. În întreg Răsăritul, creştinii erau extaziaţi la vederea sfinţilor în ipostaza unor asceţi pioşi, bărbaţi şi femei, războinici ai duhului cu o unică înzestrare care îi făcea capabili să înfrunte demonii care ameninţă omenirea în fiecare etapă a vieţii. Toma din Marga spunea cum părinţii asceţi porneau în pustie şi în munţi ca să păstreze curăţenia şi sfinţenia lăsate lor de apostoli şi să dea lupta împotriva începătoriilor, împotriva stăpâniilor, împotriva stăpânitorilor întunericului acestui veac, împotriva duhurilor răutăţii, care sunt în văzduh.1

Creştinii sirieni şi mesopotamieni erau influenţaţi de ideile dualiste persane, atât de prezente în cultura locală. Aceasta promova „o religie de intensă seriozitate morală, de atletism spiritual, adresându-se unei comunităţi marcate de eternul conflict dintre principiile luminii şi întunericului şi de realităţile morţii şi judecăţii”. Deşi majoritatea călugărilor aparţineau unor comunităţi organizate, mulţi alţii urmau vieţi ascetice individuale. Cel puţin până la sfârşitul secolului al VIII-lea, pe lângă bisericile siriene încă existau stâlpnici, pustnici care vieţuiau pe vârful unui stâlp. Şi vechile obiceiuri s-au păstrat până târziu, la mijlocul Evului Mediu. În jurul anului 1270, spre exemplu, aflăm de Bar Sauma, călugăr nestorian din China care şi-a întocmit o chilie şi s-a închis în ea vreme de şapte ani; iar după acea [perioadă] s-a hotărât să se îndepărteze de fiii omului şi să se dedice vieţuirii pustniceşti pe munte, într-un loc în care era cu totul izolat, ca să îşi găsească acolo [netulburat] liniştea şi

să trăiască în sihăstrie.[9596]

Nimic nu sugerează că această formă de evlavie care îl supunea la atâtea privaţiuni ar fi fost ceva ieşit din comun.

Trimiterea la „părinţii" monastici ascunde rolul indiscutabil al femeilor credincioase, însă din cele mai vechi timpuri, atât în Egipt, cât şi în Mesopotamia, au existat şi maici spirituale, *amma*, pe lângă părinţi, *avva*. Învăţatul iacobit Grigorie Bar-Hebraeus ne relatează povestea exemplară a Maicii Sara, care într-atât se lepădase de lume, încât, deşi trăia într-o chilie de la etaj, cu vedere la râu, nu-şi ridica niciodată privirile ca să se bucure de privelişte. O altă credincioasă vestită, Shirin, le-a fost îndrumătoare spirituală atât bărbaţilor, cât şi femeilor, însă nici în Egipt, nici în Mesopotamia nu există cronici speciale dedicate femeilor şi de aceea a trebuit să ne limităm la asemenea trimiteri ocazionale. O altă istorie a lui Bar-Hebraeus confirmă tratamentul discriminatoriu. El ne vorbeşte despre două femei care se plângeau că bărbaţii erau liberi să meargă la prostituate, în vreme ce sexualitatea femeilor era strict controlată: explicaţia fiind că „regii, judecătorii şi legiuitorii sunt cu toţii bărbaţi; şi prin urmare şi-au susţinut propriile interese şi le-au

---

95 Wallis Budge, Book of Governors, 27. Arthur Vôobus, History of Asceticism in the Syrian Orient, 3 vol. (Louvain, Belgia: Secrétariat du Corpus SCO, 1958-88); Teodoret din Cir, History of the Monks of Syria (Collegeville, MN: Cistercian Publications, 1985); Peter Brown, Society and the Holy in Late Antiquity (Berkeley: Univ, of California Press, 1989); James E. Goehring, Ascetics, Society, and the Desert (Harrisburg, PA: Trinity Press International, 1999); David Brakke, Demons and the Making of the Monk (Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 2006) (n.a.) Citât din Ef. 6,12 (n. ed.).

96 Despre stâlpnid, vezi Amir Harrak, ed., The Chronicle ofZuqni-n, A.D. 488-775 (Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1999), 294. ,,O religie de intensà seriozitate moralà", dtat din Walls, „Eusebius Tries Again". Pasajul despre Bar Sauma este din E.A. Wallis Budge, The Monks of Kûblai Khan, Emperor of China (Londra: Religious Tract Sodety, 1928). Susanna Elm, Virgins of God (New York: Oxford Univ. Press, 1994) (n.a.).

nedreptăţit pe femei”. Iar femeile au fost în mare măsură omise şi din cronici.[97]

Din mănăstirile şi schiturile lor, aceşti atleţi ai Duhului practicau exerciţii mistice intense, surprinzătoare pentru noi, deoarece, potrivit unor erudiţi, ele ar fi trebuit să înceteze cu câteva secole mai înainte. După Elaine Pagels, spre exemplu, dezvoltarea Bisericii instituţionale din Imperiul Roman în secolul al IV-lea a avut drept efect un declin pronunţat al practicilor mistice cultivate intens de gnostici. Din această perspectivă, prăbuşirea misticismului individual era simbolizată de înlăturarea Evangheliei după Toma, care îi învăţa pe cei „singuri1 şi aleşi” să cultive tăcerea, să-L caute pe Dumnezeu în ei. Dimpotrivă, evlavia catolică de mai târziu aşeza în centru Biserica şi se lăsa aprobată de ea. Din nou, potrivit lui Pagels, erau condamnate în mod deosebit orice încercări de a căuta unirea cu Dumnezeu, de a şterge hotarele dintre uman şi dumnezeiesc – o idee care atunci părea eretică şi blasfematoare.[9899]

Deplângerea pierderii Evangheliei după Toma şi a viziunii gnostice asupra lumii sună straniu când avem imaginea naturii aproape obsesive a căutărilor mistice ale

97 Despre Maica Sara, vezi E.A. Wallis Budge, ed., The Laughable Stories (New York: AMS Press, 1976), 40; §i 136 despre cele doua femei. Despre Shirin, vezi Sebastian P. Brock §i Susan Ashbrook Harvey, Holy Women of the Syrian Orient (Berkeley: Univ, of California Press, 1987), 177-81. Pietemella Van Doorn-Harder, Contemporary Coptic Nuns (Columbia: Univ, of South Carolina Press, 1995); Lynda L. Coon, Sacred Fictions (Philadelphia: Univ, of Pennsylvania Press, 1997); Alice-Mary Talbot, ed., Holy Women of Byzantium (Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1996). Laura Swan, The Forgotten Desert Mothers (New York: Paulist Press, 2001); Rebecca Krawiec, She- noute and the Women of the White Monastery (New York: Oxford Univ. Press, 2002) (n.a.).

98 Monachos, solitari, singuri - prin extensie, monahi sau pustnici (n. tr.).

99 Elaine Pagels, The Gnostic Gospels (New York: Random House, 1999); Elaine Pagels, Beyond Belief (New York: Random House, 2003); Karen King, What Is Gnosticism? (Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard Univ. Press, 2003) (n.a.).

creştinismului răsăritean de-a lungul următorului mileniu. De fapt, Bisericile Răsăritului nu pierduseră practic nimic din vechiul misticism care îi atrage atât de tare pe mulţi cititori moderni către lumea gnosticilor. Ideea de solitudine, de contemplaţie interioară şi chiar şi de căutare a divinităţii străbate poveştile şi învăţăturile pustnicilor egipteni, ele fiind transmise de-a lungul secolelor şi uşor accesibile în lucrarea numită *Filocalia*, culegere alcătuită în secolul al XVIII-lea. Unul dintre imnurile lui Efrem Sirul, care au o circulaţie atât de largă, spune: „Mărită fie Liniştea ce a grăit prin vocea Lui [Hristos]”. Bisericile siriene – cele mai îndreptăţite moştenitoare ale lui Toma – erau intim familiarizate cu vechea doctrină a celor „singuri şi aleşi”. Asemenea asceţi mistici erau cu certitudine cât se poate de răspândiţi de-a lungul Evului Mediu şi purtau un nume bine cunoscut: îi numim „monahi”.1

Bisericile Răsăritului aparţinând curentului principal predicau idei îndrăzneţe despre posibilitatea de a te apropia de Dumnezeu atât de mult, încât să te îndumnezeieşti şi tu. Atanasie, marele patriarh de la Alexandria, despre care se afirmă de atâtea ori că ar fi impus ortodoxia în vremea lui Constantin, propovăduia că „Dumnezeu S-a făcut om pentru ca oamenii să se facă dumnezei” L-au urmat mulţi, mai ales în Egipt şi în Siria, unde *theosis*, adică dumnezeirea, s-a transformat în ţel obişnuit al vieţii duhovniceşti. Cei care stăpâneau acest proces vedeau dumnezeirea nu ca pe un ideal prea îndepărtat, ci ca pe o desfăşurare constantă, prin care sufletul se mântuia încă în vremea cât se mai afla în trupul muritor.[100] În aceste scrieri întâlnim de nenumărate ori idei în cel mai pur stil gnostic – învierea interioară, accentul pus pe linişte şi repaus, întoarcerea în Eden –, deşi sunt legate de o teologie ortodoxă şi de o fidelitate totală faţă de învăţăturile şi de tradiţiile Bisericilor. Iar aceste teme

100 G.E.H. Palmer, Philip Sherrard și Kallistos Ware, editori, The Philokalia, 4 vol. (Londra: Faber and Faber, 1983-95). Despre Efrem, vezi Smith, Early Mysticism, 86 (n.a.).

sunt prezentate fără a apela deloc la un camuflaj sau subterfugiu. Faptul că modernitatea neglijează acest puternic misticism este încă un exemplu al uitării absolute care s-a lăsat asupra creştinismului neeuropean, ceea ce îi face până şi pe specialişti să creadă că după secolul al IV-lea credinţa şi-ar fi pierdut în cea mai mare măsură caracterul divers şi creativ. Am fi la fel de îndreptăţiţi să afirmăm că, departe de a se stinge, spiritualitatea creştină a intrat faza ei cea mai roditoare şi mai îndrăzneaţă.[101]

VÂRSTA MINUNILOR

Sacrificiul personal şi ascetismul reprezentau drumul spre sfinţenie, care se manifesta prin vindecări şi minuni. Cosma, episcop al Amidei în secolul al VII-lea, „făcea minuni la fel ca Ilie Tesviteanul şi primii apostoli". Toate formele de creştinism, de est sau de vest, au reliefat temele legate de harismă şi de miracole, într-o măsură care i-a detaşat de contemporanii lor musulmani mai raţionali. La sfârşitul secolului al IX-lea, un bătrân călugăr egiptean i-a şocat pe interlocutorii musulmani când a negat explicit că religia creştină ar putea fi susţinută strict pe temeiul raţiunii, fiind de acord că idei cum ar fi Treimea şi Dumnezeul răstignit veneau categoric în contradicţie cu raţiunea. În schimb, a spus el, „eu găsesc dovada adevărului creştinismului tocmai în contradicţiile şi incoerenţele lui, care sunt refuzate de inteligenţă şi respinse de minte, din cauza diferenţelor şi nepotrivirilor dintre ele. Analiza rămâne neputincioasă, chiar dacă inteligenţa şi percepţiile se întreabă şi caută să afle". Totuşi, în ciuda tuturor acestor contradicţii şi absurdităţi, mulţi regi şi înţelepţi au acceptat credinţa: „Ei nu o acceptă sau practică decât dacă există dovezi la care au fost martori, semne pe care le-au ştiut şi minuni pe care le-au recunoscut, ceea ce le-a impus să i se supună şi să o practice". Filosoful iacobit Yahya ibn Adi era de acord:

101 Alphonse Mingana, ed., Early Christian Mystics (Cambridge: W. Heffer and Sons, 1934); John Chryssavgis, John Climacus (Aidershot, Anglia: Ashgate, 2004) (n.a.).

creştinismul „este primit şi crezut doar prin semne şi minuni arătate de misionarii lui... Acceptarea de către cei care l-au primit trebuie să se fi petrecut deoarece ei au fost martori când misionarii le-au arătat semne care nu se potriveau cu înţelegerea omenească”. 1

Cel mai bun argument al creştinismului era că bărbaţii şi femeile sfinte erau atât de apropiaţi de Dumnezeu, încât puteau să sfideze legile naturii şi să demonstreze existenţa puterii divine prin miracole şi vindecări. Regele kerait s-a convertit când a crezut că fusese salvat de la moarte de o viziune a Sfântului Sergiu. [102]Asemenea idei aveau cu siguranţă greutate, altfel Bisericile nu ar fi realizat atâtea convertiri. Totuşi apărea limpede o slăbiciune: dacă succesul material dovedea adevărul unei religii, cum făceau creştinii faţă situaţiei când regii sufereau înfrângere după înfrângere, când cetăţile şi bisericile lor erau distruse şi jefuite? După cum vom vedea, chiar dacă se străduiau să explice cum se putea mai bine dezastrele omeneşti, nesfârşita serie de catastrofe de la sfârşitul Evului Mediu s-a dovedit distrugătoare pentru speranţele de supravieţuire ale creştinismului.

ERUDIŢIA

Dincolo de provocările la adresa raţiunii şi a înţelepciunii omeneşti simple, Bisericile Răsăritului au rămas devotate cu pasiune învăţăturii şi erudiţiei, bazându-se în primul rând pe tradiţiile şi limbile locale. Mai multe secole după convertirea Imperiului Roman, creştinismul a fost poliglot. În vestul Europei, cultura şi gândirea creştină s-au exprimat în latină; în estul Mediteranei, mediul dominant a fost limba greacă; siriaca domina în Bisericile asiatice; egiptenii vorbeau coptă. Răsăritenii considerau că se trag de la Edessa, unde a apărut prima oară erudiţia creştină şi unde s-a născut

102 Despre Cosma, vezi Harrak, Chronicle of Zuqni-n, 156. Citatele despre adevărul creștinismului, din Browne, Eclipse of Christianity in Asia, 81,82 (n.a.).

literatura creştină în siriacă. Siriaca a intrat tot mai mult în uzanţă, pe măsură ce creştea nemulţumirea Bisericilor Răsăritului faţă de Bisericile Ortodoxe şi regimul imperial, iar nestorienii şi monofiziţii şi-au alcătuit în mod firesc liturghii în siriacă.[103]

Centrul principal de erudiţie sirianã a fost la Nisibis, unde în secolul al VI-lea s-a dezvoltat o şcoală care a reprezentat forma cea mai apropiată de o mare universitate pe care a avut-o lumea creştină, o urmaşă respectabilă a academiilor din Grecia antică. Regii sasanizi ai Persiei au susţinut această şcoală, împreună cu o replică a ei de la Gundeshapur, care a devenit un refugiu pentru învăţaţii creştini disidenţi, opozanţi ai stăpânirii bizantine. Faima şcolii de la Nisibis s-a răspândit în întreaga lume, oferindu-i model unuia dintre primii învăţaţi creştini latini, Cassiodorus, din îndepărtata Italie. Nisibis este locul unde s-au păstrat vii şi s-au tradus multe dintre cunoştinţele Antichităţii, fiind puse după aceea la dispoziţia generaţiilor următoare de intelectuali musulmani şi europeni. Dintre clasici, la Nisibis au rămas scrierile lui Aristotel şi ale comentatorilor săi. În 1026, la Nisibis a avut loc o faimoasă dezbatere între episcopul nestorian Ilie şi un vizir musulman. În argumentarea superiorităţii limbii siriace asupra arabei, episcopul a invocat argumentul aparent de necontestat că arabii învăţaseră cam tot ce ştiau din surse siriene, în vreme ce procesul invers se petrecuse prea rar.[104]

Relevantă pentru bogăţiile care mai existau la sosirea arabilor este lucrarea „sfântului episcop Severus numit Seboukt din Nisibis”, care conducea mănăstirea iacobită

---

103 William Wright, A Short History of Syriac Literature (Londra: Adam and Charles Black, 1894); Ignatius Aphram I. Barsoum, The Scattered Pearls, ed. a II-a rev. (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2003) (n.a.)

104 Adam H. Becker, Fear of God and the Beginning of Wisdom (Philadelphia: Univ, of Pennsylvania Press, 2006). Despre Cassiodorus, vezi Brown, Rise of Western Christendom, 574. Despre dezbaterea din 1026, vezi Herman Teule, „La renaissance syriaque (1026-1318)," Irenikon 75, nr. 2 și 3 (2002): 174-94 (n.a.).

de la Kenneshre (Kennesrin), de pe Eufrat. La mijlocul secolului al VII-lea, el aborda pe larg subiecte de cosmografie, tratând cauzele eclipselor, de geometrie şi de aritmetică: el a propus o descriere clasică a astrolabului. A scris şi comentarii la logica lui Aristotel, traducând *Analitica*. La fel ca episcopul Ilie, era foarte mândru de împlinirile siriene, afirmând că grecii preluaseră toată ştiinţa lor de la caldeeni, adică în realitate sirieni, după cum ştia oricine. Era totuşi admirabil de dispus să recunoască şi contribuţiile altor culturi. „Dacă cei care cred, pentru că vorbesc greceşte, că au ajuns la limitele cunoaşterii ştiind aceste lucruri, ar fi convinşi că mai simt şi alţii care ştiu câte ceva". Oare nu indienii concepuseră un sistem de nouă semne minunate cu care se puteau reda toate numerele? Cu toate că nu pare să aibă ştiinţă de existenţa lui zero, aceasta reprezintă cea dintâi menţionare occidentală a revoluţionarului sistem numeric indian, pe care noi îl cunoaştem sub denumirea de cifre arabe. Deşi sistemul nu avea să se răspândească înainte de secolul al IX-lea, creştinii sirieni ştiuseră de el cu mult mai devreme.1

Arabii au învăţat o mulţime de lucruri şi de la Gundeshapur. Din secolul al VIII-lea până într-al XI-lea, cu ştiinţa lor dobândită la Gundeshapur, membri ai familiei persane Ibn Bukhtishu au servit continuu drept medici ai succesiunii de califi. Convingerile lor creştine erau extrem de profunde. Numele întemeietorului stirpei însemna, din câte se pare, „Iisus a mântuit", iar unul dintre marii ei reprezentanţi, Yuhanna (Ioan), a devenit episcop la Moşul. Şi alte confesiuni au contribuit la cultivarea învăţăturii arabe: maronitul Thawafil (Teofil) ibn Turna a tradus părţi ale *Iliadei* în arabă.[105][106]

105C itatele din Severus Seboukt http://www.tertullian.org/fathers/severus_ sebokht_constellations_01_intro.htm. Brown, Rise of Western Christendom, 275 (n.a.).

106 Moffett, History of Christianity in Asia, l:354r-55. O'Leary, Greek Science; Rubenstein, Aristotle's Children; Matti Moosa, The Maronites in History, ed. a ll-a (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2005) (n.a.).

Vreme de un mileniu, creştinii sirieni au produs învăţaţi şi gânditori de nivelul celor mai distinşi contemporani ai lor greci sau latini care au modelat lumea în formare a ştiinţei şi filosofiei islamice. Printre cei mai mari învăţaţi ai Bisericii Iacobite s-a numărat Iacob din Edessa (640 – 708), istoric şi superb interpret al Bibliei, comparat cu Ieronim din Occident. Colegul şi succesorul său a fost Gheorghe din Akula, episcop al arabilor nomazi din Mesopotamia şi comentator al logicii lui Aristotel. Amândoi studiaseră la Kenneshre. Tot tradiţiei iacobite îi aparţine şi Yahya ibn Adi, filosof din secolul al X-lea, care se născuse la Tikrit şi care a tradus opere ale lui Aristotel din siriacă în arabă. Printre monumentele învăţăturii nestoriene se numără *Gannat Busame*, un întins comentariu asupra lecţionarului, o adevărată mină de aur a învăţăturii atât clasice, cât şi patristice. Isho dad din Merv consemnează o copleşitoare masă de poveşti din tradiţia antică, evreiască şi timpuriu creştină, multe dintre ele necunoscute din afara acestei surse siriene.1

Un catalog de autori în limba siriacă din jurul anului 1300 cuprinde peste o sută de nume ale căror opere existau la acea vreme, iar unele liste de lucrări sunt de-a dreptul impresionante prin sfera largă a domeniilor de interes:

Babai cel Mare a scris optzeci şi trei de cărţi, printre care una prezintă originile Sărbătorii Floriilor, alta cuprinde o dizertaţie despre unirea dintre firile lui Hristos, alta un Comentariu la cele şase sute…[107][108]

Bood Piryadotha a scris poeme despre credinţă, un tratat contra maniheilor şi un altul împotriva adepţilor lui Marcion. A mai compus şi o lucrare în greacă, intitulată *Alep-Megheen*, şi tot el a tradus *Kalīla wa-Dimna* din limba

107 Richard J. Saley, The Samuel Manuscript of Jacob of Edessa (Leiden: E. J. Brill, 1998); Sidney H. Griffith, ed., Yahya ibn 'Adi: The Reformation of Morals (Provo, UT: Brigham Young Univ. Press, 2002); Gibson, Commentaries (n.a.).

108 Comentariu la cele șase sute de Capete gnostice ale Awei Evagrie (n. ed.).

indienilor.[109]

Clericul (*periodeutes*) sirian Bodh din Seleucia a fost cel care a tradus din sanscrită fabule şi poveşti populare care au ajuns cel mai bine cunoscute în forma lor arabă şi de unde au fost preluate în multe alte culturi. În afara lor, din păcate, s-au păstrat până astăzi prea puţine dintre aceste scrieri, sugerând tabloul sumbru al distrugerii la care a fost supusă după aceea cultura creştină răsăriteană.

ULTIMA ÎNFLORIRE

Învăţătura creştină răsăriteană a supravieţuit până târziu la mijlocul Evului Mediu şi unii dintre cei mai rafinaţi eruditi au activat între secolele al XI-lea şi al XIII-lea. Din multe puncte de vedere, situaţia era mai dificilă decât pe vremea lui Timotei, în jurul anului 800. În termeni numerici, înaintarea musulmanilor redusese masa adepţilor pe care îi aveau Bisericile Răsăritului. Creştinismul se retrăsese din anumite zone, şi mai ales din Arabia, în vreme ce limbile tradiţionale ale Bisericilor se repliau în faţa răspândirii graiului arab. Mai ales după secolul al XI-lea, războaiele şi invaziile au distrus multe centre tradiţionale de învăţătură creştină. Dincolo de toate aceste regrese, Bisericile răsăritene au părut după 1100 să fie din nou în pragul unei epoci de glorie.

Printre alte triumfuri, aşa-numita renaştere siriană l-a produs pe unul dintre cei mai mari istorici medievali, Mihail Şirul sau Sirianul, patriarh iacobit al Antiohiei. Născut la Melitene, şi-a petrecut o bună parte a carierei la mănăstirea învecinată Mar Barsauma, unde a murit în 1199. Mihail a scris o istorie a lumii – în siriacă, desigur – care relatează evenimentele până la sfârşitul secolului al XII-lea, reprezentând una dintre principalele surse pentru epoca cruciadelor. Cum s-a inspirat considerabil din istorii aflate în circulaţie, dar pierdute între timp, reprezintă o sursă istorică majoră şi pentru perioada medievală timpurie, iar istoricii moderni recurg deseori la relatările lui extraordinar de detaliate despre schimbările climatice

109 Badger, Nestorians and Their Rituals, 2:361-79 (n.a.).

tot atât de mult pe cât la istoria socială. Istoricul Peter Brown subliniază modul în care operele lui Mihail şi ale contemporanilor săi se bizuie pe o tradiţie neîntreruptă, începând din secolul al V-lea: „Lectura lor transmite ecoul inconfundabil al Antichităţii târzii într-o lume contemporană cu Richard Coeur de Lion1, Saint Louis[110] şi Marco Polo/ [111]

O impresie la fel de puternică făceau şi alţi învăţaţi ai vremii. Iacob Bar Salibi, şi el tot din Melitene, a fost mitropolit iacobit la Amida, iar amplele sale comentarii biblice şi-au datorat vigoarea celor şapte secole de învăţătură în limba siriacă. A scris omilii, texte liturgice şi polemice împotriva musulmanilor şi ereticilor. La sfârşitul secolului al XIV-lea, la Nisibis a trăit un alt mare învăţat nestorian – mitropolitul „Abdisho" (Abd Yeshua) bar Berikha. Principala sa operă păstrată este *Marganitha* (*Perla*), un strălucit rezumat de teologie creştină, dar a scris şi texte pe teme de lege canonică, ştiinţă şi filosofie:

Abd Yeshua, netrebnicul de mine, a scris un Comentariu al Bibliei, Cartea Raiului, o colecţie de lucrări sinodale în arabă, cartea intitulată *Marganitha* despre Adevărul Credinţei, un tratat despre Misterele Filosofilor Greci, şi o alta care se cheamă *Scholasticus*, împotriva ereziei. Am mai cules şi o carte de Legi şi Disciplină Bisericească şi o alta compusă din douăsprezece tratate despre cunoaştere în general, în afară de Imnuri de laudă, antifoane şi cântări, pentru diverse prilejuri, o explicare a Epistolei trimise de Aristotel lui Alexandru cel Mare, dar şi o lucrare de dezlegare a multor întrebări dificile şi alta de argumentaţii, proverbe şi ghicitori.[112]

Practic toate acestea s-au pierdut.

Cea mai strălucită stea a acelei perioade a fost

---

110 Inimă-de-Leu (n. tr.).

111 Abdulmesih BarAbrahem, „Patriarch Michael the Great", Journal of Assyrian Academic Studies 12, nr. 2 (1998), www.jaas.org/edocs/vl2n2/BarAbrahem.pdf. Brown, Rise of Western Christendom, 313 (n.a.).

112 Citat în Badger, Nestorians and Their Rituals, 2:361-79 (n.a.).

iacobitul Grigorie Bar-Hebraeus (1226 – 86), uneori numit „enciclopedia secolului al XIII-lea”. Grigorie, fiul unui medic evreu din Melitene convertit la creştinism, a devenit episcop şi *maphrianus1*, având reşedinţa la Mar Mattai din Moşul. A reuşit în acelaşi timp să fie „filosof, poet, gramatician, medic, comentator biblic, istoric şi teolog”, cu nimic mai prejos decât contemporanii săi Toma d’Aquino şi Roger Bacon. *Cronica* lui, o istorie a lumii, reprezintă o sursă de primă mână pentru acea perioadă; a publicat şi lucrări de logică şi teologie, un tratat de astronomie şi un comentariu despre Aristotel. Bar-Hebraeus a reuşit cumva să realizeze toate acestea în timp ce tot restul lumii cunoscute era dată peste cap de invaziile mongole şi de războaiele care au urmat. A scris până şi o culegere de zicale şi istorioare pline de umor, *Poveşti amuzante*, care frapează prin gama foarte largă de situaţii şi culturi din care provin. În Mesopotamia cosmopolită a zilelor sale, cartea lui adună vorbe de duh persane, indiene, de-ale înţelepţilor evrei, sihaştrilor creştini, regilor musulmani şi asceţilor arabi – ca să nu mai vorbim despre apariţia fiarelor lipsite de raţiune, a clovnilor şi nătărăilor, a lunaticilor şi demonizaţilor.[113][114]

Date fiind crizele politice ale vremii, este uimitor că nu numai Bisericile siriene cunoşteau această înflorire târzie.

Şi alte culturi creştine răsăritene au considerat de aur secolele al XII-lea şi al XIII-lea. Georgienii evocă sfârşitul secolului al XII-lea drept epocă a reginei Tamara,

---

113 Al doilea în rang după patriarh (n. tr.).

114 Remarca despre realizările lui Bar-Hebraeus, dtată din Catholic Encyclopedia, art. „Bar Hebræus", http://www.newadvent.org/cathen02294a. htm. Arent Jan Wensinck, ed., Bar Hebraeus's Book of the Dove (Leiden: E.J. Brill, 1919); Jan Bakos, ed., Le candélabre des sanctuaires de Gregoire Aboul- faradj dit Bar Hebraeus (Paris: Firmin-Didot, 1930). Ernest A. Wallis Budge, ed., The Chronography of Gregory Abu-'l Faraj, the Son of Aaron, the Hebrew Physician, Commonly Known as Bar Hebraeus (Londra: Oxford Univ. Press, 1932). Wallis Budge, Laughable Stories (n.a.).

care a supus statele vecine musulmane şi a stat în fruntea marii ere literare şi poetice georgiene. Şi la armeni s-a petrecut o renaştere, o redeşteptare culturală creştină iniţiată de clerici, printre care catholicosul Nerses al IV-lea şi poetul şi teologul Vartan cel Mare. La începutul secolului al XIII-lea, călugărul şi învăţătorul Mkhitar Gosh a primit titlul de doctor al Bisericii Armene pentru operele sale, printre care codul legislativ al Armeniei; tot el a scris şi un volum bine cunoscut de fabule.[115] Amintirea acestor celebrităţi medievale este comemorată într-o serie de centre regale construite în aceeaşi perioadă – Ani în Armenia şi Mtskheta în Georgia (şi, desigur, Lalibela în Etiopia). Culturile creştine din Răsărit nu au trecut doar printr-un declin continuu începând de la sfârşitul Antichităţii, retrăgându-se timid faţă de ofensiva musulmană, ele au găsit mereu resurse uluitoare să se reînnoiască.

DIN CELE MAI VECHI TIMPURI

Dacă solida prezenţă creştină din Asia este oricum remarcabilă în sine, aceste Biserici mai aveau şi dreptul să-şi revendice o tradiţie directă din vârsta apostolică cel puţin la fel de mult ca aceea cu care se lăudau Roma şi Constantinopolul. În universul roman şi cel bizantin, desigur, creştinismul s-a adaptat la culturile dominante, distanţându-se permanent de rădăcinile lui semitice. Dimpotrivă, nestorienii, iacobiţii şi ceilalţi proveneau din Siria şi Mesopotamia, iar cultura lor se formase într-o tradiţie semitică profund familiară apostolilor. Cu cât privim mai atent lumea acestor *nasraye*, cu atât ar trebui să ne simţim mai deznădăjduiţi, prin comparaţie, faţă de orice strădanie modernă de „întoarcere la lumea Noului Testament”, de refacere a valorilor sau caracterului vremurilor apostolice.[116]

115 Elise Antreassian, ed., The Fables of Mkhitar Gosh (New York: Ashod Press, 1987) (n.a.).

116 Sidney H. Griffith, „Christians and Christianity", in The Cambridge Companion to the Qur'a-n, ed. Jane Dammen McAuliffe (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2001), 307-15 (n.a.).

Caracterul semitic este evident dacă urmărim numele celor evocaţi în cronici, care urmează străvechea practică de declarare a relaţiei individuale cu Dumnezeu. Obadia (Avdie), spre exemplu, înseamnă „Slujitor al Domnului”, iar Ezechiel, „Domnul întăreşte”. Capii Bisericii Nestoriene purtau nume ca Sabr-isho (Nădejde-în-Iisus), Ebed-yeshu ori Abd-isho (Slujitorul-lui-Iisus). Isho dad înseamnă probabil „Cel ocrotit de Iisus”. Deşi chinezii şi-l amintesc pe primul misionar din ţara lor sub numele de „Olupun”, este posibil să fie doar o alterare a titlului său: rabban („rabin”).

Pentru a întări şi mai mult sentimentul unei legături cu rădăcinile istorice ale creştinismului, Bisericile Răsăritului aveau conştiinţa că locurile în care trăiau ei erau cele pe unde călcaseră profeţii şi apostolii. Vieţuitorii de la mănăstirea Sfânta Ecaterina din Sinai nu aveau decât să-şi ridice privirile să vadă muntele măreţ pe care, se spune, Dumnezeu îi dăduse lui Moise poruncile. Scriitorul nestorian Solomon din Basra descria în secolul al XIII-lea soarta diverşilor apostoli în termeni strict locali:

Simon Zilotul era din Galileea, din tribul lui Efraim. A predicat la Samosata, Perrhe, Zeugma, Alep, Mabbug.

Kenneshre. A ridicat o biserică la Cyrrhus şi a murit şi a fost îngropat acolo.

Iacob, fiul lui Alfeu, era din Iordan, din tribul lui Manase. A predicat la Palmira, Kirkesion şi Callinicos, şi a venit la Batnân din Sarug, unde a ridicat o biserică şi a murit şi a fost îngropat acolo.1

Acceptarea acestor tradiţii însemna că oricine vizita bisericile obişnuite din Siria practic călca pe urmele apostolilor. Siria şi Mesopotamia erau ambele bine înzestrate cu morminte vechi şi locuri unde se petrecuseră martirii, din care unele bine confirmate. Moşul se mândrea cu prezenţa mormintelor a trei profeţi biblici: Avdie, Naum şi Iona.

Şi alţi întemeietori de demult erau învăluiri în aura legendelor acelor locuri. În vreme ce Biserica din Occident

îşi întemeia autoritatea pe moştenirea lăsată de Petru şi de urmaşii lui, creştinii asiatici îl venerau pe apostolul Addai, sau Tadeu. Potrivit unei legende căreia mulţi îi dădeau crezare, când Abgar, rege al Edessei, zăcea de o boală de nevindecat, a scris să caute ajutorul lui „Iisus, Medicul cel Bun care S-a înfăţişat în ţara Ierusalimului”. Iisus i-a răspuns tot printr-o scrisoare, spunându-i că nu poate veni în persoană, dar că i-l va trimite în schimb pe apostolul Addai.[117][118]

Nu trebuie să credem în adevărul acestor tradiţii literă cu literă, însă Bisericile vorbitoare de siriacă puteau afirma cât se poate de plauzibil că avuseseră o legătură directă cu primii ucenici ai lui Iisus şi cu cei dintâi conducători ai Bisericii în curs de apariţie. Putem constata acest fapt urmărind însemnările păstrate de Biserica nestoriană cuprinzând succesiunea apostolică de patriarhi sau catholicoşi. Potrivit listei redactate în jurul anului 1500:

Addai a fost înmormântat la Edessa.

Mari (a fost înmormântat) în mănăstirea de maici de la Koni.

Abris, numit în greceşte Ambrozie; locul mormântului său este necunoscut; a fost înscăunat la Antiohia.

Avraam a fost înscăunat la Antiohia; el se trăgea din familia lui Iacob, fiul lui Iosif; mormântul său este la Cresifon.

Iacob, înscăunat la Antiohia, se trăgea şi el din familia lui Iosif, soţul Mariei; mormântul său este la Cresifon.

Aha-d abuhi a fost înscăunat la Antiohia; mormântul său este la Cresifon.1

Ierarhii de mai târziu au fost „înscăunaţi la Cresifon”, catholicoşii având baza în acest oraş, până când s-au mutat

117 E.A. Wallis Budge, The Book of the Bee (Oxford: Clarendon Press, 1886), http://www.sacred-texts.com/chr/bb/bb48.htm (n.a.).

118 „The Doctrine of Addai" (1876), http://www.tertullian.org/fathers/addai_2_text.htm. Amir Harrak, ed., The Acts of Mar Mari the Apostle (Leiden: E.J. Brill, 2005) (n.a.).

oficial la Bagdad.

Niciun istoric al vremurilor moderne nu a luat în serios povestea lui Abgar şi nici numele invocate mai târziu nu sunt neapărat demne de încredere; însă părţi ale acestei tradiţii ar putea foarte bine să aibă o bază istorică.[119] Ceea ce susţine această relatare este că, foarte curând după răstignirea lui Iisus, creştinismul a ajuns la Edessa şi că primii misionari proveneau din Antiohia. Date fiind relaţiile intense dintre oraşele din acea regiune de-a lungul rutelor comerciale, este cât se poate de probabil ca exact aşa să se fi desfăşurat evenimentele. Cel de-al treilea şi cel de-al patrulea cap al acestei Biserici veneau din casa lui Iosif, bărbatul Mariei, iar istoricii timpului, aşa ca Eusebiu, confirmă că înrudirea cu Iisus reprezenta o garanţie specială de autoritate în cele dintâi Biserici. Aproape de sfârşitul primului secol, împăratul roman Domiţian căuta „rudele Domnului”, *desposynoi*, suspectându-le de răzvrătire. La o cercetare atentă, s-a dovedit totuşi că rudele supravieţuitoare erau mici fermieri care munceau din greu, pe care împăratul i-a considerat nedemni de atenţia lui şi prin urmare i-a lăsat în viaţă.[120] Această investigaţie ar fi putut fără îndoială convinge pe orice rudă să migreze în afara limitelor puterii romane, la Cresifon, în Parţia – ceea ce şi sugerează relatarea nestoriană. Ea corespunde şi cu relocarea evreilor în Babilonia, despre care ştim că s-a petrecut în aceiaşi ani şi este plauzibilă într-un mod în care nu sunt şi legendele europene despre apostoli şi sfinţi din aceeaşi perioadă: niciun istoric serios nu crede că Iosif din Arimateea a venit în Britania, Maria Magdalena în Franţa sau Apostolul Iacob în Spania. În schimb, secvenţa nestoriană propune o traiectorie perfect credibilă pentru secolele I şi al II-lea.

Din punctul de vedere al influenţei asupra istoriei de mai târziu, nu are importanţă dacă Bisericile siriene pot cu

119 Wallis Budge, Book of the Bee (n.a.).

120 Richard Bauckham, Jude and the Relatives of Jesus in the Early Church (Edinburgh: T. and T. Clark, 1990) (n.a.).

adevărat să pretindă justificat legături care să inspire veneraţie, în schimb Bisericile care s-au extins în Mesopotamia, Persia şi mai departe erau probabil purtătoare ale unei moşteniri din cele mai vechi etape ale mişcării din jurul lui Iisus. În cea dintâi relatare despre creştinism în India, Eusebiu susţine că misionarii care vorbeau aramaica sau ebraica ajunseseră acolo încă înainte de secolul al II-lea şi lăsaseră un manuscris original al Evangheliei după Matei. Deşi acel text anume al lui Matei probabil nu a existat niciodată, povestea emite din nou sugestia că, din cele mai vechi timpuri, Bisericile în mişcare spre est vorbeau (şi scriau) limbi semitice, nu greacă.

Cunoaşterea noastră despre originile siriene este drastic limitată de dezastrele politice care mai târziu au copleşit aceste Biserici şi care au lăsat în ruine atâtea dintre mănăstiri şi bibliotecile lor înainte de secolele al XIV-lea şi al XV-lea. În secolul al XIX-lea, îndrăzneţi călători europeni şi americani au vizitat mănăstirile în declin de pe cursul superior al Tigrului şi au comentat cât de des făceau incursiuni împotriva lor kurzii şi alte triburi musulmane, luând cu ei hârtii şi pergamente care le serveau la încărcarea armelor sau făcutul focului. În acest stadiu, nici clericii creştini nu mai erau în stare să citească sau să aprecieze documentele lor mai vechi. În 1840, un călător american a povestit cum a văzut la Mardin o sută de volume acoperite de praf, care aparent nu fuseseră niciodată deschise; zece ani mai târziu, un alt occidental ajuns acolo nu a mai găsit decât vreo cincizeci de volume.1 Nu putem decât să facem speculaţii despre conţinutul acelor colecţii în zilele lor de glorie sau ce ar fi putut cuprinde cele cincizeci de manuscrise pierdute; însă un călător german a găsit în aceiaşi ani într-o mănăstire egipteană unul dintre cele mai preţioase manuscrise biblice timpurii, Codex Sinaiticus. În alt loc din Egipt, un

călător a descoperit Evangheliile Curetoniene[121][122], cea mai veche dovadă a textului biblic în siriacă veche, datând probabil din secolul al V-lea. Ţinând seama de legăturile lor cu Bisericile cele mai vechi, mănăstirile din Mesopotamia trebuie să fi păstrat comori comparabile sau şi mai preţioase, acum de nerecuperat.

BISERICA ŞI BIBLIA

De-a lungul Evului Mediu, învăţării creştini sirieni au continuat să apeleze la stiluri literare şi abordări ale Scripturii întru totul semitice, ceea ce împrumută adesea lucrărilor lor o înfăţişare surprinzător de primitivă. Aceste Biserici venerau nemăsurat Biblia, citită în propria lor limbă semitică. În epitafurile nestoriene din China şi Asia Centrală, cea mai înaltă laudă este rezervată celor care interpretează Scripturile. Din 1316, „an al dragonului 7, datează o comemorare a lui „Shliha, vestitul comentator şi învăţător, care a luminat toate mănăstirile cu lumină, fiul lui Petru, augustul comentator al înţelepciunii. Vocea lui s-a înălţat la fel de sus ca sunetul trompetei.”[123]

„Lumina” răspândită de aceşti învăţaţi era Biblia în siriacă, o traducere străveche, făcută în vremea mareluitaţian din Asiria. În jurul anului 170,Tatian a creat o versiune siriacă a celor patru Evanghelii canonice combinate într-o singură armonie, Diatessaron, „Din patru una” Acesta a fost momentul în care „creştinismul a început să se răspândească în afara cetăţilor unde se vorbea greceşte, în zona rurală asiatică… cea dintâi traducere a unei secţiuni importante din Noul Testament într-o altă limbă s-a petrecut în Asia”. Învăţaţii au continuat procesul de traducere, ajungând în cele din urmă să desăvârşească *Peshitta*, textul biblic complet în

121 Badger, Nestorians and Their Rituals. Sebastien de Courtois, Forgotten Genocide (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2004), 10 (n.a.).

122 Manuscrisul Curetonian în siriacă, descoperit de Willian Cureton în British Museum printre nişte manuscrise aduse de la o mănăstire din deșertul Nitrian din Egipt, vezi http://biseridarad.ro/articoLphp?id=462 (n. tr.).

123 Mingana, Christianity in Central Asia, 41-42 (n.a.).

siriacă, a cărui denumire însemna „versiune simplă”. În Vechiul Testament, aceasta reprezintă o traducere directă a textelor ebraice străvechi, efectuată probabil la Edessa ori Arbella. *Peshitta* a rămas versiunea standard pentru Bisericile Răsăritului, la fel ca Vulgata pentru Biserica din Occident.1

Biblia în siriacă era un text conservator într-o măsură care ne solicită atenţia. Relatările despre Biserica timpurie din ultimii ani afirmă că Scripturile şi Evangheliile existau în număr mare, până când curentul principal al Bisericii creştine le-ar fi înlăturat pe cele mai multe, în secolul al IV-lea. Această presupusă epurare ar fi urmat după convertirea la creştinism a împăratului Constantin, într-o perioadă când Biserica ar fi urmărit să se alieze cu imperiul în interesul promovării ordinii, ortodoxiei şi autorităţii ecleziastice. Potrivit legendei moderne, printre operele scoase din circuit s-ar fi aflat multe relatări heterodoxe despre Iisus, suspecte din cauza aplecărilor lor mistice sau chiar feministe.[124][125]

Problema tuturor acestor discuţii este că Bisericile Răsăritului cunoşteau mai de mult Scripturile rivale şi le respingeau, considerându-le tendenţioase. Încă din secolul al II-lea, Diatessaron preia patru, şi doar patru, Evanghelii autentice. De-a lungul Evului Mediu, nici nestorienii, nici iacobiţii nu au suportat constrângeri din partea imperiului sau Bisericii romane/bizantine şi, dacă ar fi vrut, ar fi putut introduce în canon orice alte Evanghelii sau Scripturi pe care le-ar fi dorit. Însă, în loc să adauge la canon, ei au preferat să-l reducă. Biblia siriacă omite mai multe dintre cărţile cuprinse în Occident (2 Petru, 2 şi 3 Ioan, Iuda şi Apocalipsa). Învăţaţi printre care Isho dad ar fi vrut să meargă şi mai departe cu epurarea de texte şi nu aveau deloc sentimentul că oricare dintre Epistolele sobornicești

124 Moffett, History of Christianity in Asia, 1:74. William L. Petersen, Tatian's Diatessaron (Leiden: E. J. Brill, 1994); Sebastian Brock, The Bible in the Syriac Tradition (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2006) (n.a.).

125 Philip Jenkins, Hidden Gospels (New York: Oxford Univ. Press, 2001) (n.a.).

ar fi putut pretinde paternitatea apostolică cu un temei serios. Singurul text străin pe care câteva autorităţi ar fi vrut să-l coopteze era chiar Diatessaronul însuşi. Conservatorismul profund al acestor Biserici, atât de departe de controlul papal sau imperial, demonstrează cât de absurde sunt reclamaţiile că birocraţia bisericească în alianţă cu imperiul ar fi ascuns adevăruri incomode despre originile creştine.1

Deşi nu le-au inclus în canonul Scripturii, toate Bisericile Răsăritului cunoşteau multe vechi texte creştine, printre care evangheliile şi apocalipsele apocrife, iar mulţi învăţaţi citau din texte şi comentarii patristice între timp pierdute.[126] O influenţă de primă importanţă pentru scriitorii sirieni a fost reprezentată de Diatessaron, folosit pe scară largă în Bisericile Răsăritului înainte ca mulţi episcopi să hotărască renunţarea la el, din cauza învăţăturilor eretice ale luitaţian. Învăţaţii sirieni au continuat totuşi să cunoască şi să citeze lucrarea până cel puţin în secolul al XIII-lea, deoarece le oferea accesul la ceea ce ar fi putut să fie vechi interpretări autentice ale Noului Testament care ar fi putut să fie pierdute de textele mai târzii. Graţie Diatessaronului, spre exemplu, învăţaţi ca Isho dad şi

Bar Salibi ştiau povestea străveche că, în momentul botezului lui Hristos, „o lumină mare a strălucit" deasupra Iordanului.[127] Chiar şi la sfârşitul secolului al XIII-lea, „Abdisho" bar Berikha nu numai că ştia Diatessaronul, dar îl includea în Noul Testament canonic.

ÎNDATORIREA INTERPRETĂRII

Bisericile siriene au moştenit stilul de abordare a criticii biblice de la Antiohia, care cerea ca textele să fie puse în contextul istoric şi cultural potrivit, şi nu (ca la Alexandria) să fie folosite ca bază a alegoriilor spirituale. Bar-Hebraeus considera că avea prea puţină valoare să citeşti sau să asculţi Scripturile dacă nu te apropiai de ele

126 Gibson, Commentaries (n.a.).

127 Gibson, Commentaries, I:xxix (n.a.).

cu intenţia de a le înţelege cu adevărat. „Aşa cum foamea nu este potolită cu apă, şi nici setea cu pâine, la fel şi Iniţiatul care vrea să privească în norul din Sinai [spre Divinitate] se alege cu prea puţin folos când ascultă cum se citesc Scripturile”. Până în miezul Evului Mediu, aşa cum îl numesc europenii, învăţaţii abordau Scripturile cu ceea ce cititorii moderni ar defini drept bun-simţ. În anii 1220, Solomon din Basra reacţiona plictisit faţă de obiceiul supărător de a interpreta literal metaforele biblice, aşa cum procedau o mulţime de gânditori de mai mică anvergură:

Câte născocesc unii proşti, care se lasă purtaţi de închipuirile lor şi dau formă trupească pedepsei păcătoşilor şi răsplăţii celor drepţi şi cinstiţi şi pretind că la judecata de apoi va fi o socoteală şi un cântar, Biserica nu le primeşte; dar fiecare dintre noi poartă în sine lumina şi focul lui, are inimă împovărată sau senină, după fire. Aşa cum piatra şi fierul au darul firesc să cadă la pământ şi aşa cum aerul se ridică firesc, pe măsura rarefierii şi uşurinţei lui, la fel şi la judecata de apoi, cel ce este împovărat şi copleşit de păcate, păcatele lui îl vor doborî; iar cel ce este ferit de murdăria păcatului, curăţenia lui îl va face să se ridice pe cântar.1

Ca să-l parafrazăm pe Solomon, Biblia este un text complex, care apelează din plin la metaforă şi la alte instrumente literare, aşa că auzim de porţile iadului, de focul iadului sau de suflete puse pe talgerul balanţei. Însă doar un idiot poate înţelege asemenea imagini în sensul lor propriu, real, de porţi, cântare sau focuri, în loc să gândească din punct de vedere spiritual, la modul în care păcatele ne modelează destinul.

Cu alte cuvinte, creştinii răsăriteni timpurii şi medievali citeau Biblia în moduri care acum par stranii, mai ales în ce priveşte integrarea completă a lumilor Vechiului şi Noului Testament, în aşa fel încât fiecare aspect al vieţii lui Hristos a fost prefigurat undeva în Lege sau în Profeţi. Biblia reprezenta un întreg consecvent în

care totul îl prefigurează pe Hristos. Toma din Marga a găsit îndreptăţirea vieţii monahale în Vechiul Testament, în relatările despre Moise, Ilie şi alţii care se retrăgeau în munţi: „Iar acolo, slava care se aşternea pe faţa [lui Moise] era semn că neprihănirea şi sfinţenia se vor răspândi peste vremuri şi vor fi proslăvite.”[128][129]

Cum lucrau şi gândeau în limbi semitice, creştinii sirieni au păstrat mereu faţă de text o atitudine care trebuie să fi fost foarte asemănătoare cu aceea a cititorilor evrei, nu în ultimul rând ţinând seama de atracţia exercitată asupra lor de etimologia cuvintelor. Învăţaţi sirieni ca Isho dad şi Bar Salibi aparţin unei lumi a gânditorilor identice cu aceea a talmudiştilor, fiind la fel de apţi să emită explicaţii ingenioase, chiar dacă nu neapărat corecte. Iată cum explică originile numelui Satanei autorul *Cărţii peşterii comorilor* din secolul al VI-lea:

Răzvrătitul... a fost alungat din cer şi a căzut, iar căderea lui şi a tovărăşiei lui din cer s-a petrecut în Ziua a Şasea, la ceasul al doilea al zilei. Iar veşmintele lor de slavă au fost despuiate de pe ei. Iar numele dat lui a fost *Sâtână* pentru că s-a abătut [de la calea dreaptă] şi Shedă pentru că a fost alungat şi *Daiwă* pentru că şi-a pierdut veşmântul de slavă.[130]

În acest caz, cunoaşterea intimă a jocurilor de cuvinte semitice duce la rezultate eronate – atât termenul ebraic *Satan*, cât şi cel arab *Shaitan* implică în realitate „acuzator” ori „duşman”. Însă jocul urmează fidel tradiţia ebraică şi aramaică atât de evidentă în Biblia ebraică şi în Talmud. Numele Mariei Magdalena a oferit un alt teren

---

128 Bar-Hebraeus citat din George Lane, „An Account of Gregory Bar Hebraeus, Abu al-Faraj, and His Relations with the Mongols of Persia". Hugoye 2, nr. 2 (1999), http://syrcom.cua.edu/Hugoye/Vol2No2/HV2N-2GLane.html. Despre Solomon, vezi Wallis Budge, Book of the Bee, http:// www.sacred-texts.com/chr/bb/bb58.htm (n.a.).

129 Wallis Budge, Book of Governors, 26; Robert C. Hill, Reading the Old Testament in Antioch (Leiden $i Boston: E.J. Brill, 2005) (n.a.).

130 E.A. Wallis Budge, The Book of the Cave of Treasures (Londra: Religious Tract Society, 1927) (n.a.).

vast de interpretări. Nemulţumiţi de explicaţia simplă că venea dintr-un sat obscur numit Magdala, comentatorii sirieni au presupus că avea o legătură oarecare cu un turn, *migdala*; sau că era faimoasă pentru împletirea părului, identificând-o cu o coafeză. Isho dad a făcut speculaţii legate de tumul de la care i s-ar fi tras numele. Asemenea interpretări au continuat de-a lungul întregului Ev Mediu.1

CREŞTIN ŞI ASIATIC

Dar, la fel cum Bisericile din Asia nu au uitat niciodată rădăcinile semitice ale credinţei lor, la fel de uşor s-au adaptat la multitudinea de noi culturi întâlnite în desfăşurarea pe acel continent. Dar nu doar ele au procedat în acest fel. Când ţările vest-europene au adoptat creştinismul, Bisericile şi-au adaptat şi ele formele de doctrină şi de cult la culturile întâlnite acolo; aşa se face că Iisus s-a transformat într-un rege-războinic cu ochii albaştri, iar teologii din secolul al XI-lea se străduiau să interpreteze Mântuirea în termeni familiari societăţii feudale.[131][132]

În schimb, Bisericile Răsăritului aveau de-a face cu tradiţii culturale foarte diferite, legate de sisteme religioase cu mare pondere şi de literaturi străvechi, cu care au fost la fel de dispuse să se acomodeze: martoră este tableta nestoriană de la Chang-an. Când nestorienii au pătruns în Asia Centrală în secolele al VI-lea şi al VII-lea, drumurile lor s-au încrucişat cu acelea ale misionarilor şi sfinţilor budismului mahayana, mişcare la fel de încrezătoare în sine şi de expansionistă. În urma lor a rămas un simbol vizual măreţ, colosalele statui ale lui Buddha de la Bamyan, în Afghanistan, care în 2001 au fost distruse de regimul taliban printr-un mizerabil gest de vandalism cultural. Statuile au fost construite în secolul al VI-lea, locul fiind ales deoarece domina ramura indiană a Drumului Mătăsii. Era o lume în care mănăstirile budiste şi

131 Gibson, Commentaries (n.a.).

132 James C. Russell, The Germanization of Early Medieval Christianity (New York: Oxford Univ. Press, 1996) (n.a.).

creştine puteau să stea unele lângă celelalte, în bună vecinătate şi uneori colaborare. După cum am văzut, nestorienii i-au ajutat pe budiştii indieni să traducă sutrele lor în chineză. Deşi rămâne un subiect în dispută, unii istorici sunt de părere că misionarii nestorieni au influenţat practicile religioase ale budismului care se dezvolta atunci în Tibet. Presupunerile călătorilor catolici din secolul al XVII-lea că lama întâlniţi de ei ar fi fost descendenţi spirituali îndepărtaţi ai vechilor Biserici creştine ar fi putut să fie mai îndreptăţite decât îşi imaginau.

Interacţiunea nestorienilor cu budismul a rămas controversată, unii critici acuzându-i pe creştinii răsăriteni că şi-au diluat credinţa ca să o facă atrăgătoare în societăţile chineză sau indiană. Firesc, creştinii îşi prezentau credinţa sub forma de sutre, într-un stil pe care îl făcuseră familiar misionarii şi învăţătorii budişti; în grotele de la Dunhuang s-a găsit în vremurile moderne o colecţie uluitoare de sutre christice. Nu încape nicio îndoială că unele texte nestoriene se inspiră intens din ideile budiste, iar în sutrele timpurii (probabil din secolul al VII-lea), formula creştină „îngeri şi arhangheli şi oşti cereşti" este redată sub forma „toţi Buddha precum şi kinnara şi deva şi arhani de rang înalt" Chiar dacă misionarii nu înţelegeau în totalitate viziunea budistă asupra lumii, pare o concesie importantă faţă de alte credinţe. În general, totuşi aceste texte timpurii oferă cu adevărat o expunere sistematică a mesajului specific creştin, oricât ar apela la expresiile disponibile în cultura dominantă. O mărturie emoţionantă a efortului nestorienilor de a-şi face credinţa inteligibilă este simbolul combinat lotus-cruce prezent pe scară largă – spre exemplu, în crucile din piatră de la Kerala, în sudul Indiei, şi pe pietrele funerare din provincia Fujian, în China.1

Aceste interferenţe surprinzătoare au lăsat multe urme, printre care una dintre cele mai populare legende ale Europei medievale – aceea a anahoretului Varlaam şi a

tânărului prinţ Ioasaf. Tiranul părinte al lui Ioasaf prigonea Biserica, în schimb trăia sub spaima unei profeţii potrivit căreia propriul său fiu avea să devină creştin. De aceea îl ţinea pe Ioasaf izolat de lume, însă în cele din urmă fiul său s-a convertit sub influenţa lui Varlaam. Povestea în sine are o istorie complicată, care ilustrează amestecul dintre marile culturi asiatice – budistă, musulmană şi creştină. În forma ei originală, prinţul era Gautama, care a devenit Buddha. În versiunea Mahāyāna, el este păstrat în tradiţie ca Bodhisattva, fiinţa deşteptată, transformat în forma creştină Ioasaf. Povestea budistă a ajuns până la Bagdad, probabil prin intermediul nestorienilor, iar în secolul al XI-lea a fost tradusă de un călugăr georgian creştin. Curând s-a răspândit în vestul Europei, fiind transformată în zilele noastre în literatură de larg consum religios, iar Varlaam şi Ioasaf au fost canonizaţi.[133][134]

În jurul anului 1275, doi călugări nestorieni din China au pornit împreună într-un pelerinaj în Ţara Sfântă. Unul, Markos, era uigur, sau poate se trăgea din turcii oguzi, fiind născut lângă Beijing. Şi celălalt, Bar Sauma, era poate tot oguz. Vieţile lor spectaculoase exemplifică, în diverse feluri, orizonturile deschise creştinilor în timpul „păcii mongole” şi pe deasupra oferă o imagine a lumii creştine în ultima ei fază de înflorire.[135]

---

133 Despre „tofi Buddha", vezi Moffett, History of Christianity in Asia, 1:310. Ralph R. Covell, Confucius, the Buddha, and Christ (Maryknoll, NY: Orbis Books, 1986); Irene Eber, Sze-Kar Wan, Knut Waif $i Roman Malek, editori, The Bible in Modem China (Sankt Augustin, Germania: Institut Monumenta Serica, 1999); Martin Palmer, The Jesus Sutras (Londra: Piatkus, 2001); Ray Riegert $i Thomas Moore, editori, The Lost Sutras of Jesus (Berkeley, CA: Seastone, 2003); Russell-Smith, Uygur Patronage in Dunhuang; Malek $i Hofrichter, Jingjiao (n.a.).

134 John Damascene/Ioan Damaschinul [pseud.], Barlaam and Ioasaph, trad. G.R. Woodward $i Harold Mattingly, Loeb Classical Library 34 (Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1914). D.A. Scott, „Medieval Christian Responses to Buddhism", Journal of Religious History 15 (1988): 165-84 (n.a.).

135 Moffett, History of Christianity in Asia, 1:430-34. Wallis Budge, Monks ofKubldi Khan; James A. Montgomery, The History ofYaballaha III

Cei doi bărbaţi puteau călători în voie prin ţările atât de temeinic colonizate de nestorieni în cuprinderea vastă dintre China şi Siria. Ajunşi în Mesopotamia, au hotărât să viziteze străvechile centre ale credinţei răspândite în întreaga Asie. Au fost încântaţi de abundenţa dovezilor de evlavie creştină văzute de ei în jur, într-un loc pe care încă îl considerau, deloc neverosimil, miez al lumii creştine:

Şi au ajuns la Bagdad, iar de acolo s-au dus la marea biserică Koke [din Cresifoni... şi s-au dus la mănăstirea lui Mar Mari, apostolul, şi au primit binecuvântare de la mormintele [sau moaştele?] din acea ţară. Şi de acolo s-au întors şi au ajuns în ţara Beth Garmai şi au primit binecuvântare de la altarul [sau mormântul] lui Mar Iezechiel... ceea ce le-a fost de mare ajutor şi vindecare. Iar de acolo s-au dus la Arbella şi de acolo la Moşul. Şi s-au dus la

Sinjar şi la Nisibis şi la Mardin; şi au primit binecuvântare de la mormântul [conţinând] moaştele lui Mar Augin, al Doilea Hristos... au primit binecuvântare de la toate mormintele şi mănăstirile, de la toate casele sfinte, de la călugări şi de la părinţii din diocezele lor.1

Când scaunul patriarhal a rămas vacant, în 1281, cel ales a fost Markos. A rămas consternat, şi nu ca mărturie a unei umilinţe bine cuvenite, ci sincer preocupat că nu se va ridica la înălţimea acelei funcţii, din cauza slabei cunoaşteri a limbii siriace. Însă părinţii Bisericii ştiau în înţelepciunea lor că „[r] egii de la cârma întregii lumi erau [mongoli] şi nu exista altul în afară [de el] care să cunoască deprinderile şi obiceiurile lor". C[136]a patriarh între 1281 şi 1317, sub numele de Yaballaha al III-lea, „a

---

and of His Vicar Bar Sauma (New York: Columbia Univ. Press, 1927); Paul Bedjan, The History of Mar Jab-Alaha and Rabban Sauma (Piscataway, NJ: Gorgias Press 2007). Stephen Andrew Missick, „The Assyrian Church in the Mongolian Empire as Observed by World Travelers in the Late 13th and Early 14th Centuries", Journal of Assyrian Academic Studies 13, nr. 2 (1999): 85-104, http://www.jaas.org/edocs/vl3n2/missick.pdf (n.a.).

136 Budge, Monks ofKublâi Khan (n.a.).

exercitat suveranitate ecleziastică asupra unei suprafeţe pământeşti mai întinse decât chiar şi pontiful de la Roma". Şi-a stabilit scaunul patriarhal la Maragha, lângă Tabriz, capitala dinastiei mongole Ilkhan, de unde conducea treizeci de provincii şi 250 de episcopate, în speranţa continuării convertirilor în rândul mongolilor, a pus temeliile unei mari mănăstiri chiar la Maragha.[137]

La rândul său, Bar Sauma a făcut carieră diplomatică, în 1287, suzeranul mongol al Orientului Mijlociu, ilkhanul, l-a trimis într-o călătorie, ca să-şi asigure ajutorul Europei creştine în vederea unui posibil asalt comun împotriva Egiptului musulman. Din câte se pare, misiunea se bucura şi de susţinerea regimului mongol aliat de la Beijing, condus de Kubilai-Han. Bar Sauma a făcut senzaţie la curţile Europei catolice. Regii şi episcopii europeni au fost uluiţi să afle că această făptură stranie era episcop creştin în cea mai bună regulă. Interesant este că, faţă de numele de ocară „nestorian", şi-a susţinut crezul în termeni consideraţi de ei absolut acceptabili, iar regele Angliei în persoană a luat cuminecătura chiar din mâinile lui. Cu toate astea, *rabban* cel bun făcuse jurământ de credinţă nu unui papă roman sau patriarh bizantin, ci unui catholicos din Mesopotamia. Europenii au fost şocaţi să descopere şi că lumea creştină se întindea mult mai departe decât visaseră ei vreodată, până la ţărmurile Pacificului, iar oaspetele părea încredinţat că Biserica lui putea fi pe punctul să se extindă şi mai departe. Bar Sauma le-a spus cum „mulţi dintre Părinţii noştri s-au dus în ţările mongolilor şi turcilor şi chinezilor şi i-au învăţat Evanghelia, iar acum sunt mulţi mongoli creştini" Creştinismul, din câte se părea, era un fenomen cu adevărat global. Dintr-odată, poveştile despre Părintele Ioan nu mai păreau deloc neverosimile.

Solia lui Bar Sauma ne pune în faţa unei întâlniri

137 „A exercitat suveranitate ecleziastică", citat din Moffett, History of Christianity in Asia, 1:434. Despre Maragha, vezi Micheau, „Copts, Melkites, Nestorians and Jacobites", 387 (n.a.).

între versiuni ale creştinismului radical diferite, fiecare având tradiţii străvechi, fiecare cu o moştenire lingvistică şi culturală proprie, fiecare modelată de ciocniri cu alte credinţe, rivale, cât se poate de diferite. Diferenţa dintre cele două lumi, cea catolică şi cea nestoriană, este că Bisericile din Asia erau în pragul distrugerii totale.

4

MAREA CUMPĂNĂ

„Ce decădere înspăimântătoare! Citiţi toate astea şi mult vă veţi tângui… Cincizeci şi una de mitropolii, optsprezece arhiepiscopii şi 478 de episcopii pustiite… Şi părăsite nu au rămas doar acele mitropolii, arhiepiscopii, episcopii, mănăstiri şi biserici; ci şi provinciile celor trei patriarhi ai Alexandriei, Antiohiei şi Ierusalimului. Nu veţi mai găsi acolo nici un singur mitropolit şi nici alt creştin, fie el mirean ori cleric. Iar pe tronurile acelor patriarhii nu veţi mai găsi decât cel mult câţiva preoţi, călugări şi mireni. Căci din bisericile provinciilor nu a mai rămas urmă, iar poporul lui Hristos, creştinii adică, a fost complet nimicit”.

cleric grec anonim, circa 1480

Deşi creştinii egipteni fuseseră deseori supuşi unor valuri de persecuţii, evenimentele din 1354 au atins un grad de intensitate alarmant. Gloatele furioase au cerut creştinilor şi evreilor să facă mărturisirea de credinţă musulmană, sub ameninţarea că vor fi arşi de vii. Stăpânirea a lovit din plin bisericile şi a confiscat proprietăţile mănăstirilor, distrugând baza financiară a Bisericii Copte. Şi, spre deosebire de conflictele de până atunci, prigoana nu s-a limitat la Cairo, ci s-au întins în întreaga ţară. În acest climat de violenţă, mulţi creştini au acceptat islamul, într-un val masiv de convertiri. Istoricul musulman Al-Maqrizi relatează dimensiunile fără precedent ale acestei schimbări:

Au sosit ştiri de peste tot, din Egiptul de Sus şi de Jos, despre credincioşi copţi convertiţi la islam, care frecventau moschei şi învăţau Coranul… În toate

provinciile Egiptului, la nord şi la sud, nu a rămas biserică în picioare; în multe din acele locuri s-au construit moschei. Căci atunci când asupra creştinilor s-a abătut nenorocirea şi au rămas fără câştiguri, au hotărât să îmbrăţişeze islamul. Astfel, islamul s-a răspândit în rândul creştinilor din Egipt şi doar în oraşul Qalyub s-au convertit 450 de persoane într-o singură zi… acesta a fost un eveniment de seamă din istoria egipteană.[138]

Şi nu numai în Egipt, catastrofa s-a abătut şi asupra creştinilor din Orientul Mijlociu, şi ironia face că asemenea evenimente s-au petrecut atât de curând după prezicerile lui Bar Sauma. Dezastrul a căpătat asemenea proporţii prin loviturile cumulate împotriva Bisericilor din acei ani, încât suntem îndreptăţiţi să considerăm secolul al XIV-lea decisiv pentru prăbuşirea creştinismului în Orientul Mijlociu, în toată Asia şi în mare parte din Africa.

Istoria căderii creştinismului în afara Europei contrazice multe presupuneri despre parcursul urmat de religie în istoria ei. Deşi toată lumea cunoaşte despre creştinism că a apărut în Orientul Mijlociu şi că apoi acea regiune a devenit musulmană, cronologia schimbării a rămas în confuzie. Reprezentările bine cunoscute – spre exemplu, din hărţile înfăţişate de documentarele TV – arată de obicei cum islamul s-a răspândit rapid peste Orientul Mijlociu şi în nordul Africii, până atunci creştine, lăsând să se înţeleagă că trecerea la islam ar fi fost un proces iute şi nedureros. Că probabil necredincioşii au recunoscut rapid virtuţile superioare ale islamului. Însă persecuţiile din Egipt au intervenit câteva secole mai târziu, în timpul şi după vremea lui Dante, pe când Europa occidentală era la începuturile Renaşterii.

Opiniile noastre despre schimbarea religioasă sunt formate sub influenţa mulţimii de cărţi publicate recent

138 Citat în Donald P. Little, „Coptic Conversion to Islam Under the Bahri Mamluks, 692-755/1293-1354", Bulletin of the School of Oriental and African Studies 39 (1976): 568. Despre relatarea lui Al-Maqrizi din secolul al XV-lea despre persecuții anterioare, vezi Evetts, Churches and Monasteries, 328-40 (n.a.).

care subliniază natura tolerantă a islamului şi reticenţa lui de a-şi impune convingerile cu forţa. Karen Armstrong compară mereu toleranţa musulmană cu bigotismul atât de evident din istoria creştină. Când vorbeşte despre Spania islamică din secolul al IX-lea, spre exemplu, ea remarcă: „La fel ca evreii, creştinii se bucurau de libertate religioasă deplină în cadrul imperiului islamic şi majoritatea spaniolilor erau mândri să aparţină unei culturi atât de avansate, cu ani-lumină înaintea restului Europei… după cum se obişnuia în lumea musulmană, evreii, creştinii şi musulmanii coexistaseră acolo de secole, în relativă armonie”. 1 Prigoana i-ar lua prin surprindere şi pe nenumăraţii americani care şi-au format părerea despre toleranţa musulmană din foarte popularul documentar al reţelei PBS *Empires of Faith*[139] ori din filmul *Kingdom of Heaven*[140], despre prima cruciadă. În realitate, povestea schimbării religioase presupune cu mult mai multe persecuţii concrete şi masacre comise de autorităţile musulmane decât şi-ar imagina susţinătorii moderni ai toleranţei islamice. Chiar şi în viziunea cea mai optimistă, trimiterea lui Armstrong la „libertatea religioasă deplină” de care s-ar fi bucurat creştinii în Spania musulmană sau aiurea pretinde să fii credul.

Sublinierea acestui aspect nu înseamnă neapărat să treci în cealaltă extremă: conducătorii musulmani nu erau sfinţi, dar nici vlăstare ale Satanei. Nu trebuie să subscriem nici la interpretarea violenţei islamice drept formă cronică, propusă de autorii moderni, pentru care orice război sau cucerire care-i implică pe musulmani presupune automat o manifestare de jihad. Asemenea reprezentări greşesc când atribuie brutalităţii extreme aplicate necombatanţilor valoarea de semn distinctiv al fanatismului islamic, când de fapt avem de-a face cu o

139 Karen Armstrong, Muhammad (San Francisco: HarperOne, 1992), 22. Vezi și Karen Armstrong, Holy War, ed. a II-a (New York: Anchor Books, 2001) (n.a.).

140 Regatul Cerului (n. tr.).

trăsătură comună a conflictelor armate medievale sau de la începutul epocii moderne, indiferent de culoarea religioasă a participanţilor. Bizantinii şi francii creştini comiteau masacre şi epurări etnice când li se oferea ocazia şi erau la fel de dispuşi să-şi justifice acţiunile în termeni religioşi.[141]

Potrivit cutumelor vremii, atitudinea musulmanilor nu era neobişnuită nici în ce priveşte legile discriminatorii impuse popoarelor cucerite. Pe atunci părea cât se poate de firesc ca învingătorii să-şi instituţionalizeze statutul lor superior – pretinzând, spre exemplu, să se plătească o compensaţie mai ridicată când era omorât unul de-al lor decât un localnic din poporul supus. Triburile germanice din Occident stabileau preţuri pe cap de om mai ridicate pentru oamenii lor decât pentru romani sau celţi, iar arabii îi evaluau şi ei pe ai lor la preţ dublu faţă de creştinii copţi sau sirieni. Ca regimuri de ocupaţie, cele musulmane timpurii au fost rareori atât de opresive şi de distrugătoare ca multe ale statelor creştine europene, fiind cu mult mai îngăduitoare decât, să spunem, normanzii care au cucerit Anglia în 1066, germanii care au subjugat Prusia ori ocupanţii englezi ai Irlandei.

Când ne concentrăm asupra răului făcut de musulmani, cu şirul nesfârşit de războaie şi de persecuţii religioase, o altă problemă este imposibilitatea de a le reconcilia cu lungile perioade de bune relaţii interconfesionale care au dominat în multe regiuni. Şi, mai important decât asta, nu putem justifica nici supravieţuirea îndelungată a comunităţilor creştine sub regimuri musulmane. Drept comparaţie, unele state creştine nici nu au permis ca asemenea minorităţi să existe pe pământul lor. Legal vorbind, evreilor le-a fost interzis să intre în Anglia de la 1290 până în anii 1650, iar Spania creştină şi-a expulzat atât musulmanii, cât şi evreii.

Oprimarea şi prigoana nu erau parte integrantă a

141 Bat Ye'or, Decline of Eastern Christianity; Andrew G. Bostom, ed., The Legacy of Jihad (Amherst, NY: Prometheus, 2005) (n.a.).

stăpânirii islamice; dar ele puteau să apară în anumite circumstanţe, iar când se întâmpla, puteau lua forme distrugătoare, în formele lor cele mai grave, putem legitim compara condiţiile suportate de creştini ca supuşi islamici cu cele ale evreilor din Europa creştină contemporană, iar campaniile din Egiptul secolului al XIV-lea arată aproape identic cu cele antisemite din Europa aceloraşi vremuri. Deşi puteau să tolereze alte credinţe perioade lungi, regimurile musulmane îşi slăbeau uneori voinţa de a trăi şi de a-i lăsa şi pe alţii să trăiască, iar în momente critice şi-o pierdeau de tot. Creştinismul profund înrădăcinat din Africa şi din Asia nu s-a stins pur şi simplu încet, din lipsă de elan sau dintr-o neorânduială teologică: a fost zdrobit sub un val de ostilităţi şi persecuţii.

STĂPÂNI NOI

Parcurgând expuneri pline de simpatie despre răspândirea islamului, am putea scăpa din vedere că a fost vorba despre cuceriri armate şi expansiune imperială, ceea ce uneori presupunea violenţe feroce. Bătălia de la Yarmuk din 636, în urma căreia musulmanii au obţinut controlul asupra Siriei, a fost unul dintre marile masacre militare ale acelor vremuri, care a costat viaţa a poate cincizeci de mii de soldaţi ai Imperiului Bizantin creştin. Şi, dacă oraşele au fost în general iertate, invadatorii au arătat prea puţină milă faţă de satele şi aşezările din jur.[142]

Însă în majoritatea cazurilor cucerirea nu a fost urmată imediat de islamizare sau de distrugerea instituţiilor bisericeşti. În parte, acest fapt se datorează vitezei cu care s-au desfăşurat evenimentele, forţele arabe lovind în ambele imperii, bizantin şi persan, care îşi epuizaseră forţele într-un secol de războaie. Cucerirea rapidă le-a permis oraşelor să rămână în bună măsură neatinse, la fel şi structurile lor sociale şi ecleziastice.

142 Andrew Wheatcroft, Infidels (New York: Penguin Putnam, 2003); Richard Fletcher, The Cross and the Crescent (New York: Allen Lane, 2003); A.G. Jamieson, Faith and Sword (Londra: Reaktion, 2006); Hugh Kennedy, The Great Arab Conquests (Londra: Weidenfeld & Nicolson, 2007) (n.a.).

CRONOLOGIA PERIOADEI TIMPURII A ISLAMULUI

610 Prima revelaţie a profetului Mahomed

622 Hegira: Mahomed migrează de la Meca la Medina

632 Mahomed moare

635 Cucerirea Damascului

636 Bătălia de la Yarmuk le asigură musulmanilor controlul asupra Siriei

636 Musulmanii îi înfrâng pe persani în bătălia de la Qadisiya

637 Musulmanii intră în Ierusalim

642 Ocuparea Alexandriei

643 Cucerirea Azerbaidjanului

647 Prima invazie arabă în nordul Africii

651 Musulmanii încheie cucerirea Persiei

661 Fondarea califatului Omeiazilor, având capitala la Damasc

674 – 677 Asedierea musulmană fără succes a Constantinopolului

685 – 705 Califul Abd al-Malik

692 Terminarea construcţiei la Cupola Stâncii din Ierusalim

698 Musulmanii ocupă Cartagina

706 – 715 Califul Walid înalţă Marea Moschee din Damasc

709 Arabii cuceresc Ceuta

711 Cucerirea Spaniei

717 Al doilea asediu al Constantinopolului

722 Califul Yazid al II-lea ordonă distrugerea imaginilor creştine

732 Charles Martel îi înfrânge pe musulmani la Tours

750 Fondarea califatului Abbasizilor

751 Bătălia de pe râul Talas: musulmanii îi înfrâng pe chinezi

762 întemeierea Bagdadului

Marea excepţie de la această afirmaţie a fost nordul Africii, unde acum se află Tunisia şi Algeria, un caz

complicat, la care mă voi întoarce mai târziu. Pe scurt, Biserica nord-africană cu centrul la Cartagina fusese, la apogeul ei, una dintre cele mai puternice şi influente din întreaga lume creştină, cu toate astea, după ce musulmanii au ocupat Cartagina, în 698, Biserica a dispărut aproape total. A fost însă o situaţie extremă şi atipică şi nu este limpede în ce fel prigoana sau amestecul musulman ar fi contribuit la prăbuşirea creştinismului în acest loc. Probabil, cei mai mulţi creştini africani au fugit, pur şi simplu, ca să nu fie omorâţi sau exilaţi.[143]

În alte părţi, musulmanii au fost primiţi surprinzător de bine. Ocupanţii se deosebeau de invadatorii persani de mai demult, care aveau faimă proastă şi din cauza distrugerilor masive pe care le produceau şi a duşmăniei profunde faţă de clerul şi călugării bizantini. Prădarea Ierusalimului de către persani în 614 provocase o revoltă feroce a evreilor împotriva creştinilor, cu zeci de mii de victime. Spre comparaţie, ocupanţii arabi ai Ierusalimului şi ai Alexandriei au fost cât se poate de temperaţi. Când s-au stabilit la Damasc în 661, califii păreau să aducă un regim civilizat, succesor al statului bizantin, care apela la funcţionari civili creştini şi evrei.[144]

Pe lângă faptul că astfel era uşurat procesul de tranziţie, la acea vreme era departe să fie evident că ocupaţia musulmană avea să aducă o transformare permanentă: ţări ca Siria şi Egipt erau cât se poate de obişnuite cu imperiile trecătoare. Istoria sugera că Imperiul Roman întorcea cu mare succes loviturile primite de la intruşi, chiar dacă răzbunarea putea să aştepte şi secole întregi. Dintre toţi invadatorii barbari care în secolul al V-lea au acaparat bucăţi din Imperiul de Vest, bizantinii i-au învins sau i-au expulzat pe unii, iar ceilalţi au acceptat cu toţii creştinismul catolic, înainte de secolul

143 Holme, Christian Churches in North Africa (n.a.).

144 David M. Olster, Roman Defeat, Christian Response, and the Literary Construction of the Jew (Philadelphia: Univ, of Pennsylvania Press, 1994); Walter E. Kaegi, Heraclius (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2003) (n.a.).

al VIII-lea. După ce până în 616 au asistat la cotropirea întregii părţi de est a imperiului de către persani, romeii au reuşit o revenire uluitoare, distrugând la rândul lor puterea persană. Chiar şi când armatele romane nu erau în zonă, imperiul dispunea de capacitatea impresionantă de a-şi proiecta puterea prin aliaţi şi interpuşi, recurgând la diplomaţie şi inteligenţă. Musulmanii au suferit un eşec traumatic în 717 – 718, când bizantinii i-au respins din preajma Constantinopolului. Pentru ca şocul să fie şi mai mare, victoria romană s-a datorat unei arme secrete, numită de ei „focul grecesc" – un fel de napalm care făcea prăpăd în rândul navelor inamice şi trebuie să fi avut un efect înfricoşător asupra musulmanilor, cu înclinaţiile lor apocaliptice. Ḥadīthul (cuprinzând renumitele învăţături ale lui Mahomed) compus cam în aceeaşi vreme lasă să se înţeleagă îngrijorările reale că o putere bizantin-creştină renăscută ar putea fi capabilă să respingă islamul înapoi, la Meca şi Medina. În secolul al X-lea, aceste profeţii au părut să se îndeplinească când bizantinii au ocupat din nou majoritatea Siriei şi nordul Mesopotamiei, ameninţând Ierusalimul şi Bagdadul. Până la sfârşitul secolului al X-lea, bizantinii aveau mari speranţe într-o victorie finală în noul mileniu.1

Nici identitatea lor religioasă nu avea darul să-i facă neplăcuţi pe musulmani. După cum vom vedea, musulmanii nu se grăbeau să se identifice drept o religie distinctă, total separată de evrei şi de creştini. Chestiunea se punea mai degrabă în termeni etnici, iar cronicarii vremii vorbesc nu despre musulmani şi creştini, ci despre arabi şi sirieni.[145] Lipsa conflictului religios făcea atrăgătoare

145 Brown, Rise of Western Christendom, 297. Walter E. Kaegi, Byzantium and the Early Islamic Conquests (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1992); Michael D. Bonner, Aristocratic Violence and Holy War (New Haven, CT: American Oriental Society, 1996); Michael D. Bonner, ed., Arab-Byzantine Relations in Early Islamic Times (Aidershot, UK: Ashgate/Variorum, 2004); Nadia Maria El Cheikh, Byzantium Viewed by the Arabs (Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 2004). Despre campaniile din sec. al X-lea, vezi Alice- Mary Talbot $i Denis F. Sullivan,

dominaţia arabă pentru acei creştini care mai înainte fuseseră supuşi ai Imperiului Persan şi care găseau mai multe în comun cu musulmanii decât cu vechiul regim, dominat, aşa cum se întâmpla, de zoroastrieni – dualişti a căror adoraţie se îndrepta asupra focului sacru. Ambele imperii, persan şi roman, aveau atitudini amestecate faţă de tolerarea minorităţilor religioase, iar sporadic lansau persecuţii. Dimpotrivă, noii stăpânitori musulmani aveau prea puţin interes să forţeze convertirile în majoritatea teritoriilor nou cucerite de ei, iar în primele etape nici măcar nu le-au încurajat. La urma urmei, nemusulmanii supravieţuiau ca popoare tributare cucerite care plăteau impozite speciale, prin urmare merita din toate punctele de vedere să-i menţii pe acei oameni în starea lor de necredincioşi.1

Creştinii erau trataţi oarecum mai bine decât alte grupuri, care nu se calificau în categoria de oameni ai Cărţii[146][147], încuviinţaţi şi toleraţi. În teorie, ne putem aştepta ca zoroastrienii să fi fost prigoniţi încă de la început, deoarece Coranul îi condamna pe adoratorii focului, considerându-i păgâni. Însă, iniţial, musulmanii au adoptat atitudini mai favorabile, aplicând apoi treptat metode mai aspre, începând să distrugă templele focului şi să construiască moschei în locul lor; bisericile, în schimb, funcţionau public. Credincioşii zoroastrieni de rând se adaptau cum puteau mai bine. Îi întâlnim pe puţinii adepţi moderni ai vechii religii persane în rândul parşilor din India, urmaşi ai celor emigraţi din secolul al IX-lea sau al X-lea. Regimurile musulmane au fost mai dure faţă de manihei, pe care i-au urmărit şi ucis.[148]

---

editori, The History of Leo the Deacon (Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2005) (n.a.).

146 Despre violențele dintre sectele creștine, vezi Michael Gaddis, There Is No Crime for Those Who Have Christ (Berkeley: Univ, of California Press, 2005). Ira M. Lapidus, A History of Islamic Societies, 2nd ed. (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2002) (n.a.)

147 Creștini și evrei ai Coranului (n. tr.).

148 Choksy, Conflict and Cooperation (n.a.).

Mai mult decât atât, mulţi creştini răsăriteni – nestorienii, iacobiţii şi alţii – nu regretau să asiste la dispariţia autorităţii bizantine, care îi persecutase vreme de decenii, atât timp cât noii conducători, slujitorii profetului arab, nu aveau să fie mai tiranici. În anii 650, patriarhul nestorian Isho yahb scria: „Arabii, cărora Dumnezeu le-a dat acum stăpânirea acestei lumi… nu prigonesc religia creştină; dimpotrivă, ei o favorizează, îi cinstesc pe preoţii noştri şi pe sfinţii Domnului nostru şi acordă beneficii bisericilor şi mănăstirilor". De-a lungul secolelor următoare întâlnim multe alte comentarii de acest fel din partea unor clerici de frunte. Un călugăr mesopotamian îl lăuda, la sfârşitul secolului al VII-lea, pe califul Mu'awiya lavishly: „Justiţia a înflorit în vremea lui şi a domnit pacea deplină în ţinuturile stăpânite de el. Le-a îngăduit tuturor să trăiască aşa cum îşi doreau". O cronică nestoriană din secolul al IX-lea declara, în registrul liric: „Inimile creştinilor s-au înveselit sub dominaţia arabilor. Domnul să îi ocrotească şi să-i facă biruitori!" Indiferent de păcatele arabilor, cel puţin nu erau creştini bizantini.[149]

Dincolo de simpla uşurare produsă de retragerea puterii bizantine – oricât de vremelnică se putea dovedi – mulţi creştini priveau victoria arabă ca pe un semn al judecăţii divine. O istorie mai târzie a copţilor propune această interpretare: „Iar Domnul a abandonat armata romeilor de la faţa Lui, ca pedeapsă pentru credinţa lor pervertită şi în urma anatemelor aruncate asupra lor, din pricina sinodului de la Calcedon, de Părinţii din vechime".

149 Sidney H. Griffith, The Church in the Shadow of the Mosque (Princeton Univ. Press, 2007); „arabii, cărora Dumnezeu le-a dat" este citat din Browne, Eclipse of Christianity in Asia, 41; „justiția a înflorit", citat din Brown, Rise of Western Christendom, 299; „inimile creștinilor", citat din Moffett, History of Christianity in Asia, 1:325. G.J. Reinink, Syriac Christianity Under Late Sasanian and Early Islamic Rule (Aidershot, UK: Ashgate Publishing, 2005). Vezi și valoroasele eseuri adunate de Emmanouela Grypeou, Mark Swanson și David Thomas, editori, The Encounter of Eastern Christianity with Early Islam (Leiden: E.J. Brill, 2006). Barnaby Rogerson, The Heirs of Muhammad (New York: Overlook, 2007) (n.a.).

Chiar şi în secolul al XII-lea, după o experienţă îndelungată sub stăpânirea musulmană, Mihail Sirianul (iacobit) avea o explicaţie simplă pentru triumful musulman:

Dumnezeul răzbunării... văzând răutatea romeilor care, oriunde domneau, ne jefuiau crunt bisericile şi mănăstirile şi ne osândeau fără milă, i-a ridicat de la miazăzi pe copiii lui Ismael să ne scape din mâinile romeilor... nu a fost puţin lucru pentru noi să fim izbăviţi de cruzimea romeilor.

(Ca să fim drepţi, trebuie spus că, fără doar şi poate, monofiziţii i-au persecutat pe ortodocşi, când li s-a oferit prilejul.) în ciuda tuturor înfrângerilor suferite din partea musulmanilor, bizantinii au făcut rareori încercarea de a-i considera pe toţi creştinii aliaţi într-o luptă religioasă comună. În secolul al XI-lea, un Imperiu Bizantin disperat să-i alunge pe turcii invadatori arăta deseori dispreţ faţă de aliaţii armeni monofiziţi, deşi ei erau esenţiali din punct de vedere militar. Pe de altă parte, odată Ierusalimul cucerit, turcii „l-au folosit pentru administrarea ţării pe un creştin iacobit, iubitor al lui Hristos, Mansur al-Balbayi pe numele lui... iar el a fost de ajutor oricui venea la Ierusalim dintre creştinii din Egipt şi din alte ţări.”[150]

Chiar şi clerul ortodox avea sentimente amestecate faţă de creşterea puterii musulmane. Părintele Bisericii Sfântul Ioan Damaschin putea să scrie fără teamă împotriva erorilor teologice ale împăraţilor bizantini, deoarece se afla în loc sigur, la curtea califului, care nu se amesteca în asemenea ciorovăieli între creştini. Bizantinii îi spuneau *sarakenophron*, „care gândeşte ca un sarazin” în 869, patriarhul melkit (ortodox) al Ierusalimului scria despre musulmani: „Sunt juşti şi nu ne supun nici nedreptăţii, nici silniciei”. 1

150 „Domnul a abandonat" este citat din Evetts, History of the Patriarchs. „Dumnezeul răzbunării", citat din Browne, Eclipse of Christianity in Asia, 39-40. „Folosit pentru administrarea" provine din Micheau, „Copts, Melkites, Nestorians and Jacobites", 382. Nick Ford, Jerusalem Under Muslim Rule in the Eleventh Century (New York: Rosen, 2004) (n.a.).

DHIMMI

Lucrurile aveau să se schimbe odată cu trecerea vremii, pe măsură ce a crescut sentimentul identităţii de sine musulmane şi au slăbit atitudinile tolerante. În anii 690, regimul a impus taxe asupra nemusulmanilor sirieni „şi au început să se abată toate calamităţile asupra poporului creştin”. Rivalitatea dintre cele două credinţe s-a aprins după asediul eşuat al musulmanilor asupra Constantinopolului din 717 – 718, iar în 722 califul Yazid al II-lea a interzis expunerea imaginilor religioase şi a pus să fie distruse mai multe lăcaşuri. Yazid, un fanatic riguros, a ordonat exterminarea animalelor impure din tot imperiul lui.[151][152]

În Egipt, în special, această criză a provocat o prigoană concretă a călugărilor şi a clerului creştin, transformaţi în ţintă deoarece se bucurau de un prestigiu imens în societatea egipteană. Cel puţin în primele două secole după cucerire, Egiptul rămăsese o societate creştină condusă de o elită militară musulmană. Legile au redus numărul de biserici, iar călugării au fost supuşi unui regim feroce. În 718, autorităţile musulmane au poruncit monahilor să nu-i mai călugărească pe cei veniţi la ei. Pe urmă, [emirul] i-a mutilat pe călugări, arzându-i cu fierul roşu pe mâna stângă, făcându-le, ca să se ştie ce-i cu ei, un semn în formă de inel; şi a adăugat numele bisericii şi

151 Despre sarakenophron, vezi Dalrymple, From the Holy Mountain, 299; Andrew Louth, St. John Damascene (New York: Oxford Univ. Press, 2002); și Frederic H. Chase, Jr., ed., Joannes of Damascus: Writings (Washington, DC: Catholic Univ, of America Press, 1970). „Sunt juști", citat din Browne, Eclipse of Christianity in Asia, 48 (n.a.).

152 Harrak, Chronicle of Zuqni-n, 147-48; și 150-52 despre campania din 717-718. Nehemia Levtzion, „Conversion to Islam in Syria and Palestine, and the Survival of Christian Communities", in Conversion and Continuity, ed. Michael Gervers și Ramzi Jibran Bikhazi (Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies, 1990), 289-312. Despre convertire și relații interconfesionale în primele secole ale islamului, vezi Robert Hoyland, introducere la Muslims and Others in Early Islamic Society, ed. Robert Hoyland (Burlington, VT: Ashgate, 2004), xiii-xxx (n.a.).

mănăstirii, fără cruce, şi data după socoteala islamică... Dacă se găsea un fugar sau cineva să nu fi fost ars cu fierul, era adus la emir, care hotăra să-i fie tăiat unul dintre membre, ca să rămână schilod pe viaţă.

Însă această situaţie ieşită din comun a trecut repede, iar patriarhii copţi au scris în istoria lor oficială despre ajutorul dat creştinilor de califii următori. Unul dintre ei, Hisham, era lăudat ca „bărbat cu frica lui Dumnezeu, potrivit ordinii islamice... izbăvitorul dreptei credinţe".[153] După aceea, consemnările despre viaţa monastică se întorc la matca veche, cuprinzând relatările obişnuite despre vedenii şi vindecări. Interdicţia asupra imaginilor s-a dovedit la fel de efemeră. Cea mai mare parte a secolului al VIII-lea, icoanele şi picturile creştine au fost în mult mai mare siguranţă sub stăpânirea arabă decât pe teritoriul bizantin, dominat atunci de mişcarea iconoclastă.

Înainte de secolul al XI-lea, incidentele de persecuţie au fost locale şi sporadice şi de obicei contrare intenţiilor oficiale. Însă unele dintre ele erau traumatice. Un dezastru cumplit suferit de Biserica egipteană a fost devastarea preţuitelor mănăstiri de la Wadi el-Natrun. De-a lungul secolelor, nomazii atacau uneori aceste locuri, iar situaţia s-a înrăutăţit după cucerirea arabă, când mănăstirile şi bisericile au devenit ţinte uşor de prădat. „Deşertul sfânt" a fost distrus în jurul anului 818, când patriarhul Marcu al Alexandriei a fost îngrozit să vadă ce le-a fost dat să sufere [lăcaşurilor] de la ticăloşii de arabi, care au pus mâna pe ele şi i-au alungat pe sfinţii părinţi care locuiau acolo şi i-

153 Despre persecuțiile egiptene, vezi Evetts, History of the Patriarchs, unde apare și informația despre decretul prin care autoritățile musulmane au „poruncit monahilor". Hugh Kennedy, „Egypt as a Province in the Islamic Caliphate", în The Cambridge History of Egypt, ed. Carl F. Petry (New York: Cambridge Univ. Press, 1998), 1:62-85; Walter Beltz, ed., Die koptische Kirche in den ersten drei islamischen Jahrhunderten (Halle: Institut für Orientalistik, Martin-Luther-Universität, 2003); Jill Kamil, Christianity in the Land of the Pharaohs (New York: Routledge, 2002) (n.a.).

au ucis pe mulţi dintre ei şi au dat foc la biserici şi… la chilii. În urma măcelului, călugării au fost risipiţi în oraşe şi în sate şi în mănăstiri din diferite provincii ale Egiptului şi cele două Tebaide.

Cele mai multe lăcaşuri n-au mai fost refăcute niciodată. Deşi a fost un dezastru pentru Biserica egipteană, incidentul reflecta respectarea în mai mică măsură a legii şi a ordinii mai ales în zonele rurale, şi mai puţin prigoana îndreptată în mod intenţionat împotriva creştinilor. Mănăstirile nu mai puteau conta acum nici pe aura de sfinţenie care mai demult ar fi putut să-i descurajeze pe bandiţi, teoretic şi ei creştini.[154]

Nici în cazul altor manifestări de violenţă din aceeaşi perioadă nu putem distinge o prigoană sistematică evidentă. În urma unor rebeliuni din secolul al X-lea, în Palestina şi Siria au fost distruse biserici, însă de cele mai multe ori conducătorii musulmani au contribuit la reconstruirea clădirilor distruse. În descrierea unor asemenea incidente, relatările creştine denunţau evrei şi musulmani în mod egal: potrivit lor, evreii iniţiau sau se alăturau în aceste persecuţii, îndemnându-i pe conducătorii musulmani să interzică icoanele şi alte descrieri vizuale ale sfinţeniei. Plângerile creştinilor faţă de tiranie şi de impozitarea excesivă se dovedesc deseori descrieri ale unor nedreptăţi impuse tuturor religiilor fără deosebire, făcând parte din procedura standard a guvernărilor medievale timpurii. După ce trece în revistă impozitele Abbasizilor, un cronicar creştin din secolul al VIII-lea spune că, dacă numai creştinii ar fi fost afectaţi, ar fi invocat imediat martiriul. În acest caz, dezastrele îi afectau pe „arabi şi pe sirieni… săraci şi bogaţi, toţi amestecaţi laolaltă” în asemenea momente, oprimarea nu ţinea seama nici de crez, nici de culoare. Semnificativ este că primele câteva secole de dominaţie musulmană nu au

154 Despre ce s-a petrecut în deșertul sfânt, vezi Evetts, ed., History of the Patriarchs; Terry G. Wilfong, „The Non-Muslim Communities", în Petry, Cambridge History of Egypt, 1:175-97 (n.a.).

produs un număr cât de cât substanţial de martiri comemoraţi de biserici, deşi creştinii acelor vremuri erau profund sensibili la tot ce se lega de sacrificiu şi de sfinţenie şi erau în permanenţă atenţi la eventuala apariţie de noi eroi şi modele spirituale. Majoritatea martirilor cunoscuţi erau persoane izolate, care se convertiseră la islam şi pe urmă încercaseră se revină la creştinism. Principalul episod de violenţă publică s-a petrecut la mijlocul secolului al IX-lea, când o campanie creştină agresivă din interiorul Spaniei musulmane a produs un număr de martirii la Córdoba, însă, încă o dată, asemenea incidente ies în evidenţă deoarece erau atât de atipice. Creştinii trebuiau să meargă până foarte departe ca să provoace martirii, de obicei fiind vorba despre denunţări publice agresive ale islamului.[155]

Excepţia flagrantă de la toleranţa oficială s-a petrecut la sfârşitul secolului al X-lea, când califul Hakim din Egipt a lansat o campanie fără precedent de prigonire sistematică a creştinilor şi evreilor, în care au fost distruse sau transformate în moschei trei mii de biserici – o mutare importantă într-o ţară în care bisericile din sate erau cel puţin la fel de răspândite ca templele musulmane. Ieşit din comun a fost că în 1009 a dărâmat Biserica Sfântului Mormânt din Ierusalim, iar creştinilor li s-a interzis să viziteze locul vreme de patruzeci de ani. A cerut ca toţi nemusulmanii să poarte permanent un semn al religiilor lor, creştinii, o cruce mare din lemn şi evreii, un viţel de aur simbolic. Califul s-a înduplecat doar la sfârşitul domniei, refăcând bisericile şi permiţând celor convertiţi forţat să se întoarcă la religia lor originală. Oricât de apăsătoare a fost domnia lui Hakim, deciziile sale trebuie

155 Despre proteste față de impozite, vezi Harrak, Chronicle of Zuqnin, 273-74. Despre martiri, vezi Mark Swanson, „The Martyrdom of 'Abd al-Masih", în Syrian Christians Under Islam, ed. David Thomas (Leiden: E.J. Brill, 2001), 107-20. Kenneth Baxter Wolf, Christian Martyrs in Muslim Spain (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1988); Jessica A. Coope, The Martyrs of Cordoba (Lincoln: Univ, of Nebraska Press, 1995) (n.a.).

însă puse pe seama instabilităţii mintale extreme a unui om care în cele din urmă şi-a proclamat propria divinitate, considerându-se Allah, iar la momentul potrivit a fost asasinat. Politicile lui au fost cauzate de nebunie, nu de islam.

Alte forme de discriminare au fost mai rezistente. Expunerile despre istoria musulmană timpurie consemnează instituirea unui pact de siguranţă numit *dhimma*, care stabilea statutul nemusulmanilor în societatea islamică; cu timpul, reglementările au devenit mai specifice şi mai aspre. Până în secolul al IX-lea, guvernările le porunceau evreilor şi creştinilor să poarte insigne sau straie distinctive şi probabil în aceeaşi perioadă învăţaţii au inventat retroactiv termenul de subjugare, care se presupune că a fost impus creştinilor în faza iniţială a cuceririlor; aceste coduri au fost introduse de califul Omar. Asemenea legi erau de obicei adaptate după regulamente romane din perioada târzie impuse evreilor, cărora li se cerea să evite orice gest ostentativ care i-ar fi ofensat pe creştini. În practică însă, această legislaţie pentru *dhimmi* – care cuprindea şi un cod vestimentar – nu era menţinută consecvent. În primele secole de dominaţie musulmană a continuat construcţia de noi biserici, deşi *dhimmi* nu aveau voie în mod expres să ridice asemenea monumente.[156]

Mai mult decât atât, statutul de „sub protecţie" al popoarelor supuse însemna ceva cu totul diferit de genul de protecţie oferită de mafiile moderne. Deşi nu punea la dispoziţie nimic care să semene cu egalitatea, acordul avea

156 Anthony O'Mahony, „Coptic Christianity in Modem Egypt", în Angold, Cambridge History of Christianity, 489 n. 9; Browne, Eclipse of Christianity in Asia, 46-47; Youssef Courbage și Philippe Fargues, Christians and Jews Under Islam (Londra și New York: Tauris, 1997). Anne-Marie Eddé, Françoise Micheau și Christophe Picard, Communautés chrétiennes au pays d'Islam du debut de Vile siècle au milieu du Xle siècle (Paris: SEDES, 1997). Despre originea codurilor lui Omar, vezi Albrecht Noth, „Problems of Differentiation Between Muslims and Non-Muslims", în Hoyland, Muslims and Others, 103-24 (n.a.).

o bază contractuală fermă, care le asigura oamenilor drepturi reale, aplicabile: era cu adevărat un pact, nu un simplu eufemism. La sfârşitul secolului al XII-lea, marele sultan Saladin a proclamat constrângeri relativ ferme asupra necredincioşilor. Însă a adăugat o clauză severă:

Când am poruncit ca dhimmi să poarte haine distincte, care să-i deosebească de musulmani… am auzit că bande de huligani aprinşi de ură i-au atacat pe dhimmi prin cuvinte şi acţiuni detestabile, care încalcă drepturile pe care le au dhimmi în virtutea acestui pact. Dezaprobăm cu tărie asemenea fapte şi interzicem instigarea sau săvârşirea lor.[157]

După cum ştia orice om cu scaun la cap, poruncile lui Saladin erau greu de ignorat.

SUPRAVIEŢUIRE

Cel puţin înainte de secolul al XII-lea, Bisericile Răsăritului întâmpinau puţine dificultăţi în menţinerea structurilor lor, în funcţionarea bisericilor şi mănăstirilor sau în lansarea de noi misiuni dincolo de frontierele autorităţii politice musulmane. Vechile imperii acordaseră mereu comunităţilor minoritare un drept larg la autoguvernare în ce priveşte aspecte ale dreptului personal şi mergând până la tribunale proprii, aşa cum se întâmplase de regulă pentru creştinii din Imperiul Persan. Musulmanii au continuat aceeaşi politică. De fapt, este posibil ca autonomia legală creştină să fi crescut sub stăpânirea musulmană, deoarece creştinii şi-au codificat formal legislaţia civilă pentru a o pune de acord cu legea coranică a ocupanţilor. După cum remarcă Peter Brown, în primele secole „islamul a plutit uşor ca o boare peste conturul a ceea ce rămăsese în bună măsură un peisaj creştin”. În zonele mai izolate, ca Egiptul de Sus şi nordul Irakului, „elitele creştine locale au păstrat controlul ferm secole de-a rândul. Ele administrau impozitele şi susţineau cu mândrie bisericile şi marile mănăstiri din regiune”.

157 Micheau, „Copts, Melkites, Nestorians and Jacobites", 381-82 (n.a.).

Episcopii au continuat să-şi păstorească turmele de credincioşi având puteri civile extinse în ce priveşte problemele religioase, definite larg: când mesopotamienii urmăreau un om care se declara Hristos revenit pe pământ, episcopul lui îl arunca în închisoare, fără drept de apel. De ce şi-ar fi bătut capul un conducător musulman cu o asemenea chestiune pur internă? 1 Nu numai că ierarhiile bisericeşti au rămas la locul lor, s-au creat şi noi episcopii şi mitropolii, chiar şi în Arabia. Capii Bisericii au devenit figuri importante la diferite curţi musulmane şi prin urmare primaţii creştini „au fost deseori folosiţi ca ambasadori, consultaţi pentru a da sfaturi politice sau chiar solicitaţi să se roage". Din secolul al VIII-lea, patriarhii aveau sediul în noua capitală musulmană Fustat, iar din jurul anului 1080 şi-au mutat oficial scaunul la Cairo, centru care căpăta din nou importanţă. Relaţiile dintre Biserică şi stat au rămas surprinzător de bune. Un patriarh copt din secolul al XIII-lea se ruga: „Să dea Domnul, lăudat fie numele Lui, ca sultanul să fie victorios, căci el este sultanul nostru, şi imamul lor, şi păstorul nostru."[158][159]

Catholicosul nestorian era şi el omniprezent la curtea

158 Griffith, Church in the Shadow of the Mosque; despre autonomie legală, vezi Hoyland, introducere la Muslims and Others, xv-xvi; Michael G. Morony, „Religious Communities in Late Sasanian and Early Muslim Iraq", în Hoyland, Muslims and Others, 1-24; și Néophyte Edelby, „The Legislative Autonomy of Christians in the Islamic World", în Hoyland, Muslims and Others, 37-82. Despre „islamul... ușor ca o boare" și „elitele creștine locale", vezi Brown, Rise of Western Christendom, 306. Despre noul Hristos, vezi Harrak, Chronicle of Zuqni-n, 248-52. Michael G. Morony, Iraq After the Muslim Conquest (Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1984); Robert Schick, The Christian Communities of Palestine from Byzantine to Islamic Rule (Princeton, NJ: Darwin Press, 1995); Chase F. Robinson, Empire and Elites After the Muslim Conquest (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2000). Despre fluiditatea aranjamentelor sociale și religioase, vezi Steven A. Epstein, Purity Lost (Baltimore: Johns Hopkins Univ. Press, 2006) (n.a.).

159 Citatul despre primații creștini este din Wolf, Christian Martyrs in Muslim Spain. „May God—praised be He" din Micheau, „Copts, Melkites, Nestorians and Jacobites", 375-76 (n.a.).

de la Bagdad, iar unii dintre deţinătorii acestui oficiu deveneau şi favoriţi ai califului din vremea lor. Într-un document caracteristic din 1138, un calif îl recunoştea oficial pe un nou catholicos, acordându-i autoritatea peste diversele secte creştine: „Eşti împuternicit să fii mai mare peste ei şi cap peste acei greci, iacobiţi şi melkiţi, indiferent dacă sunt reprezentaţi aici sau nu, care li s-ar împotrivi în orice ţară”. Prelaţii au devenit şi experţi în arta mituirii oficialilor musulmani, însă oferirea de daruri făcea parte din practica politică obişnuită.[160]

Califii erau înconjuraţi de curteni creştini sau criptocreştini, printre care mulţi medici, scribi şi cărturari. Scribii reprezintă un grup interesant, deoarece atât în Egipt, cât şi în Răsărit erau membri ai unei profesii ereditare: aceşti scribi medievali creştini puteau foarte bine să fie urmaşi îndepărtaţi ai vechilor servitori ai faraonilor şi regilor de la Babilon. Creştinii reprezentau minorităţi substanţiale în marile cetăţi musulmane, Bagdad, Damasc şi Cairo. La Bagdad erau atât de numeroşi încât cererea crescută de peşte din timpul postului avea un efect exagerat asupra preţurilor. Musulmanii care respectau strict legea lor se plângeau de bogăţia şi de puterea frapantă ale creştinilor. Cu prilejul denunţării creştinilor în secolul al IX-lea, principala doleanţă a activistului musulman al-Jahiz a fost că erau prea avuţi şi că oamenii le purtau prea mult respect pentru afacerile lor. Mai mult, plângerile lui la adresa agresivei retorici creştine lasă să se presupună o deschidere reală faţă de dezbaterea religioasă, dificil de împăcat cu imaginea unei aspre oprimări musulmane. Creştinii, se tânguia el, vânează ceea ce este contradictoriu în tradiţiile noastre, în scrierile noastre cu o linie de transmitere suspectă şi în versetele ambigue din scripturile noastre. Apoi şi-i aleg pe cei mai slabi de minte dintre noi şi îi

160 Mingana, Timothy's Apology for Christianity; „ești împuternicit" este citat din Alphonse Mingana, ed., A Charter of Protection Granted to the Nestorian Church in AD 1138 (Manchester, UK: Manchester Univ. Press, 1925) (n.a.).

întreabă pe aceşti oameni simpli despre acele lucruri… şi adesea nu ocolesc să se adreseze celor mai învăţaţi şi mai puternici dintre noi, provocând vrajbă între cei tari şi tulburându-i pe cei slabi.[161]

Coborând la nivelul maselor, nu este uşor de apreciat cât de atrăgătoare au rămas în continuare Bisericile, iar istoricii religiei islamice estimează foarte diferit cât de rapid s-a petrecut convertirea la noua credinţă dominantă a populaţiilor din ţările stăpânite de musulmani. Fără îndoială, islamul a atras adepţi în ţinuturi foste creştine. În primul secol, convertirea a fost dificilă, iar noii musulmani trebuiau integraţi în sistemul tribal arab printr-un fel de adopţie fictivă. Situaţia s-a schimbat în 750, când califatul Abbasizilor a preluat puterea. În jurul anului 775, un cronicar monah de la Tur Abdin comenta cu tristeţe nestatornicia vecinilor lui creştini, până şi în Edessa cea Binecuvântată:

Fără să fie loviţi sau torturaţi, oamenii au alunecat spre apostazie cu mare râvnă, în cete de câte zece, douăzeci, treizeci, o sută, două sute sau trei sute, fără să fie siliţi în vreun fel… Veneau la Harran, la emiri, şi treceau la islam. Se făleau şi ne priveau de sus şi ne ziceau: „Sunteţi fără dumnezeu şi vă agăţaţi, cum s-ar zice, de o pânză de păianjen”… [Satana a strâns] o gloată mare din toate ţinuturile, de la Edessa, Harran, Resaina… Dara, Nisibis, Sinjar şi Callinicum.

Au „căzut în păgânism [adică islam] mai iute decât oile năpustindu-se spre apă” În secolul al IX-lea, unul dintre cei mai activi polemişti musulmani împotriva credinţelor rivale a fost persanul Ibn Rabban, al cărui nume indică descendenţa lui dintr-un preot nestorian.[162]

---

161 Brown, Rise of Western Christendom, 316; Browne, Eclipse of Christianity in Asia; David Thomas, ed., Syrian Christians Under Islam (Leiden: E.J. Brill, 2001); David Thomas, ed., Christians at the Heart of Islamic Rule (Leiden: E. J. Brill, 2003). „Vânează ceea ce este contradictoriu", citat din Hoyland, introducere la Muslims and Others, xviii (n.a.).

162 Harrak, Chronicle of Zuqni-n, 322-24. Despre califat, vezi Hugh N.

Însă cât de repede au decăzut Bisericile? Calculul cel mai sistematic a fost făcut de istoricul Richard Bulliet, care a folosit un eşantion biografic cuprinzător pentru a urmări rata de convertire de-a lungul istoriei islamului şi, pe această bază, a propus o „curbă a convertirii”. Potrivit acestei perspective, islamul a avut un impact redus asupra populaţiilor din afara Arabiei înainte de mijlocul secolului al VIII-lea, dar de atunci a crescut mereu. În regiunile sub stăpânire islamică, musulmanii au atins 40% din populaţie în jur de 850 şi s-au apropiat de 100% în 1100. În Egipt, Siria şi Irak, „procesul de convertire primară s-a încheiat în esenţă până în 1010” Tentativa îndrăzneaţă a lui Bulliet s-a întemeiat pe cele mai corecte date avute la dispoziţie, însă recurgerea la biografii este nesigură din cauza nenumăratelor intervenţii subiective ale compilatorilor de date ai vremii, dornici să coboare numărul nemusulmanilor şi al celor din afara societăţii. Iar mărturiile sunt lacunare pentru teritoriile mai îndepărtate de centrele oficiale, adică tocmai acolo unde minorităţile rezistă mai bine. Astfel, sursele lui ne spun prea multe despre comportamentul elitelor musulmane, iar teoria lui funcţionează cel mai bine în ce priveşte Persia, unde zoroastrienii se aflau, în noua ordine, într-un dezavantaj real. Nu ne putem bizui prea mult nici pe practicile onomastice, atât timp cât nemusulmanii au adoptat cu siguranţă nume cu rezonanţă musulmană.[163]

„Curba convertirii” ignoră minorităţile cu un cuantum substanţial, care cu siguranţă au supravieţuit

---

Kennedy, The Prophet and the Age of the Caliphates, ed. a II-a (New York: Pearson/Longman, 2004); și Hugh N. Kennedy, When Baghdad Ruled the Muslim World (Cambridge, MA: Da Capo Press, 2005) (n.a.).

163 Richard Bulliet, Conversion to Islam in the Medieval Period (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979), 131. Michael Morony, „The Age of Conversions", în Gervers și Bikhazi, Conversion and Continuity, 135-50. Kennedy, The Great Arab Conquests, mai sugerează că islamizarea și arabizarea au fost „rezultatul treptat, aproape în întregime pașnic, al faptului că din ce în ce mai mulți doreau să se identifice și să participe la cultura dominantă a vremurilor lor" (376) (n.a.).

până în secolele al XII-lea şi al XIII-lea. Chiar şi judecând doar după relatările mai târzii despre distrugerea lor, ştim că în secolul al XI-lea în Egipt mai funcţionau mii de biserici, în Mesopotamia şi în Siria mult mai multe, iar toate aceste ţări mai dispuneau de reţelele lor eparhiale şi de multe mănăstiri. Dacă în Egipt şi în Irak existau la 1300 mulţimi de musulmani care să se răscoale împotriva creştinilor, mai erau şi suficienţi creştini împotriva cărora să se răscoale. Când citim despre oile care se năpustesc spre apă, trebuie să mai înţelegem şi că, în acei ani de început, nu era deloc un fapt evident că să te converteşti la islam – sau la oricare altă credinţă – era un proces cu sens unic, un angajament făcut pe viaţă de tine sau cu atât mai puţin de toată familia ta. Aflăm despre oameni convertiţi la islam pentru a-şi asigura un anume beneficiu al legii, pentru ca apoi să revină la credinţa lor obişnuită. La câţiva ani după referirea la „oi”, califul al-Mahdi a poruncit ca apostaţii şi trădătorii islamului să fie condamnaţi la moarte, ceea ce sugerează că simţea nevoia să împiedice convertirile din oportunism.

Punând cap la cap toate aceste dovezi, pare cu totul improbabilă o curbă simplă a convertirii, ele fiind mai degrabă apte să indice ceea ce teoreticienii evoluţionişti numesc *echilibru punctat*. În loc să urmeze un ritm constant progresiv, convertirile la islam trebuie să se fi desfăşurat în valuri care coincideau mai ales cu prefacerile sociale, cum ar fi revoluţiile sau schimbările dinastice: un asemenea moment s-a petrecut la sfârşitul secolului al VIII-lea, un altul la începutul celui de-al XI-lea. Odată ce numărul musulmanilor ajungea la un nivel nou, devotamentul faţă de o religie se păstra relativ constant vreme de decenii sau chiar de secole înaintea unui nou salt brusc. De asemenea, procesul de convertire se va fi petrecut mai târziu decât se evocă uneori: probabil că trebuie să plasăm formarea unei majorităţi musulmane solide în Egipt la sfârşitul secolului al IX-lea sau în al X-lea, iar în Siria şi Mesopotamia, cu o sută de ani mai târziu.

Chiar şi în aceste condiţii, minorităţi considerabile au rezistat până în secolul al XIII-lea, când asistăm la o mişcare decisivă de instaurare a hegemoniei musulmane.

ÎNCEPE PRĂBUŞIREA

În afara conservării forţei creştinismului în statele guvernate de musulmani, el a continuat să înflorească sub forma religiei dominante în regiunile aflate încă sub influenţa Imperiului Bizantin. În cadrul imperiului şi în afara lui, creştinismul asiatic şi cel african reprezentau în continuare forţe importante în anii 1200, cu toate astea în următoarele cel mult două secole acea prezenţă s-a spulberat. Într-o perioadă atât de limitată, comunităţi creştine dintre cele mai vechi au fost practic şterse de pe faţa pământului.

Factori diferiţi explică prăbuşirea Bisericilor din diverse regiuni şi iniţial, cel puţin, vedem doar câteva dovezi ale unor persecuţii cu motivaţie religioasă. Adevăr valabil chiar şi în Asia Mică, care între secolele al XI-lea şi al XV-lea a suferit o distrugere radicală, aproape completă a instituţiilor ecleziastice şi o dispariţie masivă a populaţiilor creştine. Cum făptaşii erau musulmani, turci selgiucizi din Asia Centrală, ar fi tentant, dar eronat, să o vedem ca pe o manifestare limpede a războiului sfânt musulman, a unui jihad de exterminare. Selgiucizii au urmat mai degrabă acelaşi pattern de expansiune agresivă aplicat de multe triburi eurasiatice înainte şi după acea vreme, iar principalele acţiuni militare se îndreptau împotriva Imperiului Bizantin, care întâmplător era creştin. Spre deosebire de invaziile arabe dinainte însă, cuceririle selgiucizilor au fost un proces îndelung, care a durat secole întregi, nu doar câţiva ani, iar războaiele au avut un efect devastator asupra societăţii creştine.[164]

Asia Mică a rămas în întregime creştină de-a lungul erei bizantine, dar situaţia s-a schimbat rapid după 1050. Selgiucizii au supus regatul Armeniei în 1064, obligându-i

164 Stephen O'Shea, Sea of Faith (New York: Walker and Company, 2006) (n.a.).

pe supravieţuitori să creeze un nou stat armean în Cilida. Iar în 1071, turcii au obţinut o victorie epocală asupra bizantinilor, în bătălia de la Manzikert. De-a lungul secolelor al XII-lea şi al XIII-lea s-au purtat războaie peste tot în Asia Mică şi în Levant, provocate mai ales de presiunea forţelor turceşti asupra Imperiului Bizantin, şi doar întâmplător de încercările cruciaţilor occidentali de a întrerupe şirul victoriilor selgiucizilor. Prăbuşirea puterii bizantine în secolul al XIII-lea a creat un vid de putere umplut de state musulmane războinice, iar invazia mongolă a adăugat un element nou, extrem de distrugător, în această conjunctură.[165]

Devastarea de către occidentali a Ierusalimului în 1099 este un eveniment bine cunoscut, în care se poate să fi pierit patruzeci de mii de oameni, dar de asemenea masacre, deloc o raritate, turcii se făceau cel puţin la fel de vinovaţi ca soldaţii cruciaţi. Mihail Sirianul a consemnat distrugerea oraşului său natal, bastionul creştin Melitene, în 1057. Turcii „au început să masacreze fără milă" şi „să-i tortureze pe bărbaţi, ca să le arate lucrurile ascunse; şi mulţi au pierit în chinuri... Turcii au rămas la Melitene zece zile, distrugând şi prădând. Apoi au pus foc la ce mai rămăsese din oraş, pustiind şi zona din jur... şi arzând tot ce le ieşea în cale". Oraşele erau lovite de raiduri şi devastate, de multe ori repetat, iar societatea a ajuns în pragul colapsului. În 1080, auzim că peste tot creştinii erau fie trecuţi prin sabie, fie luaţi în robie, ogoarele nu mai erau cultivate şi pâinea a început să lipsească. Fermierii şi lucrătorii fuseseră masacraţi sau transformaţi în sclavi, iar foametea a început să se simtă peste tot. Multe provincii au fost depopulate.

Regiunile de graniţă dintre părţile beligerante s-au transformat în „deşerturi" Populaţia a scăzut abrupt, iar

165 Următoarele se inspiră din Vryonis, Decline of Medieval Hellenism. Despre vechea lume a Anatoliei, vezi Ramsay MacMullen, Christianizing the Roman Empire A.D. 100-400 (New Haven, CT: Yale Univ. Press, 1986); și Raymond Van Dam, Becoming Christian (Philadelphia: Univ, of Pennsylvania Press, 2003) (n.a.).

familiile care au putut să se refugieze în zone mai sigure nu au ezitat să o facă. Din cele probabil 12 milioane de oameni locuitori ai Asiei Mici în perioada bizantină timpurie nu au mai rămas nici jumătate în secolul al XIII-lea.1 Aceste schimbări au avut, desigur, consecinţe şi asupra religiei, atât timp cât au fost devastate centre străvechi. În anii 1140, turcii au ocupat Edessa cea Binecuvântată, omorând sau robind practic întreaga populaţie, estimată la patruzeci şi şapte de mii. Mihail Sirianul se lamenta astfel:

Edessa a rămas pustie: o privelişte tulburătoare, peste tot straie negre, îmbibate în sânge, acoperind trupurile fiilor şi fiicelor ei! Lilieci şi alte sălbăticiuni mişunau noaptea, înfruptându-se din carnea celor masacraţi, iar oraşul devenise cuib de şacali; căci nimeni nu intra acolo în afară de cei veniţi să dezgroape comori.

Peste decenii, aproape tot oraşul era o ruină, printre care vreo şaptesprezece biserici lăsate în paragină, iar călătorii remarcau că oraşul rămăsese fără niciun preot de mulţi ani. Citind asemenea cronici, nu putem decât să facem presupuneri despre cărţile şi manuscrisele care trebuie să se fi pierdut în catastrofe precum cele care au copleşit Edessa şi Efesul, unde cu siguranţă au existat dovezi nepreţuite despre cele dintâi comunităţi creştine.[166][167]

Aceste distrugeri – iar Edessa reprezintă doar un exemplu extrem de ce s-a întâmplat în majoritatea oraşelor din regiune la un moment sau altul – au dus la paralizarea sau eliminarea completă a structurii eparhiilor, având

166 Despre prădarea orașului Melitene, citat din Mark Dickens, „Medieval Syriac Historians' Perceptions of the Turks" (disertație, Aramaic and Syriac Studies, Faculty of Oriental Studies, University of Cambridge, 2004), 22. „Peste tot creștinii", citat din Vryonis, Decline of Medieval Hellenism, 172 (n.a.).

167 Mihail Sirianul citat din Vryonis, Decline of Medieval Hellenism, 157. Joseph Tarzi, „Edessa in the Era of Patriarch Michael the Syrian", Hugoye 3, nr. 2 (2000), http://syrcom.cua.edu/Hugoye/Vol3No2/HV3N-2Tarzi.html (n.a.).

fiecare sediul într-un oraş de unde conducea viaţa rurală printr-o reţea de parohii subordonate. În 1283, Bar-Hebraeus ridiculiza acuzaţia că ar fi avut ambiţia să devină patriarh iacobit. De ce şi-ar dori cineva un asemenea lucru, întreba el, când „parohiile din Apus sunt risipite”? Antiohia se afla „într-o stare de plâns şi jale”. Să-şi râvnească Alepul, Edessa ori Harranul, „toate distruse”? Sau „cele şapte episcopii din jurul cetăţii Melitene, în care nu mai există o casă în picioare”? Sau toate celelalte oraşe, odată înfloritoare, unde acum nu mai rămăsese nici măcar un zid unde să te uşurezi? 1 Pe de altă parte, viaţa spirituală a Bisericilor din Răsărit depinsese până atunci de ansamblul de mănăstiri odată prospere, care se transformaseră în ţinte atrăgătoare pentru raidurile turceşti.

Nu mai puţin profitabile erau locurile de pelerinaj, unde vizitatorii recunoscători făcuseră daruri de preţ. Începând din secolul al XI-lea, peisajul creştin din Asia Mică a fost nimicit bucată cu bucată: pierdute erau biserica Sfântului Vasile din Cezarea şi mormântul Sfântului Nicolae din Mira (legendarul Moş Nicolae); apoi turcii au profanat bisericile din Antiohia, după ocuparea oraşului, în 1085. Biserica Sfântului Ioan de la Efes a supravieţuit aşa de mult doar pentru că era apărată de ziduri fortificate.[168] Situaţia aminteşte de raidurile vikingilor asupra bisericilor şi mănăstirilor din Occident, când ţintele erau alese din raţiuni economice, şi nu dintr-o duşmănie anume faţă de creştinism ca religie.

Cel puţin până spre sfârşitul secolului al XIII-lea, forţele turceşti nu şi-au ales consecvent ori sistematic drept ţintă Bisericile sau sectele creştine, iar diversele colectivităţi erau tratate selectiv. Bisericile siriană şi

168 Ernest A. Wallis Budge, introducere la Chronography of Gregory Abu-1 Faraj. Despre musulmani și mănăstiri, vezi Elizabeth A. Zachariadou, „The Great Church in Captivity", în Angold, Cambridge History of Christianity, 155. Rosemary Morris, Monks and Laymen in Byzantium, 843-1118 (New York: Cambridge Univ. Press, 1995); Michael Angold, Church and Society in Byzantium Under the Comneni, 1081-1261, ed. nouă (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2000) (n.a.).

armeană aveau şanse mai mari să fie lăsate nevătămate, în vreme ce grecii sufereau ca reprezentanţi ai Imperiului Bizantin, o putere ostilă. Cel mai rău dintre toţi erau trataţi preoţii catolici latini, priviţi ca intruşi şi masacraţi ori de câte ori se oferea ocazia. Chiar dacă nu putem vorbi despre persecuţii cu o adresă anume, efectele războiului erau oricum de cataclism. Indiferent de intenţii, turcii sfărâmau iremediabil instituţiile ecleziastice creştine. Iar o Biserică pauperizată nu putea oferi creştinilor săraci acel gen de susţinere materială cu care fuseseră obişnuiţi la vremuri de foamete şi de criză. Această abandonare a îndatoririi ei îi dezamăgea pe credincioşi şi lăsa cale deschisă structurilor musulmane care puteau să ofere binefacere. Conducătorii musulmani au grăbit procesul de asimilare susţinând dervişii din ordinele sufiste, care au pornit o acţiune de convertire agresivă a restului de necredincioşi din zona rurală.[169]

În acelaşi timp, cel puţin o parte dintre cuceritori îi sileau direct pe creştini să adopte islamul. Acest gen de silnicie nu-i caracteriza exclusiv pe musulmani şi împăraţii bizantini victorioşi din secolele al IX-lea şi al X-lea reuşiseră să creştineze oraşe şi conducători musulmani. În ce priveşte generaţiile următoare însă, această trecere spirituală s-a petrecut aproape exclusiv în sensul opus. O sursă târzie relatează că în momentul ocupării cetăţii Comana, poporul de acolo a fost obligat să accepte islamul, iar noul guvernator a acţionat în forţă ca să se asigure că aceste convertiri nu erau simple simulări: „I-a silit pe locuitori să facă cele când rugăciuni zilnice, iar toţi cei care refuzau să meargă la moschee erau aduşi sub ameninţarea unor pedepse brutale. Cei care continuau să bea vin erau biciuiţi, iar alte violări ale legii islamice erau şi ele tratate într-un mod asemănător”. La apropierea forţelor creştine, locuitorii s-au revoltat împotriva

169 Despre tradițiile bisericești în opere caritabile, vezi Susan R. Holman, The Hungry Are Dying (New York: Oxford Univ. Press, 2001); și Richard Finn, Almsgiving in the Later Roman Empire (Oxford: Oxford Univ. Press, 2006) (n.a.).

ocupanţilor, înlocuind moscheile cu mănăstiri. Alte dovezi ale convertirilor forţate provin de la contemporani. Un canonist din secolul al XII-lea povesteşte cum „mulţi alţii dintre cei circumcişi cu forţa de *agareni* [musulmani] şi care făcuseră şi alte lucruri sau fuseseră siliţi la sacrilegiu au fost primiţi de Biserică după mărturisire sinceră şi cuvenită ispăşire”.[170]

ZORII FALŞI

Cu timpul, ostilităţile religioase au căpătat caracter acut, musulmanii transformând din ce în ce mai mult centrele şi populaţiile creştine în ţinte ale unei politici sistematice: persecuţiile şi masacrele au devenit o chestiune de credinţă. Ostilităţile şi sentimentul că existenţa naţiunilor musulmane era cu adevărat ameninţată de necredincioşi au favorizat de fiecare dată acţiunile represive. Asemenea circumstanţe au apărut mai ales începând din secolul al XI-lea. Drept răspuns, statele musulmane au pedepsit sau expulzat creştini, considerându-i un pericol.

Cel mai bine cunoscut dintre aceste atacuri la adresa islamului a fost campania cruciadelor, lansată iniţial de papă în 1095, cu ţelul de a recupera Ţara Sfântă de la turci. De-a lungul celor două secole următoare, mai multe mii de creştini europeni s-au mobilizat şi au pornit în aventuri militare în Levant; în perioada de apogeu, o mulţime de minuscule state cruciate au ocupat o mare parte din Palestina, Liban şi Siria. Speranţelor occidentale din aceste regiuni le-a pus capăt doar ocuparea de către musulmani a cetăţilor Antiohia, în 1268, şi Acra, în 1291. Pentru creştinii din Orientul Mijlociu, campania de cruciade a fost deosebit de dureroasă din cauza presiunii permanente pe care a presupus-o şi a provocării repetate a autorităţilor musulmane. În loc de o singură incursiune principală, care ar fi putut să rămână uitată cu timpul, valurile se succedau la intervale de câteva decenii: în 1090, 1140, 1190 şi aşa mai departe. Efectele au fost

170 Vryonis, Decline of Medieval Hellenism, 177-78 (n.a.).

imediat vizibile în politicile interne din Egipt şi alte state, care s-au înăsprit, trecând la aplicarea strictă a vechilor legi dhimmi; s-au închis biserici şi uneori s-a forţat aderarea la islam. În mod repetat, acţiunile de masă pentru închiderea bisericilor şi prigonirea creştinilor au fost oprite doar prin intervenţia statului. A crescut astfel presiunea oricum puternică de convertire.[171]

În Spania, forţele cruciate creştine au obţinut continuu succese în recucerirea peninsulei, mai ales după ce în 1085 au ocupat Toledo, vechea capitală vizigotă. Pe măsură ce ostilităţile căpătau amploare, ambele părţi sau întărit printr-un aflux de credincioşi din ţările vecine aparţinând grupărilor dure, motivaţi de noi valuri de fanatism religios, în ce-i priveşte pe musulmani, aceşti outsideri militanţi pioşi erau almoravizii de la sfârşitul secolului al XI-lea şi almohazii de la mijlocul celui de-al XII-lea. Ambele grupări au arătat cu mult mai puţină toleranţă faţă de supuşii nemusulmani, însă atitudinea lor nu era cu totul nouă în Spania maură, indiferent de cât de mult caracter romantic am atribui acelei societăţi, considerând-o un liman al toleranţei interconfesionale. În 1066, într-un pogrom din Granada au murit cinci mii de evrei, măcel de proporţiile celor din regiunile creştine, iar evreii din Córdoba au trecut printr-un masacru de tristă faimă în 1148. Odată ce *reconquista* a luat avânt, autorităţile au trecut la deportări în masă de creştini şi evrei. Cel mai grav eveniment s-a petrecut în 1126, când ameninţarea unei invazii din Aragónul creştin a provocat represalii

171 Christopher Tyerman, Fighting for Christendom (New York: Oxford Univ. Press, 2004); Christopher Tyerman, God's War (New York: Allen Lane, 2006). vezi și James M. Powell, ed., Muslims Under Latin Rule, 1100- 1300 (Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1990); Janet Shirley, ed., Crusader Syria in the Thirteenth Century (Aidershot, UK, and Brookfi eld, VT: Ashgate, 1999); Michael Gervers și James M. Powell, editori, Tolerance and Intolerance (Syracuse, NY: Syracuse Univ. Press, 2001); și Christopher MacEvitt, The Crusades and the Christian World of the East (Univ, of Pennsylvania Press, 2007). Despre acțiuni de gloată din Egipt în jurul anului 1200, vezi Evetts, Churches and Monasteries, 116-18 (n.a.).

împotriva creştinilor băştinaşi din Andaluzia. Zece mii dintre aceşti mozarabi s-au refugiat în nordul creştin, în vreme ce alte câteva mii au fost deportate în Maroc, unde au rămas mai multe decenii. Un al doilea val de deportări a urmat în 1137, la finalul căruia, se pare, în Andaluzia au rămas puţini mozarabi. Deşi Spania creştină de mai târziu este notorie pentru expulzarea minorităţilor ei religioase, acel regim nu a procedat cu nimic altfel decât maurii în secolele dinainte.[172]

Povestea cruciadelor este bine cunoscută, în schimb mai puţin ştiute sunt încercările creştinilor de a crea un front de est împotriva islamului, o provocare mult mai acută la adresa puterii musulmane. În secolul al XIII-lea, statele musulmane s-au văzut deodată atacate de un duşman de moarte, care a lansat acţiuni atât de agresive, încât, prin comparaţie, cruciadele occidentale păreau simple înţepături de purice. Asaltul mongol asupra lumii islamice a început în 1219, când forţele lui Genghis-Han au atacat Imperiul Khwarezmian din Asia Centrală, ocupând mari oraşe, ca Buhara şi Samarkand. În următorii patruzeci de ani, puterea mongolă s-a întins peste aproape toată Asia de Vest, după o serie de campanii în care a devastat cetăţi străvechi. Când a căzut Merv, în 1221, mongolii au măcelărit practic toţi bărbaţii, femeile şi copiii, ca să nu mai vorbim despre miile de refugiaţi din zona învecinată. Relatările contemporane pretind că a fost vorba despre sute de mii, ba chiar milioane de victime. În Armenia, oraşul Ani nu şi-a mai revenit niciodată după ce a fost prădat în 1236; devastările mongole au pus capăt şi

172 Deportările sunt descrise de Reinhart Dozy, Spanish Islam (Londra: Chatto & Windus, 1913). Vezi și Charles Reginald Haines, Christianity and Islam in Spain (Londra: Kegan Paul, Trench, 1889); Bernard F. Reilly, The Contest of Christian and Muslim Spain (Cambridge, MA: Blackwell, 1992); și Brian A. Catlos, The Victors and the Vanquished (New York: Cambridge Univ. Press, 2004). Despre presupusa toleranța în Spania islamica, vezi, spre exemplu, Maria Rosa Menocal, The Ornament of the World (New York: Little, Brown, 2002); și Chris Lowney, A Vanished World (New York: Free Press, 2005) (n.a.).

epocii de aur a regatului creştin Georgia. În 1258, mongolii conduşi de Hulegu, nepotul lui Genghis, au comis un masacru istoric chiar la Bagdad, lichidând califatul şi ucigând probabil opt sute de mii de locuitori. În secolul următor, urmaşii lui Hulegu au condus Ilhanatul, unul dintre statele mongole succesoare, imperiu vast care se întindea de la graniţele cu India până în vestul Anatoliei. Când irakienii vremurilor moderne îi învinuiesc pe ocupanţii americani că ar fi noii mongoli, invocă aduceri aminte ale unui moment dintre cele mai cumplite ale istoriei lor. Ameninţarea mongolă a rămas la ordinea zilei până în 1303, când forţele egiptene i-au înfrânt decisiv în Siria.[173]

Invazia mongolă a reprezentat fără doar şi poate cea mai mare primejdie prin care a trecut islamul în existenţa lui. Mongolii nu au fost creştinaţi, dar cunoşteau atât creştinismul, cât şi budismul drept curente principale de credinţă din Asia Centrală, iar coaliţia lor cuprindea şi popoare creştinate, spre exemplu keraiţi, oguzi şi uiguri. În tinereţe, Genghis-Han s-a aflat sub patronajul şi protecţia căpeteniei keraiţilor, Toghrul. După ce l-a răsturnat pe Toghrul, le-a pus pe nepoatele creştine ale inamicului său înfrânt să ia de soţi bărbaţi din propria lui familie. S-a căsătorit şi el cu una dintre surori, iar pe celelalte le-a dat de soţii fiilor săi. Cea mai importantă dintre surorile keraite a fost Sorghaghtanibeki, al cărei fiu Hulegu este posibil să se fi considerat creştin. Printre ceilalţi copii ai lui Sorghaghtani s-a numărat conducătorul chinez Kubilai-Han, pe care Bar-Hebraeus îl lăuda, „regele drept şi înţelept, şi iubitor [sau prieten] al creştinilor”. Soţia creştină a lui Hulegu a intervenit pentru ca invadatorii să distrugă moscheile de la Bagdad, în timp ce bisericile au fost protejate. Din câte se spune, dorea „să-i aducă pe sarazini în asemenea robie, încât să nu mai îndrăznească

173 Browne, Eclipse of Christianity in Asia, 181; Michael Prawdin, The Mongol Empire (New Brunswick, NJ: AldineTransaction, 2006; ed. 11940) (n.a.).

să se arate vreodată". Mongolii au transformat unul dintre vechile palate ale califului în reşedinţă oficială pentru catholicos, construind şi o nouă biserică. În această atmosferă la curte, nu este de mirare că unii comandanţi mongoli s-au convertit, în vreme ce alţii aveau creştini printre cei foarte apropiaţi, ceea ce înseamnă că erau de obicei însoţiţi de preoţi sau de călugări.[174]

În acest context religios, creştinii asiatici sperau într-un viitor glorios. În anii 1220, la apogeul cuceririlor lui Genghis, Solomon din Basra a produs o scriere apocaliptică prevestind căderea islamului. Îşi imaginează tirania „ismailită" (musulmană) luând forme tot mai rele, până când ajungea să proclame, cu aroganţă.

„Creştinii nu au nici Dumnezeu, nici izbăvitor"; şi apoi, fără veste, asupra [ismailiţilor] se vor abate suferinţe ca ale unei femei în durerile facerii; iar regele grecilor va porni împotriva lor cu mare mânia lui şi se va trezi ca un bărbat ce s-a scuturat de sub puterea vinului. Se va năpusti asupra lor dinspre marea kuşiţilor şi va lovi cu sabia lui şi va răspândi distrugerea în mijlocul pustiei de la Yathrib [Medina] şi al sălaşelor părinţilor lor… Toată mânia şi supărarea vlădicii grecilor se va revărsa peste cei ce l-au respins pe Hristos.

Bar-Hebraeus i-a elogiat mai târziu pe genocidalul Hulegu şi pe soţia lui, numindu-i „aştri nestinşi şi luptători însufleţiţi pentru religia creştină". Cruciaţii occidentali împresuraţi au fost încântaţi să audă de asemenea posibili aliaţi apropiindu-se dinspre est, iar unii au încercat să încheie alianţă cu mongolii. Deşi papii au interzis un pact formal, statele cruciate supravieţuitoare priveau cu ochi buni planurile mongolilor din 1260 de a cuceri Egiptul mamelucilor şi au hotărât să nu împiedice invazia şi nici să-i avertizeze pe egipteni. Generalul mongol Kitbuqa era

174 Lane, „Account of Gregory Bar Hebraeus". Citatul despre soția lui Hulegu din Browne, Eclipse of Christianity in Asia, 151-55. Mingana, Christianity in Central Asia, 18-19; Dawson, Mongol Mission; Isenbike Togan, Flexibility and Limitation in Steppe Formations (Leiden: E. J. Brill, 1998) (n.a.).

şi el kerait creştin. Victoria decisivă a egiptenilor în bătălia de la Am Jalut a dat o lovitură teribilă speranţelor creştine.[175]

Însă conducătorii mongoli au continuat să cultive relaţiile cu creştinii. Fiul lui Hulegu a luat de soţie o prinţesă bizantină şi a susţinut creştinismul şi budismul în faţa islamului. În următoarele decenii, chiar dacă nu i-au prigonit deschis pe musulmani, mongolii le-au impus ceea ce a fost considerată o povară dureroasă şi apăsătoare – şi anume nu au mai avut dreptul să-i trateze pe creştini ca popoare supuse. Această măsură reflecta în parte favorizarea creştinilor de către mongoli, însă era vorba şi despre o decizie pur şi simplu politică: atât timp cât popoarele învinse îşi plăteau tributul, religiile practicate de ei erau irelevante. Creştinii din întregul Orient Mijlociu au profitat de libertatea lor regăsită şi de perspectiva ca această situaţie să se perpetueze indefinit sub înţelegătoarea dominaţie mongolă. Atât timp cât Hulegu şi urmaşii lui au rămas la putere, creştinii au făcut public lucruri interzise sub control islamic, spre exemplu au purtat cruci în cadrul procesiunilor, au băut vin şi au ridicat biserici în oraşe interzise până atunci. În 1268, chiar la Bagdad, catholicosul a poruncit ca un om să fie înecat public, deoarece se convertise de la creştinism la islam. Musulmanii scandalizaţi au răspuns prin revolte populare, ori de câte ori le-a fost la îndemână, deoarece regimul mongol interzicea strict asemenea ieşiri violente. Aşa se prezenta climatul politic care îi dădea motiv de optimism lui Bar Sauma în momentul vizitei lui în Occident.[176]

Continuarea toleranţei depindea cu totul de

175 Solomon este dtat din E.A. Wallis Budge, Book of the Bee. Browne, Eclipse of Christianity in Asia, 159,151. Reuven Amitai-Preiss, Mongols and Mamluks (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1995). Peter Jackson, „The Crisis in the Holy Land in 1260", English Historical Review 95 (1980): 481-513 (n.a.).

176 Browne, Eclipse of Christianity in Asia, 147-55; Moffett, History of Christianity in Asia, 1:424 (n.a.).

bunăvoinţa conducătorilor mongoli, a căror atitudine religioasă era aceea de apropiere tot mai mare de islam. Deşi nu a existat un moment anume când familia conducătoare s-a convertit la islam – unii stăpânitori practicau temeinic mahomedanismul, alţii nu – tendinţa generală era cât se poate de limpede. În 1295, noul han, Mahmud Ghazan, a început persecuţiile împotriva creştinilor şi budiştilor, iar urmaşii le-au continuat. Deosebit de aspru a fost fratele şi urmaşul lui Ghazan, Oljeitu (1304 – 1316); iniţial botezat creştin, cu numele de Nicolae, s-a transformat într-un musulman zelos, adoptând numele de Mahomed. După un interludiu de câteva decenii, creştinii s-au trezit sub controlul unui suprastat musulman, însă într-o poziţie radical schimbată. Spre deosebire de politicile în general blânde ale califatului arab, creştinii s-au văzut acum supuşi unei prigoane intense.

Mai rău decât atât, creştinii nu mai puteau spera să compenseze pierderea influenţei în Orientul Mijlociu prin expansiune misionară în Asia Centrală, în condiţiile în care invazia mongolă devastase în asemenea măsură centrele urbane tradiţionale. Apoi toate statele rămase în urma invaziei mongole au căzut curând sub o puternică influenţă musulmană. La mijlocul secolului al XIV-lea, prinţii mongoli islamizaţi erau nu numai în fruntea Ilhanatului, ci şi a majorităţii celorlalte state. Printre ele, hanatul Chaghatai, care domina teritoriile dintre Persia şi China, iar Hoarda de Aur, stepele. Chiar şi după ce au trecut la islam, conducătorii din Chaghatai au continuat să tolereze o prezenţă creştină în capitala lor Almaliq până în 1338, când toţi creştinii din oraş au fost ucişi. Urmele de creştinism din rândul keraiţilor şi uigurilor nu au rezistat decât până la începutul secolului al XV-lea.[177]

După o jumătate de mileniu în care oricare dintre

177 Dickens, „Nestorian Christianity in Central Asia", 16. Devin A. De Weese, Islamization and Native Religion in the Golden Horde (University Park: Pennsylvania State Univ. Press, 1994) (n.a.).

cele trei mari religii avea toate motivele să spere câştigarea devotamentului religios al popoarelor din Asia Centrală, competiţia a revenit ferm islamului. Se poate afirma că acea victorie a avut chiar mai multă greutate pentru relaţiile pe termen lung dintre islam şi creştinism decât cuceririle arabe iniţiale din secolul al VII-lea. Iar istorica asociere a creştinilor cu popoarele din Asia Centrală s-a întors acum să-i hăituiască.

MARILE PERSECUŢII

Creştinii egipteni au avut iniţial cel mai mult de suferit de pe urma noii intoleranţe. De la începutul secolului al XIII-lea, Egiptul fusese ţinta principală a cruciadelor occidentale, iar diversele guvernări s-au răzbunat uneori împotriva copţilor. În 1250, Egiptul era condus de dinastia mamelucilor, care încă de la începuturile ei s-a aflat în conflict armat cu creştinii şi aliaţii lor. Cel dintâi sultan a venit la putere în urma unui război cu invadatorii cruciaţi francezi, iar marele conducător mameluc era generalul Baybars, cel care i-a stăvilit atât pe cruciaţi, cât şi pe mongoli. Baybars ura creştinii în general, dar aversiunea lui nu cunoştea margini dacă era vorba despre creştini europeni. Când a ocupat Antiohia, în 1268, i-a scris comandantului cruciat al oraşului ce i s-ar fi întâmplat dacă nu ar fi reuşit să scape:

Ai fi văzut cum sunt sfărâmate crucile din bisericile tale, risipite filele din falsele Testamente, răsturnate mormintele patriarhilor. Ai fi văzut pe duşmanii tăi musulmani călcând în picioare locul unde se săvârşea împărtăşania, cum sunt spintecaţi călugării, preoţii şi diaconii pe altare, cum mor patriarhii şi sunt luaţi în robie prinţii.[178]

O asemenea atitudine brutală – pe un ton radical diferit de cel din timpul războaielor musulmano-creştine de mai devreme – reflecta în parte furia lui faţă de alianţa

178 Micheau, „Copts, Melkites, Nestorians and Jacobites", 386; Peter Thorau, The Lion of Egypt (Londra: Longman, 1992); Thomas F. Madden, The New Concise History of the Crusades (Rowan & Littlefield, 2005), 181-82 (n.a.).

creştinilor cu mongolii. După prădarea Bagdadului, nu părea deloc forţată o imagine a lumii în care Egiptul ar fi rămas singura mare putere musulmană într-un Orient Mijlociu dominat de mongoli creştini. Şi cu cât mai explicit islamice deveneau campaniile mamelucilor, cu atât mai tentaţi se simţeau creştinii localnici să acţioneze ca o coloană a cincea pentru forţele mongole, stârnind şi mai multă sete de răzbunare din partea musulmanilor.

Intoleranţa era din ce în ce mai vizibilă în politicile egiptenilor faţă de minoritatea creştină, încă importantă numeric. Prigoana nu era o noutate în Egipt, dar situaţia s-a deteriorat grav după războaiele dintre mameluci şi mongoli. Între 1293 şi 1354, guvernarea a lansat patru campanii separate, cu intenţia de a le impune creştinilor şi evreilor să se supună şi să accepte legea islamică. Fiecare nou val de violenţe devenea mai intens şi mai bine organizat. În 1293, o campanie de prigoană s-a oprit când demnitarii sultanului şi-au dat seama că persoanele pe care voiau să le execute administrau şi controlau în bună măsură finanţele ţării, fiind pe deasupra şi cei mai competenţi scribi; însă acţiunile următoare au avut mai mult succes. Un vizir venit din Maroc în 1301 a fost consternat să vadă bogăţia şi consideraţia de care beneficiau *dhimmi* egipteni, atât creştini, cât şi evrei. Dacă la el în ţară *dhimmi* erau ferm reprimaţi, în Egipt ocupau funcţii publice înalte, purtau veşminte somptuoase şi călăreau pe cei mai frumoşi catâri şi iepe. Opiniile vizirului i-au impresionat pe oficialii locali, care s-au convins că, odată ce supuşii erau puşi la respect, avea să progreseze şi cauza islamului.[179]

A urmat un val de legi represive, iar o ordonanţă din 1301 a urmărit să închidă toate bisericile şi sinagogile din afara oraşului Cairo. Deşi nu a fost permanent pusă în aplicare, a avut drept efect demolarea mai multor biserici străvechi şi arderea publică a moaştelor lor. *Dhimmi* au

179 Little, „Coptic Conversion to Islam"; Browne, Eclipse of Christianity in Asia (n.a.).

fost scoşi din serviciul public şi obligaţi să poarte haine care să-i distingă – turbane albastre, creştinii, galbene, evreii. Ca simbol concludent al statutului lor inferior, *dhimmi* au fost siliţi să călărească măgari, şi nu iepe sau catâri, iar când se apropia un musulman trebuiau să descalece. Călătorii mai comentau despre aplicarea acestor reguli încă şi în secolul al XIX-lea.

Efectele crizei mai dăinuie şi astăzi, de vreme ce legalismul musulman riguros apărut în acei ani a dat formă mişcărilor fundamentaliste moderne. Începând din anii 1290, juriştii musulmani au produs interpretări din ce în ce mai aspre ale legilor referitoare la minorităţi; efectul cel mai profund l-a avut activitatea unor eruditi militanţi şi cu spirit puritan, aşa ca Ibn Taymiyyah. Ibn Taymiyyah a avut de suferit în urma dezastrelor din războaiele cu mongolii, fiind silit să se exileze în Egipt, şi a considerat că este de datoria lui să militeze pentru restabilirea islamului şi înlăturarea inamicilor de acasă şi din afară. Opera lui a avut un ecou extrem de îndelungat. Ibn Taymiyyah este considerat fondatorul spiritual al mişcării wahhabi şi al majorităţii grupurilor moderne extremiste şi de jihadişti. Alături de mulţi alţii, Osama bin Laden îl considera un erou fără egal.

Noua ostilitate a musulmanilor s-a reflectat în izbucniri de o violenţă extremă la adresa creştinilor. În 1321, cete de musulmani au început să prade şi să distrugă biserici copte de la Cairo. De obicei, un imam dădea semnalul de atac, mobilizând mulţimea din moschee, sub strigătul „Să dărâmăm bisericile”. Istoricul musulman Al-Maqrizi scria:

Apoi au distrus Biserica Sfântului Mina din Hamra, mult venerată de creştini încă din vremurile de demult… oamenii s-au suit pe ziduri, au deschis porţile şi au luat bani, vase şi ulcioare de vin din biserică; a fost o întâmplare cumplită. După aceea au plecat de la biserica din Hamra, lăsând-o distrusă în urma lor, şi s-au dus la cele două biserici de lângă Şapte Fântâni, dintre care una era

numită Biserica Fecioarelor, fiind locuită de fete creştine şi de călugări.

Deşi sultanul a încercat în primă instanţă să menţină ordinea, ucigându-i pe mulţi dintre răsculaţi, ura generală la adresa creştinilor era prea puternică pentru a fi stăvilită. Scurt timp după aceea, creştinii au fost învinuiţi că ar fi pus foc peste tot în Cairo, ajutaţi, se zicea, de călugări bizantini înarmaţi cu ingenioase bombe incendiare. După ce unii dintre cei acuzaţi au recunoscut, sub tortură, autorităţile au fost obligate să susţină mişcarea populară. La un moment dat, sultanul a înfruntat o gloată de vreo douăzeci de mii de oameni, care cereau suprimarea creştinilor. Ca să-şi apere domnia, sultanul a permis o epurare. Al-Maqrizi a întocmit apoi o listă a clădirilor de cult stricate în cursul violenţelor: „Şase biserici în provincia Al-Bahnasa; la Suyut, Manfalut şi Munyat Ibn al-Khasib, opt biserici; la Kus şi Assuan, unsprezece… A fost distrus şi un mare număr de mănăstiri”. Stăpânirea a mai decretat că oricine găsea un creştin avea permisiunea să-l lovească şi să-i ia lucrurile.1

Până la jumătatea secolului, scriitorii musulmani au avut acces la o listă întreagă de acuzaţii împotriva creştinilor, foarte asemănătoare cu murdarele broşuri antisemite de genul *Protocoa*lelor *înţelepţilor Sionului* de mai târziu. Potrivit unor scriitori ca al-Asnawi, creştinii erau spioni mereu în căutare de prilejuri să trădeze cauza musulmană; iar incidentele petrecute în Egipt şi în Siria arătau că sunt piromani în serie: „Dovedesc mare viclenie în planurile lor de a incendia moschei, multe dintre ele fiind mistuite în acest fel, unde au pierit arşi de vii mulţi bărbaţi, femei şi copii”. S-a zvonit chiar că nişte creştini ar fi plănuit să arunce în aer moscheea cea mare de la Medina. Dacă ne gândim la stereotipurile occidentale moderne despre islam, pare o ironie, dar minorităţile creştine erau atât de temute din cauză că pe seama lor se punea organizarea de atentate teroriste cu bombe împotriva unor simboluri de prestigiu ale puterii

musulmane. Iar la scară mai mică, mergea vorba, agenţii creştini din guvernare încercau sistematic să fure proprietăţile musulmanilor, să provoace ruina moscheilor şi să transfere bunuri bisericilor. Toate aceste poveşti întăreau cererile de a impune restricţii şi mai mari peste *dhimmi*.[180][181]

Într-o societate atât de profund întemeiată pe onoare şi pe mândria de familie, umilinţele acumulate în urma noii politici nu au mai putut să fie răbdate de mulţi orăşeni creştini bogaţi, care s-au convertit la islam. Alţii, creştini săraci, s-au dovedit mai fermi, mai ales dacă trăiau în zone rurale, unde politicile stăpânirii ajungeau mai încet, însă următoarele valuri de intimidare au slăbit şi această rezistenţă. Violenţele din anii 1320 au redus numărul creştinilor şi au deschis calea dezastrelor din 1354. De la sfârşitul secolului al XIV-lea, creştinii egipteni copţi au fost reduşi la statutul de minoritate pe care l-au păstrat până în secolul nostru, ei reprezentând poate 10% din poporul egiptean. Biserica Coptă a intrat într-o perioadă de „hibernare" care a durat până la mijlocul secolului al XIX-lea.1

Când Al-Maqrizi a trecut în revistă mănăstirile egiptene la începutul secolului al XV-lea, a găsit o situaţie deplorabilă, mai ales în ce priveşte malul de est al Nilului. Notele lui sunt aproape monotone: „acum părăsită"; „căzută în ruine"; „nu mai trăieşte nimeni aici"; „acum doborâtă şi ea". „În districtul Al-Bahnasa erau multe mănăstiri, acum distruse". Aceste note elegiace lasă un gust amar. Lângă Suyut, „pe ambele diguri se spune că ar fi existat 360 de mănăstiri şi călătorul străbătea drumul de la Al-Badraishin la Asfun mergând mereu la umbra grădinilor. Acum toată zona aceea s-a pustiit şi a fost părăsită şi de locuitorii ei". Casele sfinte de lângă Asfun

180 Evetts, Churches and Monasteries, 329-31, $i 340 despre „la Suyut..." Browne, Eclipse of Christianity in Asia, 177 (n.a.).

181 M. Perlmann, „Notes on Anti-Christian Propaganda in the Mamluk Empire", Bulletin of the School of Oriental and African Studies 10 (1942): 843-61 (n.a.).

„sunt toate în ruină şi uitare, deşi pe vremuri erau atât de populate şi călugării lor atât de numeroşi, domeniile lor atât de întinse şi darurile făcute lor atât de bogate”. Din cei o mie de monahi de la Bu Fana, acum mai erau doar doi.[182][183]

Odată ce conducătorii mongoli au trecut la islam, condiţiile au devenit la fel de dificile pentru creştinii din

Mesopotamia şi Siria. Din 1290 şi până în 1330, istoria creştinismului din aceste regiuni, la fel ca acela egiptean, s-a transformat într-un lung şir de nenorociri şi coduri penale tot mai draconice. Un edict poruncea ca bisericile să fie smulse din rădăcini şi altarele răsturnate şi împărtăşania să nu se mai facă şi imnurile de laudă şi chemările la rugăciune să nu se mai audă; iar şefii creştinilor şi capii sinagogilor şi oamenii cei mai de seamă dintre ei să fie omorâţi.

Bisericile au fost supuse închiderii în masă sau distrugerii, chiar şi cele din centre străvechi, ca Tabriz şi Arbella, Moşul şi Bagdad. Episcopii şi clerul au fost torturaţi şi aruncaţi în închisori. Gloata l-a atacat şi chinuit pe patriarhul Yaballaha al III-lea.1

Unele legi îi loveau direct pe credincioşii de rând, şi nu instituţiile şi pe înalţii ierarhi. Unele dintre edicte emanau direct de la bani, altele apăreau din iniţiativa guvernatorilor locali, dar cu efecte la fel de dăunătoare. Chiar şi când hanii încercau să limiteze prigoana, reuşeau cu greu să potolească zelul funcţionarilor locali. În unele oraşe apăreau legi locale care făceau obligatorie convertirea la islam şi interziceau practicarea creştinismului, sub ameninţarea cu moartea. Un conducător musulman din Armenia a început prin impunerea unor impozite ruinătoare, iar în cele din urmă a ordonat ca orice bărbat care refuza să treacă la islam să

182 Despre „hibernare", vezi O'Mahony, „Coptic Christianity in Modem Egypt", 490 (n.a.).

183 Relatarea lui Al-Maqrizi se găsește în Evetts, Churches and Monasteries, 305-25 (n.a.).

fie ars cu fierul roşu, să i se scoată un ochi şi să fie castrat.[184][185]

Însă până şi cele mai limitate sancţiuni erau destul de severe, mai ales dacă intervenea şi gloata să le susţină. Creştinii, la fel ca evreii, trebuiau să poată fi recunoscuţi instantaneu. După cum dicta una dintre legi, „de acum înainte, niciun creştin nu trebuie să iasă din casă fără curea la brâu, iar... toţi evreii trebuie să poarte un semn vizibil pe cap”. În această atmosferă, „un creştin [din Bagdad] nu îndrăznea să se arate la piaţă, în schimb femeile ieşeau în public şi vindeau şi cumpărau, de vreme ce nu puteau fi deosebite de sarazine; dar, dacă erau recunoscute, lumea le lua imediat din scurt şi le insulta, iar uneori chiar le îmbrâncea şi le bătea” După cum spunea un contemporan, „persecuţiile şi ocările şi batjocurile şi ticăloşiile suferite în acea vreme, mai ales la Bagdad, nu există cuvinte să le poată descrie”. Prigoana a atins punctul maxim prin masacrul general de la Arbella din 1310 şi cel de la Amida din 1317. La Amida, unde douăsprezece mii de oameni au fost făcuţi robi, distrugerea bisericilor şi a mănăstirilor a fost atât de aprigă, încât se spune că focurile au ars o lună.[186]

Prigoana a avut asupra Bisericilor din Orientul Mijlociu urmări mai grave decât oricare alt eveniment petrecut de la convertirea Imperiului Roman. Succesiunea din ierarhiile străvechi a intrat în dezordine, întrerupând serii care rămăseseră intacte încă din vremea apostolilor. Scaunul de catholicos nestorian a rămas vacant din 1369 până în 1378, şi poate mai mult, iar iacobiţii au rămas fără un cap al Bisericii lor din 1379 până în 1404. Comunităţi creştine întregi au fost nimicite în întreaga Asie Centrală, iar cele care au supravieţuit s-au redus enorm. În 1340,

184 Browne, Eclipse of Christianity in Asia, 163-66 (n.a.).

185 Browne, Eclipse of Christianity in Asia, 169-70 (n.a.).

186 Browne, Eclipse of Christianity in Asia, 163-71; despre „persecuțiile și ocările", vezi Moffett, History of Christianity in Asia, 1:476,1:487 (n.a.).

Merv încă era gazda unui seminar creştin pentru tătari, însă la acea vreme oraşului îi venea greu să păstreze fie şi urme ale fostei lui glorii. Creştinismul a dispărut acum din Persia şi peste tot din sudul şi centrul Irakului. Patriarhii „Babilonului" s-au retras la propriu în munţi, stabilindu-şi reşedinţa pe terenul mai sigur din nordul Mesopotamiei. În secolele următoare, patriarhii s-au aşezat la mănăstirea Rabban Hormizd, din munţii de lângă Moşul.1

DEVENIREA TURCIEI

Între timp, în Asia Mică, motivaţiile religioase se aflau tot mai mult în centrul preocupărilor, iar din această cauză ciclul endemic al violenţei devenea tot mai amar, pe măsură ce forţele turceşti se purtau şi mai nemilos faţă de inamicii creştini din toate sectele şi confesiunile. În 1304, forţele turceşti au şters de pe faţa pământului Efesul, unde Apostolul Pavel a înfruntat odată gloata care o slăvea pe Artemis: toţi creştinii au fost omorâţi sau deportaţi. Când un mitropolit a ajuns aici în 1340 – cel dintâi pătruns acolo după treizeci şi cinci de ani –, a slujit nu în catedrala istorică, ci în cămăruţele modeste închiriate în casa unei turcoaice bătrâne. Majoritatea turmei lui era reprezentată de miile de creştini luaţi prizonieri şi sclavi, printre care mulţi preoţi şi călugări. Până în 1387, puţinii credincioşi rămaşi erau prea săraci să întreţină un preot. Ibn Battuta a vizitat Efesul în jurul anului 1330, iar jurnalul lui de călătorie consemna: „Catedrala moschee, fostă biserică mult venerată de greci, este una dintre cele mai frumoase din lume. Am cumpărat aici o sclavă grecoaică pe patruzeci de dinari."[187][188]

Zone întinse din Asia Mică au fost astfel descreştinate în mod eficace. După cum am văzut, această zonă se afla cândva sub o ierarhie bine organizată de mitropoliţi şi episcopi, însă în secolul al XII-lea, pentru

187 Browne, Eclipse of Christianity in Asia, 172; despre Persia, vezi Micheau, „Copts, Melkites, Nestorians and Jacobites", 387-88 (n.a.).

188 Vryonis, Decline of Medieval Hellenism, 297-98,344-48. H.A.R. Gibb, ed., Ibn Battuta, Travels in Asia and Africa 1325-1354 (Londra: Broadway House, 1929), 133-34 (n.a.).

mulţi dintre episcopii unşi să slujească în scaune din teatrul de război al Anatoliei, s-a dovedit practic imposibil să plece de la Constantinopol ca să-şi viziteze diocezele. Administrarea şi supravegherea bisericească locale au fost neglijate. Multe oraşe au rămas fără episcopi, în vreme ce unii episcopi slujeau în zone care erau oraşe doar cu numele, fiind simple sate cu pretenţii. În multe scaune, succesiuni de episcopi şi de mitropoliţi începute pe vremea romanilor s-au stins brusc în secolul al XIV-lea. De-a lungul deceniilor, mitropolit după mitropolit, dioceză după dioceză, au dispărut din Notiţia, lista conducătorilor bisericeşti. Până la sfârşitul secolului al XV-lea, numărul de episcopii din Anatolia s-a restrâns de la trei sute şaptezeci şi trei la doar *trei*, în comparaţie cu cele o sută cincisprezece în provinciile europene ale imperiului. Deşi pe listă apăreau în continuare nume de mitropoliţi, multe reprezentau titluri onorifice, păstrate doar pentru că nimeni din Biserica de la Constantinopol nu se putea hotărî să înregistreze că un centru atât de respectat ca Efesul nu mai reprezenta de fapt o comunitate creştină.[189]

Până în secolul al XV-lea, prin urmare, când turcii otomani au desăvârşit cucerirea, creştinii rămăseseră masaţi doar la Constantinopol şi poate alte câteva mari oraşe, iar în rest mai existau doar ca mărunte minorităţi, în timp ce zonele rurale erau în pragul islamizării. La începutul secolului al XVI-lea, după cum sugerează registrele de taxe, creştinii reprezentau doar 8% din populaţia Anatoliei, deşi acea cifră este subestimată, deoarece nu îi cuprindea pe sclavi, mulţi dintre ei fiind cu siguranţă creştini. Două treimi dintre aceşti creştini înregistraţi locuiau doar într-una din provinciile Anatoliei.[190]

O MARE DE RUINE

Noua combativitate musulmană a avut consecinţe cumplite pentru reţeaua de state creştine mai mici care

189 Vryonis, Decline of Medieval Hellenism (n.a.).

190 Vryonis, Decline of Medieval Hellenism, 445 (n.a.).

existaseră la marginea lumii musulmane – Armenia şi Georgia, Etiopia şi Nubia. După 1250, mameludi şi-au continuat jihadul nu numai împotriva cruciaţilor europeni, ci şi împotriva regimurilor creştine vecine. După 1260, mameludi s-au extins în Siria şi au început să exercite presiuni asupra statului armean. În 1293, mameludi au întreprins un nou raid în Armenia, distrugând sediul catholicosului armean. La fel ca alţi creştini, armenii încă îi considerau pe mongoli preferabili celorlalţi inamid ai lor musulmani, iar în 1303 forţele armene s-au alăturat mongolilor în marea năvălire din Siria. Însă mameludi i-au înfrânt fără drept de apel. În 1375, prin cucerirea Cilidei, mameludi au pus capăt ultimului regat armean independent şi au demolat mult îndrăgita capitală ecleziastică, Sis. Aşa cum scrie un istoric, „după 1375, Armenia a încetat să mai existe ca entitate politică autonomă… Biserica Armeană, lipsită de suportul ei tradiţional din partea elitelor şi dezbinată de neînţelegeri, s-a acomodat la tutelajul islamic pentru a trece neatinsă peste această eră de distrugeri”. Armenii îşi amintesc de următoarele două sute de ani ca de un ev întunecat pentru naţiunea lor şi începutul marii lor diaspora. Din anii 1450 – 1650 s-au păstrat prea puţine scrieri istorice ale lor.1

Noul regim musulman al ilhanatului a fost la fel de intolerant faţă de vecinii creştini. În 1307, hanul Oljeitu le-a ordonat georgienilor, sub ameninţarea distrugerii, să abandoneze creştinismul; a urmat un război cumplit.[191] Campaniile lui Timur de după 1380 au distrus o mare parte din Georgia, şi în special bisericile şi mănăstirile; din câte se pare, un rege a acceptat să adopte islamul. Marele regat regional de odinioară s-a dezagregat în secolul al XV-

191 Istoricul citat este Dickran Kouymjian, „Armenia from the Fall of the Cilician Kingdom (1375) to the Forced Emigration Under Shah Abbas (1604)", in The Armenian People from Ancient to Modem Times, ed. Richard Hovannisian (New York: St. Martin's Press, 1997), 2:1-50. Angus Stewart, The Armenian Kingdom and the Mamluks (Leiden: E.J. Brill, 2002); Razmik Panossian, The Armenians (New York: Columbia Univ. Press, 2006) (n.a.).

lea, în faţa raidurilor turkmenilor şi persanilor. În secolul al XVI-lea, atât Georgia, cât şi Armenia au fost împărţite între Imperiul Otoman şi cel Persan. Altfel, în Asia s-au păstrat doar două state creştine. Unul era chiar Imperiul Bizantin, deşi în 1400 această etichetă măreaţă se aplică doar unei regiuni mărunte din jurul Constantinopolului propriu-zis, împreună cu câteva fragmente din Grecia. Regatul Trapezunt de la Marea Neagră, „ultimul imperiu grecesc”, şi-a prelungit cu greu existenţa până în 1461.

Şi creştinismul african a avut de suferit. În 1275, Baybars a cucerit Nubia, ocupând capitala Dongola. Soldaţii săi au prădat bisericile şi l-au silit pe regele David să se exileze. Atacurile repetate au slăbit statul, în vreme ce criza tot mai acută a Bisericii egiptene a împiedicat autorităţile copte să furnizeze episcopii şi preoţii esenţiali pentru menţinerea vieţii bisericeşti. Până în 1350, biserica regală din Dongola devenise moschee, iar în jurul anului 1372 s-a desfăşurat înscăunarea ultimului episcop creştin. În câteva decenii, Nubia a fost descreştinată şi a adoptat limba şi cultura arabe, deşi un mic stat creştin a dăinuit până la sfârşitul secolului al XV-lea. Călătorii din secolul al XVI-lea aflau despre creştinii nubieni că „îi primeau pe toţi [ierarhii lor] de la Roma [adică de la Constantinopol], iar acum a trecut foarte mult de când a murit un episcop trimis de Roma. Din cauza războaielor cu maurii, nu a mai fost trimis nimeni şi şi-au pierdut toată preoţimea şi creştinismul şi astfel credinţa lor a fost uitată”. 1

Doar Etiopia a rămas un bastion al creştinismului african, fiind şi ea supusă unei presiuni militare tot mai mari. În secolul al XIV-lea, regii creştini au extins autoritatea religiei în general, însă aveau să urmeze vremuri grele. Un lung şir de înfrângeri şi dezastre au culminat la începutul secolului al XVI-lea, când puternicul jihad pornit de Ahmed Gran a ameninţat existenţa naţiunii. Invadatorii musulmani au proclamat sultanatul Habasha (Abisinia), iar mulţi creştini s-au convertit la mahomedanism. Mănăstirile naţiunii au fost jefuite, iar

obiectele de artă şi manuscrisele, distruse sau jefuite, prin urmare multe dintre datele despre Etiopia creştină dinaintea acestui moment s-au pierdut pentru totdeauna. Un istoric modern al creştinismului african vorbeşte, cât se poate de potrivit, despre „o campanie sistematică de genocid cultural naţional”. Etiopia a supravieţuit cu mare greutate acestei crize, beneficiind de ajutorul portughezilor. Creştinismul a supravieţuit, însă într-o formă de pronunţată pauperizare.[192][193]

Distrugerea statelor creştine, aşa ca Nubia şi Armenia, a însemnat pentru minorităţile supravieţuitoare sub o stăpânire musulmană pierderea oricărei speranţe că forţe din afară ar fi putut să le vină în ajutor într-o bună zi. În timpul persecuţiilor de la începutul secolului al XIV-lea, singura putere externă de care guvernarea egipteană trebuia să ţină seama serios era regatul spaniol al Aragónului, efectul fiind că bisericile din apropierea ţărmurilor aveau şanse mai mari să reziste. Pentru prima dată, creştinii din Orientul Mijlociu şi-au îndreptat către puterile europene speranţa de a fi protejaţi, ceea ce s-a dovedit o iluzie în repetate rânduri.[194]

Restrângerea puterii mongolilor a produs dispariţia toleranţei amicale cu care fuseseră obişnuiţi creştinii şi în zone mai îndepărtate. În 1368, dinastia naţionalistă Ming a răsturnat regimul mongol. Noile autorităţi au acţionat cu asprime împotriva organismelor religioase străine, şi în special asupra celor care fuseseră legate de mongolii învinşi. La fel ca în secolul al IX-lea, misiunea nestoriană a fost în mare măsură zdrobită, iar misiunea catolică, mai puţin substanţială, a dispărut cu totul: cei mai mulţi dintre

192 Koschorke, Ludwig $i Delgado, History of Christianity, 142-154; Shinnie, Medieval Nubia; Peter Grossmann, „Christian Nubia and Its Churches", http://www.numibia.net/nubia/christian.htm (n.a.).

193 ,,O campanie sistematica" este din Adrian Hastings, The Church in Africa, 1450-1950 (Oxford: Clarendon Press, 1996), 137; Harold G. Marcus, A History of Ethiopia, ed. noua (Berkeley: Univ, of California Press, 2002) (n.a.).

194 Browne, Eclipse of Christianity in Asia (n.a.).

clericii catolici prezenţi acolo au dispărut fără urmă. Timp de aproape două secole, China a fost lipsită de o prezenţă creştină vizibilă.

O LUME MAI RECE

Putem identifica raţiuni politice specifice pentru noul tratament dur aplicat creştinilor. Un rol anume l-a jucat şi reacţia împotriva zelului demonstrat de occidentali în campania lor de cruciade, însă asta nu oferă în sine o explicaţie suficientă. Dacă ne îndreptăm atenţia spre alte părţi ale lumii, vom constata că intoleranţa devenise o trăsătură marcantă a unor culturi cât se poate de separate din toată lumea, nu numai din Asia. Cronologia suferinţelor creştinilor sub islam o oglindeşte fidel pe aceea a evreilor din statele creştine. În 1290, Anglia şi-a expulzat toţi evreii, urmată de Franţa în 1306, iar pogromurile au atins niveluri înspăimântătoare în toată Europa occidentală, în anii 1330 şi 1340. Şi alte grupuri au suferit din cauza valului de paranoia, aceasta fiind şi epoca în care s-a pornit şi marea prigoană europeană împotriva vrăjitoarelor. În 1320, papalitatea a inclus formal pe lista ereziilor vrăjitoria – adică o religie alternativă malefică –, iar femeile au devenit curând ţinta acuzaţiilor cunoscute, printre care venerarea diavolului, otrăvirile şi magia neagră. În 1307, regele francez i-a arestat pe membrii Ordinului Templierilor, învinuindu-i, cu false dovezi, de venerare a diavolului, erezie şi conspiraţie, nimicind ceea ce fusese cel mai important ordin al cruciaţilor. În 1320 – 1321, sudul Franţei şi Aragónul au trecut prin două valuri de violenţă isterică, cruciada ciobanilor şi complotul leproşilor. Cert este că, în jurul anului 1300, lumea se schimba, şi nu în bine.[195]

Dacă ar fi să căutăm un factor comun care să explice această simultană căutare de ţapi ispăşitori în rândul

195 Janet L. Abu-Lughod, Before European Hegemony (Oxford: Oxford Univ. Press, 1989). Despre Aragon, vezi David Nirenberg, Communities of Violence (Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1996). Michael D. Bailey, Battling Demons (University Park: Pennsylvania State Univ. Press, 2003) (n.a.).

minorităţilor vulnerabile, cel care se evidenţiază este schimbarea climatică, în urma căreia s-au petrecut în acei ani o mulţime de schimbări economice şi care a făcut să crească nivelul de sărăcie şi de deznădejde peste tot în lume. Populaţiile crescuseră în perioada de încălzire dintre secolele al XI-lea şi al XIII-lea. Numărul de locuitori ai Europei depăşise dublul în acele timpuri prospere, forţându-i pe colonişti să se aşeze în număr mare în zonele de margine. La sfârşitul secolului al XIII-lea însă, Europa şi Orientul Mijlociu au intrat în ceea ce a fost descris ca Mica eră glaciară, când banchizele s-au întins pe oceane, iar rutele comerciale, atât terestre, cât şi marine, au devenit mai dificil de străbătut. Verile s-au făcut mai reci şi mai umede, iar odată cu scăderea recoltelor oamenii au flămânzit. Pământul nu mai putea să susţină populaţia adăugată în anii prosperi. Europa a trecut printr-o teribilă mare foamete între 1315 şi 1317 şi s-a vorbit despre un canibalism răspândit în anii 1318 – 1320. Numărul locuitorilor Eurasiei a scăzut drastic, iar aceste societăţi extrem de slăbite au fost silite să înfrunte ororile ciumei din anii 1340.

A intervenit şi o altă circumstanţă agravantă, şi anume dezastrul de mediu abătut asupra unor regiuni vaste din Orientul Mijlociu. Din Cartagina şi până în Persia, societăţile susţinuseră o bătălie neîncetată între „deşert şi plantaţii”, arma lor esenţială fiind irigaţiile. Războaiele şi masacrele fără sfârşit, prăbuşirile sociale şi de guvernare, toate acestea au avut efecte grave, făcând imposibilă menţinerea irigaţiilor şi implicit apărarea terenurilor arabile obţinute în urmă cu o mie de ani. Unii au afirmat că mongolii ar fi distrus intenţionat sistemele de irigaţie, în ideea unui fel de război de mediu, ceea ce a dus la o extindere a condiţiilor de deşert. Principalele victime ale transformărilor au fost fermierii stabili şi orăşenii, în vreme ce nomazii au preluat controlul asupra celei mai mari părţi din regiune: cultura beduinilor s-a întins peste locurile unde înainte existaseră câmpii fertile. În timpul

călătoriei sale prin Orientul Mijlociu din anii 1320, Ibn Battuta a trecut în revistă toate oraşele odinioară mari, care acum erau „o ruină totală" ori „total nelocuite". Când a văzut o moschee frumoasă la Basra, i s-a spus că

Basra era pe vremuri un oraş atât de întins, încât această moschee stătea în centrul cetăţii, pe când acum este la două mile în afara lui. La alte două mile dincolo de ea este vechiul zid care înconjura oraşul, prin urmare ea se află acum la mijlocul distanţei dintre vechiul zid şi oraşul actual.1

În asemenea circumstanţe sociale, statele eşuau, regii erau asasinaţi, iar revoltele şi răscoalele populare au intrat în obişnuinţă. (O epocă de criză similară reprezintă şi fundalul revoluţiei naţionale scoţiene, prezentate în filmul *Braveheart*[196][197].) Indiferent de culoarea religioasă a unei societăţi anume, aveam de-a face cu o lume care punea schimbările vremii sau recolta direct pe seama voinţei divine şi părea cel mai normal lucru ca de toate catastrofele să fie de vină doar minorităţile deviante care, prin fărădelegile lor, îl mâniau pe Dumnezeu. Experienţa amară a învăţat guvernările de toate credinţele să nu încerce să se pună în calea furiei gloatelor dezlănţuite împotriva unor grupuri minoritare urâte de ele. Mânia anticreştină a egiptenilor din 1354 s-a petrecut la scurt timp după o epidemie de ciumă care lichidase o treime din locuitorii oraşului Cairo.[198]

Pe măsură ce creştea prigoana, minorităţilor religioase le venea din ce în ce mai greu să supravieţuiască. În unele cazuri, minorităţile au fost total

196 Browne, Eclipse of Christianity in Asia, 180. Ross E. Dunn, The Adventures of Ibn Battuta, ed. rev. (Berkeley: Univ, of California Press, 2005). Adolf Reifenberg, The Struggle Between the Desert and the Sown (Ierusalim: Hebrew Univ. Press, 1955); Arie S. Issar și Mattanyah Zohar, Climate Change: Environment and History of the Near East (New York: Springer, 2007) (n.a.).

197 Inimă neînfricată (n. tr.).

198 Stuart J. Borsch, The Black Death in Egypt and England (Austin: Univ, of Texas Press, 2005) (n.a.).

smulse din rădăcini. Ne gândim la evreii din Anglia sau la supravieţuitorii pogromurilor din vestul european din anii 1340. După ciumă, mulţi evrei au migrat spre regiunile mai puţin dezvoltate, din răsăritul continentului. Până la sfârşitul secolului al XIV-lea, populaţia evreiască a Europei era în mare măsură concentrată în Regatul Unit al Poloniei şi Lituaniei, care cuprindea mult din ceea mai târziu avea să fie cunoscut sub denumirile de Bielorusia şi Ucraina. Şi în societăţile musulmane, creştinii stăteau retraşi în comunităţi îndepărtate sau marginale, unde erau feriţi de atenţia majorităţii suspicioase. Minorităţile creştină şi evreiască deopotrivă erau silite să păstreze o discreţie tot mai mare în viaţa lor de zi cu zi, căutând să evite orice posibile acte de provocare şi trăind într-o teamă permanentă că vor fi supuse violenţelor. Într-o asemenea lume, religia putea să spere la o înflorire doar în contextul unui stat care se identifica deplin cu acea credinţă şi îi susţinea cauza. Poate cu excepţia Indiei, după 1300 a fost dificil să practici creştinismul dacă nu beneficiai de protecţia unui stat creştin.

Un conducător musulman este cel care a aplicat lovitura de graţie Orientului Mijlociu creştin. În anii 1360, comandantul militar Timur Lenk şi-a început o carieră la capătul căreia avea să ajungă han peste mai toată Asia, iar politicile sale ucigaşe faţă de oraşele cucerite le urmau fidel pe cele ale predecesorilor săi mongoli. Obiceiul, marca lui specifică, era să extermine populaţia oricărui oraş unde i se opunea rezistenţă şi să ridice o piramidă gigantică din craniile victimelor – bărbaţi, femei şi copii. Ţinând seama că populaţia lumii era mult mai mică la acea vreme, Timur a făcut, relativ socotind, ravagii cu mult mai mari decât Hitler ori Stalin la vremea lor. Perioada dominaţiei lui a marcat sfârşitul societăţii urbane din Orientul Mijlociu, care fusese prosperă începând încă din perioada elenistică. Spre exemplu, străvechiul Drum al Mătăsii a încetat să mai funcţioneze tot în vremea lui Timur Lenk.1

Nu le mergea mai bine nici regiunilor odată creştine din Asia. În jurul anului 1400, forţele lui Timur Lenk i-au masacrat pe orăşenii din Siria şi Mesopotamia. Dezastrul s-a abătut asupra unor arii cu un venerabil trecut creştin, ca Damasc, Amida, Ani, Tikrit, Arbella, Moşul şi Tur Abdin. În 1402, şi populaţia Smirnei s-a transformat într-o altă piramidă de ţeste. Chiar şi în regiuni izolate, ca nordul Mesopotamiei, forţele lui Timur au căutat refugiaţi care se ascunseseră în peşteri, unde le-au pus foc, omorându-i prin asfixiere. Deşi în acest stadiu elementul creştin al populaţiei trebuie să fi fost foarte redus, Timur Lenk i-a ţintit deliberat pe nemusulmani, lăudându-se că „spală sabia islamului în sângele necredincioşilor". Ultimele rămăşiţe creştine din Samarkand şi din Asia Centrală au fost lichidate de nepotul lui Timur Lenk, Ulugh Beg. Din Bisericile asiatice – nestoriană, iacobită şi celelalte – aproape că nu a rămas nici numele.[199][200]

La 29 mai 1453, forţele turceşti otomane au luat cu asalt şi au ocupat oraşul Constantinopol, distrugând ultimele rămăşiţe ale Imperiului Roman. Hagia Sophia, Catedrala Sfânta Sofia, şi-a pierdut statutul de cea mai mare biserică din lume, transformându-se în moschee. Implicaţiile religioase traumatice pot fi înţelese dacă ne-am imagina o lume în care creştinii ori evreii ar anexa şi ar converti oraşele Meca şi Medina, ar demola Ka'ba şi ar transforma Marea Moschee într-o splendidă catedrală sau sinagogă. Simplul gând ar fi o blasfemie pentru musulmanii pioşi; la fel, pentru creştinii din întreaga Europă răsăriteană şi din Orientul Mijlociu, căderea Constantinopolului a fost „ziua când s-a sfârşit lumea". Cu toată greutatea lui simbolică, evenimentul a avut prea puţină importanţă practică într-o lume în care otomanii ocupaseră practic toate vechile teritorii bizantine. Iar cel

199 Justin Marozzi, Tamerlane (Cambridge, MA: Da Capo Press, 2006) (n.a.).

200 Dale A. Johnson, „Tamerlane: The Mongol Raider of Mor Gabriel Monastery", http://www.socdigest.org/articles/02jan06.html; Dickens, „Nestorian Christianity in Central Asia", 17 (n.a.).

puţin în postura de credinţă majoritară, creştinismul îşi pierduse de mult semnificaţia, începând din secolul al XIV-lea, islamul obţinuse un rol determinant ca religie dominantă a Orientului Mijlociu, iar singura întrebare mai era cât vor mai reuşi creştinii să-şi menţină cât de cât prezenţa în acel loc.

5

ULTIMII CREŞTINI

„Analele pătate de sânge ale Răsăritului nu cuprind relatarea unui masacru care să fi fost mai lipsit de provocare, pe o scară mai largă sau mai cumplit decât cel comis în 1915 de guvernarea turcă asupra creştinilor din Anatolia şi Armenia”.

JAMES BRYCE, întâiul viconte Bryce

În 1933, forţele musulmane ale noii naţiuni a Irakului au lansat un asalt mortal asupra puţinelor comunităţi de nestorieni sau asirieni care supravieţuiseră până atunci, din ceea ce fusese odinioară centrul creştin din nordul Mesopotamiei. Miliţiile susţinute guvernamental au distrus în bună parte populaţia asiriană din nordul extrem al Irakului, omorând mii de persoane şi făcând una cu pământul zeci de sate. După cum protesta catholicosul:

Bărbaţi, femei şi copii au fost masacraţi la grămadă, în chipul cel mai barbar, cu foc de carabine, revolvere şi mitraliere… Preoţii au fost ucişi şi trupurile lor, mutilate. Asiriencele au fost violate şi omorâte. Preoţii şi tinerii asirieni au fost ucişi pe loc, după ce au refuzat să se convertească la mahomedanism… Femeilor gravide li s-a tăiat pântecele şi feţii lor au fost nimiciţi.[201]

Deşi asemenea crime nu reprezentau în sine nimic nou, faptul că între timp apăruseră mijloacele moderne de comunicare a făcut ca, spre deosebire de trecut, evenimentele să ajungă în atenţia unei lumi mai largi şi să se facă auzită cererea unei intervenţii occidentale.1

201 „An Appeal from Mar Eshai Shimun XXI, Catholicos Patriarch of the Assyrians, to All the Christian Churches" (1933), http://www.edessa.com/histdocs/appeall933.htm (n.a.).

Aceste purificări anticreştine au fost atât de şocante, încât au pretins un nou vocabular juridic. Câteva luni după aceea, avocatul polonez de origine iudaică Raphael Lemkin a făcut apel la cazul asirienilor şi al armenilor creştini dinaintea lor, pentru a susţine ca noua categorie legală să poarte denumirea de *crime de barbarie*, fiind vorba în primul rând despre „acte de exterminare îndreptate împotriva colectivităţilor etnice, religioase sau sociale, indiferent de motiv (politic, religios etc.)". Lemkin a dezvoltat această temă în anii următori, iar în 1943 a creat un cuvânt nou pentru acest comportament atroce – *genocid*. Conceptul modern de genocid ca acţiune abominabilă care necesită sancţiuni internaţionale îşi are rădăcinile în demersurile de succes în vederea exterminării creştinilor din Orientul Mijlociu. Lemkin şi-a dat perfect seama că asemenea fapte pot constitui un precedent teribil pentru regimuri viitoare: după cum se întreba Hitler în 1939, „la urma urmei, cine mai vorbeşte astăzi despre anihilarea armenilor?".[202][203]

Trebuie să subliniem caracterul extrem de recent al unor asemenea evenimente, al acestui genocid. Plecăm mereu de la presupunerea că lumea în care creştem a existat mereu, prin urmare este dificil de înţeles cât de deosebite pot părea condiţiile de astăzi cuiva din trecut. Şi asta, în special dacă vorbim despre regiunea numită Orientul Mijlociu, pe care mulţi occidentali o văd ca pe o zonă preponderent musulmană, demarcată clar de Occidentul creştin istoric la Bosfor. Astfel, oraşul Istanbul se situează la limitele de vest ale lumii islamice. Iar în acea lume, întinsă până în India, nu ar exista nicio religie rivală

202 R.S. Stafford, The Tragedy of the Assyrians (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2006) (n.a.).

203 Raphael Lemkin, „Acts Constituting a General (Transnational) Danger Considered as Offences Against the Law of Nations", http://www. preventgenocide.org/lemkin/madridl933-english.htm. Raphael Lemkin, Axis Rule in Occupied Europe (Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, Division of International Law, 1944) (n.a.).

cât de cât semnificativă, evident cu excepţia statului Israel, adept al mozaismului.

O asemenea viziune l-ar fi uimit pe un observator chiar şi în urmă cu doar un secol, pentru care Orientul Mijlociu era caracterizat de o diversitate religioasă uluitoare, fiind o regiune în care creştinii erau o prezenţă obişnuită în peisajul social şi cultural. Iar această imagine îşi păstrase actualitatea, în esenţă, vreme de o jumătate de mileniu. Cu totul uimitor pentru călătorul nostru în timp venit de la 1900 ar fi tabloul de neconceput al Turciei moderne – ţară aproape în totalitate musulmană. Un călător în timp ipotetic de acum doar un secol ar fi la fel de uimit că limba greacă nu mai serveşte drept comodă *lingua franca* jur-împrejurul unei mari părţi din Mediterană. Până extrem de recent, la scară istorică, creştinii erau la fel de obişnuiţi în Orientul Mijlociu ca evreii în Statele Unite în era modernă sau ca musulmanii în Europa occidentală contemporană. Creştinii Orientului Mijlociu reprezentau în 1900 un procentaj mult mai ridicat din totalul populaţiei (circa 11%) decât evreii americani (2%) ori musulmanii europeni (4, 5%) de astăzi. Îndepărtarea sau lichidarea acelei comunităţi reprezintă o transformare istorică pentru acea regiune, şi nu mai puţin şi pentru lumea creştină.

Declinul creştinismului în Orientul Apropiat s-a petrecut în două faze sau „căderi" distincte. În prima, numită de europeni Evul Mediu, creştinii şi-au pierdut statutul majoritar în cadrul a ceea ce avea să se transforme în naţiuni preponderent musulmane. Diferitele grupuri au avut de suferit în grade variabile – sectele siriene cel mai grav, copţii cel mai puţin. Dar, odată ce au fost reduse la minorităţi, aceste grupuri s-au dovedit extrem de rezistente, fără să existe motive evidente pentru care să nu dureze indefinit: dovada sunt copţii din Egipt. În cea de-a doua fază însă, petrecută acum niciun secol, creştinii şi-au încheiat cu totul existenţa – sau încetează să mai existe – sub forma comunităţilor organizate. Putem

cântări asupra cauzelor acestei schimbări, dacă pot fi legitim descrise ca religioase, şi nu politice, însă rezultatul a fost crearea unei lumi musulmane la fel de lipsite de creştini pe cât a fost de lipsită de evrei o parte considerabilă din Europa după al Doilea Război Mondial. Şi, în ambele situaţii, principalul mecanism al schimbării a fost acelaşi. Indiferent de ce motive am aduce în discuţie, legate de declinul pe termen lung, de toate tentaţiile asimilării, absolut cel mai important factor al declinului creştin a fost violenţa organizată, sub forma masacrului, expulzării sau migrării forţate.

CREŞTINII CUCERIŢI

Dacă privim comunităţile creştine care au supravieţuit atâtea secole după cucerirea musulmană în Orientul Mijlociu, am putea fi tentaţi să o considerăm ca pe o dovadă a bunăvoinţei musulmane de a tolera alte religii şi, în anumite cazuri, această interpretare ar fi corectă. Mai trebuie însă să ne amintim că povestea de un mileniu a cuceririi musulmane aducea mereu o infuzie de noi supuşi creştini, compensând dispariţia mai vechilor comunităţi de creştini, care îşi încheiaseră existenţa.

În toată succesiunea cuceririlor, forţa cea mai importantă a fost Imperiul Otoman, care a început ca o putere măruntă a Asiei Mici. După ce invaziile mongole au distrus marele stat al selgiucizilor, turcii otomani s-au folosit de războaiele care au urmat ca să-şi creeze o bază de forţă în Asia Mică, răspândindu-se treptat peste ceea ce fusese mai înainte lumea creştină bizantină. În momentul cuceririi Constantinopolului, Imperiul Otoman includea aproape întreaga Peninsulă Balcanică, iar în 1500 controla întreaga regiune a Mării Negre. În 1520, otomanii stăpâneau majoritatea lumii musulmane la vest de Persia, mergând până la Alger, devenind astfel principalii potrivnici ai creştinilor din Europa şi dincolo de ea. Cuceririle lor europene s-au desfăşurat rapid de-a lungul secolului al XVI-lea, în vremea agresivilor sultani Selim I (1512 – 1520) şi Soliman Magnificul (1520 – 1566). În

1526, turcii au ocupat Ungaria, distrugând ceea ce era pe atunci o mare putere europeană. Avansului turcesc i-a pus capăt doar victoria creştinilor de la Viena, în 1683.[204]

Deşi unii sultani erau mai explicit motivaţi de religie decât alţii, otomanii s-au arătat deseori mai agresiv anticreştini decât cuceritorii arabi iniţiali ai Orientului Mijlociu, în special Selim I, care a luat titlul de calif şi şi-a îndeplinit cu toată seriozitatea rolul de conducător al islamului. A poruncit să se confişte toate bisericile, multe dintre ele fiind dărâmate, iar autorităţile otomane i-au forţat pe mulţi să accepte islamul. Un secol mai târziu, sultanul Ibrahim a luat în considerare exterminarea creştinilor. Începând din secolul al XV-lea a existat o mare presiune de convertire la islam, mai ales ţinând seama că regimul se folosea masiv de noii musulmani în întregul sistem administrativ şi militar: europenii foloseau termenul de „imperiu al renegaţilor”. De asemenea, de pe toate teritoriile creştine, turcii percepeau un „tributul al copiilor” (*devshirmeh*), familiile creştine fiind obligate să cedeze un număr proporţional de copii, care să fie crescuţi de stat ca sclavi, dar şi ca soldaţi de elită, procedură care a continuat până la mijlocul secolului al XVII-lea. De obicei, aceşti ieniceri („războinici noi”) se converteau şi ei. Deşi sistemul permitea un fel de ascensiune socială pentru popoarele subjugate, avem de-a face fără discuţie cu o constrângere religioasă, pe care bulgarii şi-o amintesc sub numele de tribut de sânge.1

Când impunea respectarea unor asemenea pretenţii şi în general când porneau la război, otomanii era deosebit de distrugători, nu pentru că erau „musulmani”, ci deoarece moşteneau în mare măsură metodele luptătorilor turci din Asia Centrală. Forţele otomane au desfăşurat masacre bine cunoscute asupra populaţiilor creştine, ţinta lor preferată fiind preoţii şi conducătorii creştinilor. În 1480, turcii au distrus oraşul italian Otranto, omorând

204 Caroline Finkel, Osman's Dream (New York: Perseus Books, 2006); Lapidus, History of Islamic Societies (n.a.).

douăsprezece mii de locuitori şi executându-i pe înalţii ierarhi prin tăierea cu ferăstrăul. Distrugerea din 1570 a Nicosiei, în Cipru, poate să fi făcut şi mai multe victime. În război sau ca pedeapsă, turcii recurgeau la tehnici oribile, cum ar fi tragerea în ţeapă, răstignirea şi biciuirea. Conducătorul creştin care a folosit cel mai eficace aceleaşi tehnici chiar împotriva turcilor a fost Vlad al Valahiei, zis „Ţepeş”, rămas în folclorul occidental sub numele de Dracula.[205][206]

Din secolul al XV-lea până în al XIX-lea, turcii au stăpânit o numeroasă populaţie creştină pe pământ european şi au aplicat aceleaşi forme de discriminare religioasă cunoscute în întreg Orientul Mijlociu. Turcii le spuneau creştinilor din Balcani *rayah*, raia, adică „cireada” sau „turma”, animale de pe care puteai lua lâna sau exploata după plac. După cum spunea un cântec musulman bosniac:

Rayah sunt ca iarba
Coseşte cât poţi, primăvara răsar din nou.

Creştinismul a supravieţuit, desigur, şi datorită faptului că desfăşurarea rapidă a cuceririi Balcanilor a lăsat în bună parte comunităţile creştine la locul lor şi nu a distrus structurile ecleziastice: Bisericile Ortodoxe aveau să-şi revină, în Grecia, în Bulgaria şi în alte locuri. Dar trebuie să remarcăm că otomanii au stabilit cu succes islamul în Balcani, slăbind creştinismul şi favorizând apostazia, încurajând convertirea la islam şi aducând aici populaţii musulmane.[207] Până şi astăzi, după ce mii de

205 Dennis P. Hupchick, The Bulgarians in the Seventeenth Century (Jefferson, NC: McFarland, 1993) (n.a.).

206 Wheatcroft, Infidels. O'Shea, Sea of Faith. Despre afacerile cu sclavi ale musulmanilor în Occident, vezi Robert C. Davis, Christian Slaves, Muslim Masters (New York: Palgrave Macmillan, 2004); și Giles Milton, White Gold (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2005) (n.a.).

207 Despre rayah, vezi Bostom, Legacy of Jihad, 66. Anton Minkov, Conversion to Islam in the Balkans (Leiden: E.J. Brill, 2004). Hupchick, Bulgarians in the Seventeenth Century. Unele relatări despre convertiri forțate sunt controversate și s-ar putea să se bazeze pe documente

musulmani au fost îndepărtaţi din sud-estul Europei prin diverse transferuri de populaţie, islamul se mai poate bizui pe loialitatea a poate un sfert din poporul acestei regiuni.

1

MUSULMANII DIN SUD-ESTUL EUROPEAN ACTUAL

Ţară	Locuitori în total (milioane)	Musulmani (milioane)	Procentaj
Albania	3,6	2,5	70
Serbia şi Muntenegru	10,8	2,29	1
Bosnia şi Herţegovina	4,1	1,60	4
Bulgaria	7,5	2,2	1
Macedonia	2,1	0,67	1
Croaţia	4,5	0,24	4,1
Cipru	0,9	0,16	18
TOTAL	38		2

false: Maria Todorova, „Conversion to Islam as a Trope in Bulgarian Historiography, Fiction and Film", Eurozine (2003), http://www.eurozine.com/arti- cles/2003-1l-04-todorova-en.html. Suphan Kirmizialtin, „Conversion in Ottoman Balkans", History Compass 5, nr. 2 (2007): 646-57 (n.a.).

3, 5 16 4, 4

Sursă: Adaptare după Philip Jenkins, *God's Continent* (New York: Oxford University Press, 2007).

Deşi otomanii nu au distrus creştinismul balcanic, au creat în credinţa creştină breşe cel puţin la fel de adânci ca acelea obţinute de regimurile arabe timpurii într-o perioadă comparabilă. Creştinismul nu a murit în această regiune, însă asta se datorează numai faptului că puterea turcească nu a durat suficient de mult.[208]

EXPANSIUNEA EUROPEANĂ

Majoritatea Bisericilor Ortodoxe au urmat acum calea vechilor lor rivale nestoriene şi iacobite, intrând sub dominaţia musulmană. Însă musulmanii nu erau singura ameninţare la adresa supravieţuirii lor. În plus faţă de presiunea constantă din partea islamului în expansiune, toate Bisericile răsăritene supravieţuitoare mai aveau să înfrunte şi primejdia reală din partea creştinismului occidental, dornic acum să se afirme, care încerca să-şi subordoneze aceste organisme aflate în plină luptă. Drept urmare, a apărut un model tot mai răspândit de schisme şi de controverse interne, care au paralizat şi mai mult comunităţile oricum slăbite.

Pe măsură ce Orientul Apropiat cădea sub controlul statelor islamice militante, naţiunile europene occidentale erau tot mai stimulate să găsească alte rute comerciale – şi în primul rând maritime. Până târziu în secolul al XV-lea, unii exploratori mai visau să facă o legătură cu Părintele Ioan şi să reînnoiască alianţa împotriva islamului. La mijlocul secolului al XV-lea, portughezii explorau Atlanticul şi ţărmurile Africii, iar în secolul al XVII-lea puterile europene erau pe cale să obţină dominaţia globală. Puterea economică în creştere a avut drept efect urbanizarea, iar proporţia din populaţia lumii care trăia în Europa şi în posesiunile ei de peste mări a crescut

208 H.T. Norris, Islam in the Balkans (Columbia: Univ, of South Carolina Press, 1993); Mark Pinson, ed., The Muslims of Bosnia-Herzegovina, 2nd ed. (Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1996) (n.a.).

dramatic. Expansiunea demografică a sporit enorm puterea relativă a creştinismului european, la fel cum în lumea modernă creşte importanţa relativă a formelor africane de creştinism.

Orizonturile comerciale în expansiune au pus Bisericile europene în contact direct cu ceea ce acum nu mai erau decât petice răzleţe ale vechilor grupuri de creştini răsăriteni. Tensiunile dintre Bisericile europene şi cele neeuropene aveau rădăcini seculare. Încă din anii 1300, misiunile catolice din China se loviseră de rezistenţa tăioasă a nestorienilor, care, firesc, aveau sentimentul că nou-veniţii le încalcă vechile teritorii. Însă puterile latine erau acum cu mult mai puternice decât pe vremuri şi mult mai capabile să-şi impună voinţa. În timpul lungii perioade de constituire a Imperiului Spaniol şi Portughez în secolul de după 1550, vârful de lance al expansiunii creştine a fost Biserica Romano-Catolică, întărită datorită combativităţii specifice a Contrareformei. Clerul şi misionarii catolici, care acum străbăteau lumea în lung şi în lat, au descoperit rămăşiţele multor Biserici străvechi, pe care au fost hotărâri să le aducă sub autoritatea papală şi romană.1

Separarea dintre Bisericile occidentală şi răsăriteană fusese de aşa lungă durată, încât între cele două părţi nu existau şansele unei alianţe prieteneşti. Cum creştinismul extraeuropean se găsea într-o situaţie atât de dificilă, europenii şi catolicii în special au avut tendinţa să respingă tradiţiile străine, considerându-le marginale ori chiar necreştine. După căderea Constantinopolului, papa Pius al II-lea i-a scris sultanului victorios, practic făgăduind că Bisericile necatolice ar merita să fie considerate creştine, ele fiind „cu totul întinate de rătăciri, în ciuda veneraţiei lor faţă de Hristos”.[209] El afirma, mai mult sau mai puţin explicit, identificarea creştinismului cu tradiţia catolică şi, mai radical decât atât, cu Europa

209 Stephen C. Neill, A History of Christian Missions, ed. rev. (Londra: Penguin, 1990); R. Po-chia Hsia, ed., Cambridge History of Christianity: Reform and Expansion 1500-1660 (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2006); $i MacEvitt, Crusades and the Christian World of the East (n.a.).

însăşi.

Mulţi dintre creştinii care străbăteau lumea se arătau şi ei la fel de sceptici faţă de îndreptăţirea altor Biserici întâlnite de ei în cale. În 1723, un iezuit francez afirma: „Copţii din Egipt sunt un popor straniu, departe de împărăţia lui Dumnezeu... deşi susţin că ar fi creştini, sunt doar cu numele şi cu înfăţişarea. Mulţi dintre ei sunt cu adevărat atât de ciudaţi, încât în afara formei fizice doar puţine trădează că ar fi vorba despre fiinţe omeneşti". Chiar dacă Hristos a rânduit ca mântuirea să ne fie dată tuturor, copţii par să reprezinte un caz deosebit de dificil: „Sub niciun motiv nu trebuie omis să le dăm copţilor celor ignoranţi învăţătură în credinţă, ei nefiind vreodată capabili să-i pătrundă tainele fără strădanii intense/'1 Un observator iezuit era îngrozit de aroganţa Bisericii etiopiene, izolată de atâta vreme, deşi criticile s-ar fi potrivit la fel de bine unor colegi de-ai lui exclusivişti în gândire:

Sunt posedaţi de ideea ciudată că ar fi singurii creştini adevăraţi din lume; iar de noi s-au ferit, considerându-ne eretici, şi au fost foarte surprinşi să ne audă pomenind-o pe Fecioara Maria cu tot respectul cuvenit Ei şi ne-au zis că nu putem fi cu totul barbari, de vreme ce ştim despre Născătoarea de Dumnezeu.

Atât de bizare erau obiceiurile acestor orientali, atât de puritane, încât etiopienii obişnuiau chiar să se uite strâmb la portughezi, deprinşi să scuipe în timpul slujbei bisericeşti.[210][211]

Latinii erau tulburaţi de pretenţiile acestor creştini în zdrenţe, însă care îşi revendicau o asemenea glorie. În 1550, un călător portughez relata că cei patruzeci de mii de creştini de pe ţărmurile Indiei îşi declarau supunerea faţă de un catholicos, conducător de la „Babilon" Uluitor

210 Koschorke, Ludwig $i Delgado, History of Christianity, 169; Alastair Hamilton, The Copts and the West, 1439-1822 (New York: Oxford Univ. Press, 2006) (n.a.).

211 Lobo, „Voyage to Abyssinia". Koschorke, Ludwig $i Delgado, History of Christianity, 159 (n.a.).

era că nici măcar nu auziseră de un papă de la Roma. Câţiva ani mai târziu, trimişii Vaticanului au descoperit cu uimire că nestorienii indieni vorbeau despre „patriarhul Babilonului, pastor universal şi cap al Bisericii Catolice”, titlu care, după părerea lor, îi aparţinea exclusiv pontifului roman. Cum îndrăznea o Biserică neeuropeană să ridice asemenea pretenţii extravagante?[212]

Pentru prima dată, multe Biserici asiatice şi africane se aflau acum sub un regim cu bază europeană şi erau obligate să-şi reajusteze ca atare modelele de organizare şi de cult. Formele distincte locale, africane şi asiatice, s-au văzut supuse unor presiuni intense. Catolicizarea a stârnit controverse grave în interiorul Bisericilor şi a provocat schisme şi defecţii, reducând şansele unei redeşteptări locale.

Se constată aceleaşi încercări de armonizare de jur-împrejurul lumii. Începând din anii 1550, facţiuni din Biserica nestoriană au căutat sprijin roman şi o bună parte din ea a acceptat conducerea de la Roma sub un nou patriarh al caldeenilor. Ca şi alte Biserici ale Răsăritului, caldeenii catolici şi-au păstrat în mare parte obiceiurile şi liturghia proprie, dar acest gen de compromis nu a fost suficient pentru a-i atrage şi pe alţi nestorieni, care şi-au menţinut existenţa ca Biserică separată. Iacobiţii s-au scindat într-un mod similar, o Biserică independentă păstrând distanţa de „sirienii” catolici. Au urmat şi alte fuziuni şi achiziţii. În 1596, Uniunea de la Brest-Litovsk i-a adus pe mulţi credincioşi europeni ortodocşi la sânul Romei, dar folosind în continuare propriile lor rituri şi obiceiuri, urmaţi curând de mulţi ortodocşi din Orientul Apropiat. Astfel, ei au devenit membri ai aşa-numitei Biserici Unite. În 1624, misionarii romani au adus până şi Etiopia sub egida papală, deşi uniunea s-a menţinut doar câţiva ani, apoi tradiţiile naţionale s-au impus din nou. E>după aceea, orice cleric catolic descoperit în Etiopia s-a aflat în primejdia de a fi martirizat chiar de fraţi de-ai să-i

212 Koschorke, Ludwig §i Delgado, History of Christianity, 28 (n.a.).

creştini.[213]

Cel mai controversat moment din acest proces s-a petrecut în 1599, când autorităţile catolice din sudul Indiei au căutat să-i absoarbă pe creştinii tomiţi, din străvechile Biserici întemeiate în regiune de sirieni. Activistul principal a fost Aleixo de Menezes, arhiepiscop al coloniei portugheze Goa, care a manevrat în aşa fel încât Biserica Indiană să se unească cu Roma în cadrul sinodului de la Diamper. Menezes a rămas în memoria creştinilor din India ca un simbol malefic al imperialismului european, care a pornit un proces de romanizare grăbită a Bisericii, susţinut de inchiziţia din Goa, notorie pentru zelul ei. Sinodul a dispus arderea cărţilor cu învăţături nestoriene, conţinând erori sau „legende false", la fel şi textele cu învăţături considerate superstiţioase sau magice de către europeni. Un corp substanţial de tradiţii siriene şi nestoriene au pierit în acest fel. Mulţi creştini locali au reacţionat împotriva noii politici întemeind Biserici separate, creştinii tomiţi fiind profund divizaţi în anii care au urmat.[214]

SUB STĂPÂNI NOI

În pofida tuturor acestor dezastre, a dublei presiuni din partea musulmanilor şi a catolicilor, comunităţile de creştini răsăriteni au reuşit totuşi să supravieţuiască. La apogeul lui, Imperiul Otoman a cuprins Orientul Mijlociu, Balcanii şi nordul Africii; în Europa, mai ales, trăiau milioane de supuşi creştini. Chiar şi în 1900, musulmanii reprezentau doar jumătate din populaţia totală a imperiului: creştinii, 46%; evreii, 3%. Creştinii erau evident mai puţini în Asia, în regiunile de la est de

213 John Joseph, Muslim-Christian Relations and Inter-Christian Rivalries in the Middle East (Albany: State Univ, of New York Press, 1983); John Joseph, The Modem Assyrians of the Middle East (Leiden: E.J. Brill, 2000); Hastings, Church in Africa (n.a.).

214 K.S. Mathew, ed., Maritime Malabar and the Europeans, 1500-1962 (Londra: Greenwich Millennium, 2003); Ines G. Zupanov, Missionary Tropics (Ann Arbor: Univ, of Michigan Press, 2005). O listă deprimantă a lucrărilor pierdute se găsește în Mingana, Christianity in India, 68 (n.a.).

Constantinopol, însă comunităţile lor erau încă prospere.1

Supravieţuirea lor poate să pară uluitoare dacă ne gândim la acumularea de catastrofe şi înfrângeri militare dintre 1300 şi 1600 şi la tirania unor sultani ca Selim I. în duda tuturor acestor orori, otomanii şi-au dat seama că este şi în interesul lor să menţină în imperiu o ordine stabilă, un simulacru de legalitate. După ce sultanul Mahomed al II-lea a cucerit Constantinopolul, l-a investit formal pe noul patriarh cu crucea şi cârja, la fel cum procedaseră până atunci împăraţii creştini: Mahomed era, la urma urmei, atât sultan, cât şi cezar. Numărul creştinilor s-a stabilizat, odată ce otomanii le-au acordat statutul de comunităţi *millet*, în virtutea unui sistem datând din vremea persanilor antici. Ca *millet* sau naţiune, fiecare confesiune ori tradiţie teologică era recunoscută ca o comunitate având legi şi tribunale proprii, guvernată de propriile ei structuri de derid. Creştinii ortodocşi au devenit Rum Millet – naţiunea romană – sub un patriarh, conducător atât religios, cât şi civil, numit etnarh, sistem care a rezistat până în anii 1920.[215][216]

Creştinii nu s-au bucurat deloc de ceea ce americanii moderni ar interpreta ca libertate religioasă şi existau limite stricte puse expansiunii creştine, însă această postură legală asigura oarecare protecţie şi stabilitate. Patriarhatul s-a transformat într-un instrument al sistemului de guvernare otoman, în aşa fel încât sultanii să facă faţă eforturilor depuse de forţele islamice mai rigide de a abroga drepturile minorităţilor. Imperiul s-a dovedit

---

215 Courbage $i Fargues, Christians and Jews Under Islam; Edhem Eldem, Daniel Goffman §i Bruce Masters, The Ottoman City Between East and West (New York: Cambridge Univ. Press, 1999) (n.a.).

216 Benjamin Braude Bernard Lewis, Christians and Jews in the Ottoman Empire (New York: Holmes and Meier, 1982); Speros Vryonis, „The Experience of Christians Under Seljuk and Ottoman Domination", in Gervers §i Bikhazi, Conversion and Continuity, 185-216; Bruce Masters, Christians and Jews in the Ottoman Arab World (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2001); Zachary Karabell, People of the Book (Londra: John Murray, 2007) (n.a.).

îngăduitor în privinţa impunerii restricţiilor. Teoretic, spre exemplu, creştinilor nu le era permis să construiască sau să reconstruiască biserici, însă această permisiune era acordată ca o răsplată deosebită pentru devotament sau pentru a încuraja colonizarea unor regiuni noi. În jurul anului 1620, un călător armean pretindea că, cel puţin în vestul Asiei Mici, turcii nu discriminau pe nimeni, creştin ori evreu, însă în est domnea un pericol mai mare, în special în preajma ţărmurilor. Faptul că sultanul era şi calif, conducător al islamului, ferea această îngăduinţă de orice critică.[217]

Aşa se face că de multe ori creştinii au prosperat, în anumite limite, spre uimirea vest-europenilor, care nu puteau înţelege amestecul specific otoman de toleranţă şi persecuţie. Extrem de derutantă era utilizarea pe scară largă de către imperiu a nemusulmanilor, cărora altfel li se interziceau multe dintre drepturile elementare. Sultanii foloseau cu regularitate creştini şi foşti creştini ca administratori, în parte şi deoarece asemenea persoane erau cu totul dependente de bunul plac al stăpânului: opt dintre cei nouă mari viziri ai lui Soliman Magnificul erau creştini de origine. Influenţa politică grecească din administraţia imperială a atins apogeul în secolul al XVIII-lea, perioada fanarioţilor, locuitori ai Fanarului, cartierul grecesc al Constantinopolului. Şi la niveluri mai coborâte, anumite comunităţi dominau nişele lor din lumea otomană: grecii erau marinari, iar armenii, negustori şi comercianţi.1 Deşi Biserica Ortodoxă îi preţuieşte pe noii ei martiri din această epocă, în cele mai multe cazuri a fost vorba despre încălcări ale legii otomane ieşite din comun. De obicei avem de-a face fie cu otomani care au încercat să se convertească la creştinism, fie de convertiţi la islam

217 Zachariadou, „Great Church in Captivity", 183-84; Finkel, Osman's Dream, 310; Oded Peri, Christianity Under Islam in Jerusalem (Leiden: E.J. Brill, 2001); Mark Mazower, Salonica, City of Ghosts (New York: Random House, 2005). Despre călător, vezi George A. Boumoutian, ed., The Travel Accounts of Simeon of Poland (Costa Mesa, CA: Mazda, 2007) (n.a.).

care se răzgândeau şi încercau să revină la vechea credinţă.[218][219]

Pentru a-şi uşura viaţa sub noua ordine, creştinii îşi demonstrau activ devotamentul. Mai presus de orice, credincioşii ortodocşi nu erau deloc înclinaţi să colaboreze cu puteri străine catolice pentru a submina dominaţia turcească. Ortodocşii nu-i considerau pe musulmani mai insuportabili decât naţiunile catolice, ale căror gesturi din secole recente lăsaseră amintiri cumplite. În afară de jaful latinilor asupra Constantinopolului din 1204, şi alţi invadatori catolici de mai târziu, cum au fost veneţienii, s-au purtat aproape la fel de tiranic cu supuşii lor ortodocşi ca şi turcii. Chiar şi în ultimele zile ale imperiului, un oficial bizantin a avut o replică rămasă faimoasă: „Mai bine turbanul sultanului decât pălăria de cardinal [catolic]!" Atmosfera s-a înrăutăţit şi mai mult când ortodocşii au văzut cum îi tratau catolicii pe credincioşii din propria lor Biserică şi pe cei uniţi, în Europa de Est şi în alte locuri. Când un cleric sirian a vizitat Ucraina în secolul al XVII-lea, a fost îngrozit şi a scris: „Domnul să facă veşnic imperiul turcilor! Că ei îşi percep impozitele şi nu se amestecă deloc în religie, indiferent dacă supuşii lor sunt creştini sau nazarineni, evrei sau samariteni". Dimpotrivă, polonezii cei tiranici erau „mai ticăloşi şi mai răi chiar decât închinătorii la idoli, prin cruzimea lor faţă de creştini".[220] Puţini creştini ortodocşi visau să fie eliberaţi

218 Daniel Goffman, The Ottoman Empire and Early Modem Europe (New York: Cambridge Univ. Press, 2002), 85; Avedis K. Sanjian, The Armenian Communities in Syria Under Ottoman Dominion (Cambridge: Harvard Univ. Press, 1965) (n.a.).

219 Nomikos Michael Vaporis, Witnesses for Christ (Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 2000); Zachariadou, „Great Church in Captivity", 182 (n.a.).

220 „Domnul să facă veșnic imperiul" provine din Timothy Ware, The Orthodox Church (Londra: Penguin, 1964), 105-6. Stefano Carboni, Venice and the Islamic World, 828-1797 (New Haven, CT: Yale Univ. Press, 2007); Benjamin Arbel, Bernard Hamilton și David Jacoby, editori, Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean After 1204 (Londra: Frank Cass, 1989) (n.a.).

de aceşti străini catolici atât de urâţi de ei. Sultanii au încurajat aceste disensiuni favorizându-i pe conducătorii ortodocşi cei mai potrivnici influenţelor catolice.

În cadrul unui sistem atât de fragil, unele Biserici făceau faţă mai bine decât altele. Cel mai mare grup de creştini din Asia era cel ortodox, iar ortodoxia reprezentase, desigur, religia dominantă şi forţa culturală a Imperiului Bizantin, însă acest grup se văzuse redus la statutul minoritar sub dominaţia otomană. Acelaşi era şi statutul copţilor în Egipt şi al altor câteva Biserici din Siria (termen geografic care vreme de mai multe secole a cuprins şi ceea ce am numi astăzi Liban şi Israel). În anii 1670, un diplomat englez interpreta credinţa fermă a acestor Biserici oprimate drept o dovadă solidă în favoarea convingerii creştine:

Statornicia din zilele noastre a Bisericii greceşti… fără a ţine seama de oprimarea şi dispreţul pe care turcii le abat asupra ei şi de ispitele şi plăcerile acestei lumi este o confirmare nu mai puţin convingătoare decât minunile şi puterea care au însoţit primele ei începuturi. Este cu adevărat vrednic de mirare să vezi şi să cântăreşti statornicia, hotărârea şi simplitatea cu care nişte oameni neştiutori şi săraci îşi păstrează credinţa.[221]

Însă de pe urma măcelului din secolul al XIV-lea, vechile Biserici Răsăritene Siriene au suferit cu adevărat cel mai mult, tocmai pentru că fuseseră odată atât de puternice şi reprezentaseră un pericol real la adresa supremaţiei musulmane. Nici iacobiţii, nici nestorienii nu şi-au revenit cu adevărat după vremurile lui Timur Lenk. Dacă punem laolaltă toate ramurile diferite ale acestor Biserici, la începutul secolului XX vom aduna cu greu o jumătate de milion de credincioşi, risipiţi din Cipru şi Siria până în Persia. (În India mai erau încă şase sute de mii de „sirieni”.) Această implozie numerică a dus la un declin abrupt al moralului şi ambiţiilor. În loc să încerce o convertire a întregii Asii, Bisericile Siriene au supravieţuit

221 Citat în Ware, Orthodox Church, 96 (n.a.).

în Orientul Apropiat sub forma unor organisme introvertite, cvasitribale. Succesiunea în funcţia de patriarh nestorian a devenit ereditară, trecând de la unchi la nepot. Activitatea intelectuală s-a stins complet, cel puţin în comparaţie cu trecutul glorios. Mulţi clerici erau analfabeţi, iar textele bisericeşti păstrate sunt deseori adânc pătrunse de superstiţii şi magie populară. La începutul secolului XX, *Catholic Encyclopedia* declara cu asprime: „Începând din secolul al XIV-lea, literatura în siriacă nu a mai produs opere de valoare”. Ca să ne facem o idee cât de izolaţi şi de exotici păreau nestorienii, relatările de călătorie ale călătorilor englezi şi americani din secolul al XIX-lea îi puneau pe aceşti credincioşi în aceeaşi categorie cu yazidiţii „adoratori ai diavolului”, care locuiau în apropiere.1

În ce priveşte teritoriul otoman, avem estimări valabile asupra numărului creştinilor în jurul anului 1900. Cum se aflaseră sub o presiune intensă de mai multe secole, avem toate motivele să presupunem că cifrele fuseseră cu mult mai ridicate la începutul ocupaţiei. (Ultimele masacre extinse asupra creştinilor se desfăşuraseră foarte recent, în anii 1890.) Chiar şi în aceste condiţii, în 1900 creştinii încă reprezentau 15 până la 20% din populaţia Asiei Mici. La Constantinopol, în 1911, numărul creştinilor se ridica la peste jumătate dintre locuitori – adică cel puţin patru sute de mii – în comparaţie cu musulmanii, 44%, şi evreii, 5%. Din populaţia oraşului, 17% erau creştini greci, 17% creştini armeni. Cât despre alte locuri din Asia Mică, o enciclopedie din 1911 comenta simplu: „Cu excepţia guvernării oraşului, Smirna modernă este din toate punctele de vedere un oraş creştin”, locul fiind numit de turci oraşul *chinurilor*, al necredincioşilor. Cam în aceeaşi perioadă, Trapezuntul „are 50.000 de locuitori, dintre care 12.000 greci, 10.000 armeni, puţini evrei şi câteva sute de catolici” Creştinii reprezentau 31%

din populaţia Siriei mari.[222][223]

Catholic Encyclopedia oferea în ediţia din 1907 detalii minuţioase despre reprezentanţii unei diversităţi enorme de credinţe, *aşa cum încă era prezentă într-o bună parte din* Orientul Mijlociu. Oraşul Amida, acum Diyarbakir, era creştin în proporţie de 40%, comunităţile fiind conduse de o mulţime poliglotă de episcopi şi înalţi prelaţi:

Sunt circa 35.000 de locuitori, dintre care 20.000 de musulmani (arabi, turci, kurzi etc.), 2 300 de catolici (caldeeni, armeni, sirieni, melkiţi, latini), 8.500 de armeni gregorieni, 900 de armeni protestanţi, 950 de sirieni iacobiţi, 900 de greci ortodocşi şi 300 de evrei. La Diyarbakir existau un episcop catolic armean, un episcop catolic sirian, un episcop iacobit sirian, un arhiepiscop caldeean catolic şi un mitropolit greco-ortodox sub jurisdicţia patriarhului Antiohiei.[224]

CIFRE ÎN SCĂDERE

Dacă definim Orientul Mijlociu drept teritoriul dintre Egipt şi Iran, incluzând Anatolia şi Peninsula Arabiei, creştinii reprezentau 11% din totalul populaţiei. Gradul de supravieţuire este impresionant, însă cifrele absolute ale acestor comunităţi erau destul de reduse. Chiar dacă îi cuprindem şi pe copţi, pe armeni şi pe grecii din Asia Mică, vorbim doar despre circa 5 milioane de credincioşi. (Vezi

---

222 Dalrymple, From the Holy Mountain, 141. Despre descântece și magie populară, vezi Hermann Gollancz, ed., The Book of Protection (Londra: Henry Frowde/Oxford Univ. Press, 1912). Despre comentariul catolic, vezi Catholic Encyclopedia, art. „Syriac Language and Literature", http:// www.newadvent.org/cathen/14408a.htm. Sir Austen Henry Layard, Nineveh and Its Remains: With an Account of a Visit to the Chaldaean Christians af Kurdistan, and the Yezidis, or Devil-Worshippers (New York: G.P. Putnam, 1849); Badger, Nestorians and Their Rituals; Parry, Six Months in a Syrian Monastery (n.a.).

223 Aceste remarci sunt inspirate din articolele din Catholic Encyclopedia, http://www.newadvent.org/cathen/index.html; și din Eldem, Goffman și Masters, Ottoman City (n.a.).

224 Catholic Encyclopedia, art. „Diocese of Amida", http://www.newad- vent.org/cathen/01429c.htm (n.a.).

tabelul de la pagina 227; în el este probabil subapreciată cifra armenilor, care putem presupune că se apropia de 2 milioane.)

CREŞTINI DIN ORIENTUL MIJLOCIU ÎN JURUL ANULUI 1910 (cuprinzând Egiptul şi Persia, dar fără Etiopia)

Denominaţie	Numărul credincioşilor (în mii)
Greci ortodocşi	1662
Armeni ortodocşi	1073
Copţi	600
Maroniţi	309
Nestorieni	143
Melkiţi	142
Protestanţi	100
Armeni catolici	94
Iacobiţi	78
Caldeeni	67
Sirieni	40
Latini	47
TOTAL	4355

Sursă: *Catholic Enciclopedia*, art. „Asia”, http://www.newadvent.org/cathen/01777 b.htm.

Cifra scăzută reflecta declinul politic şi economic al acestei regiuni străvechi, de importanţă esenţială, care îşi pierduse aproape întreaga importanţă în comparaţie cu lumile în plină ascensiune, Europa şi America de Nord. În 1800, populaţia din întreg Orientul Mijlociu era poate de 33 de milioane, care până în 1900 a crescut la doar 44 de milioane. Cifra din 1900 echivala aproximativ cu populaţia Franţei şi era considerabil mai scăzută decât cea a Germaniei. Ironia face că centrele istorice ale urbanizării nu au făcut în niciun fel faţă creşterii oraşelor occidentale,

în 1900, doar Constantinopolul putea intra în competiţie cu oraşele europene în plină dezvoltare, pe când Damascul, Alexandria şi Bagdadul aveau fiecare câte doar două sau trei sute de mii de locuitori.

Creştinii din Orientul Mijlociu şi cel Apropiat se vedeau din ce în ce mai marginalizaţi, nu numai în societăţile ţărilor lor, dar şi în lumea creştină în general, în vreme ce crescuse enorm proporţia lumii care trăia în state creştine sau conduse de creştini. Populaţiile combinate ale Europei (inclusiv din Rusia) şi Americii de Nord reprezentau 22% din populaţia lumii în 1800 şi 32% în 1900.

LUMEA CREŞTINĂ ÎN JURUL ANULUI 1900

Sursă: David B. Barrett, George T. Kurian şi Todd M. Johnson, *World Christian Encyclopedia*, ed. a II-a (New York: Oxford Univ. Press, 2001).

Până în 1900, 68% dintre creştinii din lume locuiau în Europa, la care se adăugau alţi 25% în Americi. Deşi creştinii reprezentau proporţii respectabile din populaţia Orientului Mijlociu, numărul lor era infim în comparaţie cu cel din Bisericile Angliei sau Franţei, ca să nu mai vorbim despre naţiunile emergente, ca Statele Unite şi Canada. În acest stadiu, în întregul Orient Mijlociu se aflau doar O, 9% dintre creştinii lumii.1

Dimensiunile mici ale populaţiei aveau să devină în sine un factor crucial în evoluţia religiei din această regiune.

Barrett, Kurian şi Johnson, *World Christian Encyclopedia* (n.a.).

1

Continent	Numărul creştinilor (în milioane)	Procent din total
Africa	10	2
Asia	22	4

Europa	381	68
America Latină	62	11
America de Nord	79	14
Oceania	5	1
TOTAL	559	100

deoarece asemenea grupuri mărunte puteau fi atât de uşor identificate şi apoi expulzate sau lichidate. Iar asta reprezintă în mare parte povestea creştinilor din Orientul Mijlociu de-a lungul ultimului secol, deoarece această mică populaţie avea să-şi piardă curând până şi prezenţa marginală. Lectura unor cronici ale Orientului Mijlociu creştin la începutul secolului XX – referitoare la Smirna, Trapezunt sau Diyarbakir – este aidoma unei excavări a unei lumi pierdute. După Primul Război Mondial, comunităţile creştine au fost sistematic eliminate în întreaga lume musulmană, iar ororile prin care au trecut armenii în 1915 nu sunt decât cele mai izbitoare dintr-o serie de asemenea atrocităţi care au atins apogeul între 1915 şi 1925. Deşi asemenea exemple de masacre şi persecuţii nu au astăzi o rezonanţă istorică în rândul majorităţii occidentalilor, ele se numără printre cele mai înspăimântătoare din această categorie.

CRIZA OTOMANĂ

Violenţa în masă nu era câtuşi de puţin o noutate în relaţiile dintre musulmani şi creştini, însă evenimentele au luat o întorsătură gravă de la începutul secolului al XIX-lea, când societăţile islamice s-au simţit tot mai ameninţate de Occidentul creştin. Aşa cum s-a petrecut atât de des în istorie, cei care lansau prigoana considerau că acţiunile lor erau în esenţă defensive, iar sentimentul că o comunitate majoritară este pusă în faţa unor ameninţări grave, chiar la

adresa existenţei lor, le justifică actele de persecuţie şi de intoleranţă împotriva minorităţilor aflate la cheremul lor. Şi deşi o asemenea poziţie cu siguranţă nu scuză violenţele de mai târziu, temerile turcilor faţă de rivalii creştini acaparatori nu erau deloc nejustificate.

Începând de la mijlocul secolului al XVIII-lea, marginile vastului Imperiu Otoman au început să se fărâmiţeze. Din anii 1760, ruşii au pătruns în Crimeea şi în zona Caucazului, consolidându-şi poziţiile la Marea Neagră. Uşurinţa cu care armatele lui Napoleon au alungat forţele musulmane din Egipt în 1798 demonstra enorma superioritate tehnologică şi militară a Occidentului, iar de-a lungul secolului al XIX-lea Britania şi alte puteri coloniale au pus mâna treptat pe tot mai multe zone de la marginile lumii otomane. Spre mijlocul acelui secol, doar ciocnirea cu interesele britanice şi franceze i-a împiedicat pe ruşi să ocupe şi să se stabilească în inima imperiului, Constantinopol. Ţarii ruşi se prezentau drept protectori ai creştinilor ortodocşi din Imperiul Otoman. În 1850, un călător britanic cu experienţă reflecta un adevăr cunoscut când prevestea iminenta preluare a Orientului Mijlociu de către ruşi:

De la Muntele Ararat şi până la Bagdad, diferitele secte ale creştinilor şi-au păstrat credinţa în Mântuitor, pe care L-au venerat, fiecare în felul ei, unele de mai bine de o mie cinci sute de ani; ciuma, foametea şi sabia s-au abătut asupra lor şi i-au lăsat încă nevătămaţi şi există prea puţină îndoială că-şi vor menţine poziţia actuală până în momentul nu foarte îndepărtat când imperiul cucerit al grecilor va fi iarăşi sub guvernarea unui împărat creştin.[225]

În parte şi ca reacţie la asemenea speranţe, minorităţile creştine au devenit tot mai îndrăzneţe şi cu cât supuşii creştini luptau mai mult împotriva Imperiului Otoman, cu atât erau aspiraţiile lor mai brutal reprimate.

225 Călătorul britanic era Robert Curzon, Visits to Monasteries in the Levant (Londra: John Murray, 1850), liii. Efraim Karsh și Inari Karsh, Empires of the Sand (Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1999) (n.a.).

Sălbăticia regimurilor musulmane trebuie înţeleasă ca manifestare a şocului şi revoltei lor faţă de rezistenţa unor popoare pe care ajunseseră să le considere firesc inferioare. Mai mult decât atât, turcii legau ameninţarea din partea disidenţilor interni de primejdia externă reprezentată de imperiile rivale, iar rebelii creştini erau înfăţişaţi ca agenţi ai agresiunii străine. Politicile anticreştine au intrat într-un cerc vicios. Cu cât turcii îşi tratau mai brutal minorităţile, cu atât chemau occidentalii mai zgomotos la intervenţie, pentru protejarea victimelor. Iar cu cât se armonizau mai strâns interesele inamicilor interni şi străini, cu atât era mai radicală ostilitatea turcilor faţă de minorităţile creştine.

Violenţa a escaladat în timpul revoltei grecilor începute în 1821, când execuţiile în masă au costat vieţile a zeci de mii de musulmani pe pământ grecesc. Aceste acţiuni au lăsat o amintire profundă, insinuând ce soartă putea să-i aştepte pe minoritarii turci dacă stăpânirea otomană avea vreodată să slăbească. Otomanii au reacţionat printr-o serie de masacre în întreaga zonă vorbitoare de greacă şi mulţi preoţi au fost ucişi în valul de represiuni. Patriarhul Constantinopolului a fost spânzurat în faţa catedralei – într-o dimineaţă de Paşti! – şi alţi arhiepiscopi şi patriarhi au fost şi ei spânzuraţi sau decapitaţi, la Adrianopol, Salonic şi peste tot în Cipru. Masacrele turceşti au culminat cu măcelul de pe insula Chios, unde au fost ucişi poate douăzeci de mii de creştini. Spre deosebire de atrocităţile dinainte, comise departe de privirile Occidentului, acest incident a generat un val de oroare în întreaga Europă creştină, iar Lordul Byron şi Victor Hugo au contribuit ambii la mobilizarea furiei publice. Eugène Delacroix a pictat o lucrare faimoasă, sub titlul emoţional *Scene din măcelul din Chios*: *familii de greci aşteptând moartea ori sclavia*. Sentimentele antiturceşti au provocat intervenţia armată a Britaniei, a Franţei şi a Rusiei, care s-au unit să zdrobească flota turcă în 1827.

Pe măsură ce conducătorii unui Imperiu Otoman tot mai slăbit au înţeles în ce situaţie disperată se află, au încercat să se modernizeze şi să acorde minorităţilor mai multe drepturi. Momentul cel mai dramatic s-a consumat în 1856, când imperiul tocmai ieşise dintr-un război în care Britania şi Franţa respinseseră încă o ofensivă rusească. Dând curs în parte cererilor occidentalilor, sultanul a emis o lege istorică, acordând libertate religioasă, inclusiv dreptul de a schimba religia. Ideea că va fi cineva tentat să renunţe la islam în favoarea creştinismului nu le trecuse prin minte conducătorilor otomani. Misionarii creştini s-au activat acum în împărăţia otomană, iar convertiţii invocau uneori susţinerea puterilor creştine.[226]

Aceste concesii i-au înfuriat pe conservatori, care au dat vina tocmai pe aceste minorităţi pentru greutăţile suferite de musulmani în imperiu şi în afară. Cu cât reformele ameninţau să submineze poziţiile privilegiate ale musulmanilor, cu atât mai furioase au devenit elitele. La fel de deranjaţi erau şi adepţii modernizării cu o gândire laică, care speraseră în apariţia unei noi naţiuni puternice, dar care vedeau acum un viitor de umilinţă şi de supunere colective. Dacă stăm să privim consecinţele neintenţionate ale acestor presiuni liberalizatoare, observatorii moderni ar trebui să facă analogii cu statele occidentale care forţează naţiunile din Orientul Mijlociu să acorde democraţie şi libertate de exprimare, ca să constate că beneficiarii cei mai mari ai acestei deschideri sunt partidele radicale islamice antioccidentale.

EPURAREA CREŞTINILOR

Dacă luăm în considerare pogromurile şi masacrele, nu este deloc uşor să identificăm motivele religioase specifice, să stabilim ce acte de violenţă au fost îndreptate împotriva creştinilor pentru că erau creştini, şi nu rebeli împotriva regimului. Indiferent de raţiunile iniţiale, forţele turceşti şi mercenarii lor au avut mereu în centrul atenţiei pe acei lideri şi proprietăţi creştine în timpul campaniilor

226 Finkel, Osman's Dream, 460 (n.a.).

împotriva insurgenţelor din Balcani, unde au incendiat biserici şi au ucis preoţi. Tematica religioasă a devenit cu atât mai explicită în Orientul Mijlociu propriu-zis, unde comunităţile creştine au căzut din ce în ce mai des pradă atacurilor sectare ale musulmanilor, violenţe care au îngreunat tot mai mult supravieţuirea creştinilor. În 1860, forţele druze şi musulmane au masacrat zece mii de creştini maroniţi în regiunea care mai târziu avea să devină Liban, făcând să crească temerile unei exterminări totale a uneia dintre cele mai importante grupări creştine care supravieţuise până atunci. Alte câteva mii dintre ei au murit într-un pogrom de la Damasc, în afara celor alungaţi din case sau înfometaţi. „Masacrele din *'60*" (*Madhabih* al-*Sittin*) au rămas vii în conştiinţa maroniţilor.[227] Şi alte secte au suferit la fel de mult. Forţele musulmane i-au atacat pe creştinii asirieni şi nestorieni între 1843 şi 1847 şi din nou în anii 1890, omorând şi înrobind pe mii dintre ei. Mulţi alţi creştini au murit în timpul războaielor din Bulgaria din anii 1870.

Situaţia bulgarilor a provocat o criză internaţională care a modificat decisiv echilibrul religios din lumea otomană. În 1877 – 1878, ruşii au repurtat o victorie zdrobitoare asupra turcilor, care au fost salvaţi de la distrugerea totală doar graţie intervenţiei britanice. Drept urmare, Rusia expansionistă a ajuns periculos de aproape de nucleul Turciei; iar ruşii se puteau ocupa îndeaproape, direct peste graniţă, de populaţiile creştine apropiate, şi mai ales de numeroşii şi influenţii armeni. Pentru otomani, perspectivele imediate arătau sumbru. Dacă ruşii erau în stare să creeze o Bulgarie independentă, în sfera lor de influenţă, de ce nu ar fi urmat o Armenie independentă, iar pe urmă o Asirie creştină? Indiferent cât de loiali

227 Efraim Karsh, Islamic Imperialism (New Haven, CT: Yale Univ. Press, 2006), 97; Leila Tarazi Fawaz, An Occasion for War (Berkeley : Univ, of California Press, 1994); Leila Tarazi Fawaz, Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut (Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1983); Ussama Makdisi, The Culture of Sectarianism (Berkeley: Univ, of California Press, 2000) (n.a.).

rămăseseră armenii în cadrul imperiului, naţionaliştii radicali nu-şi ascundeau speranţele unui ajutor rusesc. Ca şi cum nu ar fi fost suficient, Războiul ruso-turc a fost urmat de o largă acţiune de purificare etnică a musulmanilor din Bulgaria. Iar francezii lucrau intens la constituirea unui protectorat creştin în jurul Munţilor Liban. Comunităţile creştine din Imperiul turcesc păreau o primejdie clară şi de actualitate la adresa supravieţuirii puterii otomane şi musulmane.[228]

Tulburările din rândul armenilor au condus la o reprimare oficială şi în ultimă instanţă la aşa-numitele masacre ale lui Hamid din 1894 – 1896. Din câte se afirmă, regimul sultanului inspira direct extremismul, iar trimişii puterii adunau musulmanii în moschei locale, spunându-le că armenii erau gata să se ridice împotriva islamului. Principalele omoruri erau comise apoi de militari turci, susţinuţi de forţe neregulate kurde. Astfel au murit probabil o sută de mii de creştini. Armenii au reprezentat ţinta principală, de vreme ce „iama criminală a lui 1895 a fost martoră a decimării populaţie armene şi a devastării proprietăţilor lor în douăzeci de raioane din estul Turciei”. Un val de ucideri s-a petrecut în Urfa – vechea Edessa unde o treime din populaţie erau armeni. Au fost omorâţi opt mii, dintre care trei mii arşi de vii în catedrală, unde îşi căutaseră refugiu. Alţi o mie au fost ucişi la Melitene. Creştinii sirieni din nordul Mesopotamiei au suferit şi ei în timpul anului însângerat 1895, mai ales în vechile biserici din oraşele Amida şi Tur Abdin, precum şi din jurul lor. Ambasadorul francez din acele vremuri spunea că „Asia Mică este literalmente în flăcări... îi masacrează pe toţi creştinii, fără nicio deosebire”. 1

La fel ca în Evul Mediu, creştinii şi evreii au suferit împreună în acest nou val de atitudini populare mai dure şi paranoice. La Damasc, în 1840, în lumea musulmană au apărut acuzaţii calomnioase la adresa evreilor, învinuiţi că

228 Finkel, Osman's Dream; John Joseph, The Nestorians and Their Muslim Neighbors (Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1961) (n.a.).

ar fi răpit şi asasinat neevrei ca să se folosească de sângele lor în ritualuri. De această dată, scandalul s-a stârnit în jurul dispariţiei unui cleric, călugăr capucin, iar alţi creştini s-au pornit să-i denunţe pe evrei. Însă această acuzaţie a fost curând adoptată de musulmani şi a inspirat autorităţile otomane să lanseze persecuţii în rândul multor alte religii; povestea mai circulă şi astăzi în lumea arabă. Mulţi evrei şi-au găsit sfârşitul în răzmeriţele de la Damasc din 1860.[229][230]

ANUL SABIEI

Asemenea conflicte compun cadrul istoric esenţial al genocidului armenilor din anii Primului Război Mondial, care a reprezentat o escaladare în intensitate, şi nu o îndepărtare de la ceea ce ar fi putut să pară toleranţă anterioară. Deşi regimul la putere la vremea când s-au petrecut masacrele era cel al Junilor turci naţionalişti, violenţele în sine au avut multe trăsături în comun cu asasinatele comise sub sultanul Hamid, cu douăzeci de ani mai devreme. La fel ca mai înainte, forţele turceşti au atacat o comunitate bănuită că simpatizează cu duşmanii externi, într-o vreme când puterile europene ameninţau nu numai să înfrângă statul turc, ci şi cu împărţirea lui între puteri imperiale rivale. După un secol de eforturi comune pentru a înfrâna înaintarea ruşilor, britanicii şi francezii erau aliaţi ai ţarului în 1914, ceea ce făcea sigur că înţelegerile de pace aveau să asigure Rusiei expansiunea către Constantinopol. Britania şi Franţa aveau şi ele planurile proprii legate de teritoriile otomane şi promiteau

229 Relatarea despre masacrarea armenilor este din Lord Kinross, The Ottoman Centuries (New York: Morrow Quill, 1977), 457-60, inclusiv citatul despre „iama criminală". Sébastien de Courtois, Forgotten Genocide (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2004), 106; Gôkhan Çetinsaya, Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908 (Londra: Routledge, 2006) (n.a.).

230 Jonathan Frankel, The Damascus Affair (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1996). Ronald Florence, Blood Libel (Madison: Univ, of Wisconsin Press, 2004). Salo Baron, „The Jews and the Syrian Massacres of I860", Proceedings of the American Academy for Jewish Research 4 (1932-33): 3-31 (n.a.).

regiuni din Asia Mică ca recompensă pentru aliaţii lor, Italia şi Grecia. Pentru turci, pierderea războiului ar fi putut să-i coste totul, chiar şi independenţa naţională.[231]

În violenţele începute în 1915 au pierit probabil jumătate dintre creştinii armeni din acea regiune. Deşi acumularea de relatări ale masacrelor este capabilă după o vreme să inducă o stare de indiferenţă, o parte dintre atrocităţi sunt cu adevărat ieşite din comun. Unul dintre locurile de tristă amintire este *vilaietul* Diyarbakir, condus de brutalul *valiu*, guvernator, Reşid Bey. Aici, „bărbaţilor li s-au bătut potcoave în tălpi şi femeile au fost violate în grup". Potrivit unei surse, doar în această provincie ar fi pierit 570.000 de creştini. În vara lui 1915, *New York Times* relata că „drumurile şi apele Eufratului sunt presărate cu trupuri ale celor exilaţi, iar supravieţuitorii sunt sortiţi la moarte sigură. Este plănuită exterminarea întregului popor armean/ În perioada 1915 – 1916, cel puţin un milion de armeni au fost strămutaţi, iar estimările plauzibile despre numărul celor omorâţi variază între opt sute de mii şi un milion. Dacă termenul *genocid* are cu adevărat vreun sens, cu siguranţă se aplică acestui eveniment.1

Alte comunităţi creştine au declarat şi ele pierderi cumplite în urma unor evenimente similare. Potrivit lordului Bryce, guvernarea turcă urmărea un „plan de exterminare a creştinismului, de la rădăcini până la ramuri", care ţintea în mod egal „comunităţile minore, aşa ca Bisericile Nestoriană şi Asiro-Caldeeană" Declarând pierderea a doua treimi dintre ai lor în vremea propriului lor genocid la vreme de război, asirienii numesc 1915 *sayfo*, „anul sabiei" În regiunea majoritar creştină a Libanului, militarii turci au provocat artificial foametea împiedicând astfel populaţia slăbită să reziste la epidemia care a urmat: aşa au murit o sută de mii de creştini maroniţi. Dacă ţinem seama de toţi, armeni, maroniţi şi asirieni, în acea regiune au pierit probabil un milion şi

231 Karsh and Karsh, Empires of the Sand (n.a.).

jumătate de creştini.[232][233]

Departe de a se încheia odată cu sfârşitul oficial al războiului, în 1918, epurările anticreştine s-au intensificat de fapt în timpul războiului dintre Grecia şi Turcia care a urmat. La origini, războiul a fost rezultatul pretenţiilor agresive ale grecilor la teritorii din Asia Mică, care în forma lor extremă ar fi însemnat aproape o întoarcere la Imperiul Bizantin, însă până la urmă turcii au transformat conflictul în propriul lor război pentru independenţă, în cursul căruia i-au evacuat pe invadatorii străini. În acelaşi timp, turcii i-au eliminat pe creştinii greci din Asia Mică, iar purificarea etnică a continuat până la începutul anilor 1920. Înfricoşătorul moment culminant al campaniei a fost distrugerea Smirnei din 1922, oraş supranumit al *chinurilor*, în care se spune că au murit o sută de mii de creştini greci şi armeni. Zona din jurul Trapezuntului a fost scena pe care grecii şi armenii de astăzi o evocă sub numele de genocidul pontic al creştinilor.1

Ca în cazul majorităţii incidentelor descrise aici, părerile istoricilor despre cum să interpreteze evenimentele diferă radical, însă putem pune majoritatea victimelor de la Smirna pe seama urmărilor războiului şi a prăbuşirii sociale, şi nu a unor persecuţii anticreştine premeditate. În alte părţi, motivaţia religioasă a fost mai explicită: în Irak, înainte de 1933, „domnea convingerea generală a arabilor că războiul fusese o ciocnire între Semilună şi Cruce… Sute de mii de arabi s-au oferit voluntari să se bată cu o mână de păgâni şi de

232 Relatarea despre Diyarbakir este din Dalrymple, From the Holy Mountain, 81. Karsh, Islamic Imperialism, 113-18; Peter Balakian, The Burning Tigris (New York: HarperCollins, 2003); Donald Bloxham, The Great Game of Genocide (Oxford: Oxford Univ. Press, 2005); David Gaunt, Massacres, Resistance, Protectors (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2006) (n.a.).

233 Lord Bryce este dtat in Joseph Naayem, Shall This Nation Die? (New York: Chaldean Rescue, 1920), http://www.aina.org/books/stnd.htm.Yonan Shahbaz, The Rage of Islam (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2006) (n.a.).

necredincioşi/ [234] Indiferent de motive, efectele pe termen lung aveau să fie aceleaşi: peste tot în Orientul Mijlociu, comunităţile creştine au dispărut una după alta, ca luminile care se sting. Înainte de 1914, enclavele creştine fuseseră numeroase şi răspândite, însă în 1930 majoritatea se risipiseră sau erau pe cale să dispară.

Asia Mică s-a transformat acum definitiv în Turcia – o ţară musulmană, eliberată practic de toţi grecii şi armenii. La Constantinopol, unde trăiau peste patru sute de mii de creştini în 1920, sunt acum poate patru mii. Ultimele rămăşiţe greceşti ale oraşului au dispărut în cea mai mare parte cu prilejul unei revolte rasiale din 1955. Smirna multietnică s-a transformat în Izmirul musulman; Trapezunt este astăzi Trabzon; Melitene este Malatya. Un scriitor comenta recent: „În ajunul exodului lor în masă forţat din 1924, populaţia ortodoxă siriană din Edessa se ridica la aproximativ 2.500. Astăzi nu mai există acolo niciun creştin/7 Edessa se cheamă astăzi Urfa şi este faimoasă în postura de centru al credinţei islamice, una dintre cele două principale baze de putere ale partidului islamist conducător al ţării. Deşi activismul religios de aici este conservator şi tradiţionalist, şi nu extremist, Urfa este fără îndoială o capitală a Coranului, care respinge modernizarea şi influenţa occidentală. La fel şi Mardin, departe spre sud-est, în cele mai izolate zone rurale ale Turciei islamice: în ultimii ani, această zonă s-a făcut remarcată în primul rând drept cadru rural al telenovelelor de succes care descriu viaţa dintr-o apă stătătoare musulmană. Recent, oraşele foste creştine au fost martorele unor izbucniri violente deloc neobişnuite în Turcia modernă. În 2006, un tânăr islamist a asasinat un preot catolic care se ruga într-o biserică din Trabzon, iar în anul următor criminalii au măcelărit trei protestanţi în Malatya. În general, ţinta unor asemenea atacuri sunt

234 Bernard Lewis, The Emergence of Modem Turkey, ed.a IH-a (New York: Oxford Univ. Press, 2001); Bruce Clark, Twice a Stranger (Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 2006) (n.a.).

creştinii străini, deoarece numărul credincioşilor localnici este extrem de redus.[235]

Odată cu creştinii a dispărut şi ceea ce reprezenta odinioară bogatul lor patrimoniu de clădiri deosebite prin artă şi arhitectură. În 1914, patriarhia armeană din Constantinopol a înregistrat un număr de 2 549 de clădiri ecleziastice, printre care 210 mănăstiri. În 1974 se mai cunoştea amplasarea a doar 913 dintre ele. Dintre celelalte, 464 dispăruseră total, 252 erau în ruine, iar 197 se prezentau în condiţii bune. Oricât părea de îngrozitoare, situaţia se prezenta şi mai prost în anii 1990. Deşi teoretic se îngrijesc de conservare arheologică şi istorică, autorităţile turce practică discriminarea sistematică în ce priveşte prezervarea patrimoniului creştin.1

După ce a vizitat Diyarbakir în 1997, William Dalrymple a comunicat că l-a descoperit pe cel din urmă creştin armean din oraş, „o doamnă foarte în vârstă, numită Lucine", care nu mai vorbise de când fusese ucis soţul ei. După cum spunea unul dintre fraţii musulmani kurzi care se îngrijeau de ea, „mintea ei este moartă" întrebat despre alţi armeni, el a spus: „Nu mai există nimeni. Erau cu miile... Mi-amintesc cum ieşeau de aici în fiecare duminică, în frunte cu preotul lor. Însă acum s-a terminat. Ea este cea din urmă". Şi în alte locuri găsim ultimi reprezentanţi. Din cei două sute de mii de creştini sirieni, *suriani*, din Mesopotamia nu mai existau în 1920 decât 70.000, iar în 1990, nici 4.000. Un preot solitar rămăsese singurul creştin locuitor al unui sat care avea odată şaptesprezece biserici. Mănăstirile de la Tur Abdin mai adăposteau doar doi călugări.[236][237]

ULTIMA REDUTĂ

Începând din anii 1920, populaţiile de creştini aflate

235 Speros Vryonis, The Mechanism of Catastrophe (New York: Greek works, com, 2005). Despre populația creștină din Edessa, vezi Tarzi, „Edessa" (n.a.).

236 Dalrymple, From the Holy Mountain, 84 (n.a.).

237 Dalrymple, From the Holy Mountain, 81-82 despre Lucine; 91 (n.a.).

în mare declin au încercat să-şi menţină existenţa prin diverse strategii, însă fără mari speranţe de succes.[238] Una dintre tactici a fost crearea unei rezervaţii pentru protejarea creştinilor, a unui stat capabil să le apere interesele. Acest ţel separatist explică întemeierea naţiunii Libanului. După Primul Război Mondial, având încă proaspătă în memorie oribila experienţă a armenilor, francezii au desprins arbitrar cele mai creştine zone ale Siriei ca enclavă separată, care şi-a obţinut independenţa în 1943, sub forma de stat al Libanului. Deşi maroniţii şi alte secte creştine formau iniţial o majoritate solidă, teritoriul cuprindea şi minorităţi musulmane substanţiale, care de-a lungul timpului au crescut semnificativ, datorită natalităţii lor superioare. Lipsa de reprezentare pentru grupurile mai sărace a produs nemulţumiri şi a contribuit la izbucnirea sângerosului război civil din 1975 – 1990. Violenţa şi represiunea i-au încurajat în mod firesc pe libanezi să se refugieze în locuri mai sigure, iar la scăderea continuă a populaţiei creştine a contribuit şi faptul că ea era în general mai avută şi prin urmare mai capabilă să emigreze. Astăzi, creştinii reprezintă cel mult 40% din populaţia naţiunii.

Un alt neajuns al planului rezervaţiei a fost că întărea ideea larg răspândită a asocierii creştinismului cu imperialismul străin şi deci cu duşmănia faţă de naţionalismul în creştere la începutul secolului XX. Această problemă a luat forme acute în cazul asirienilor, care în timpul războiului simpatizaseră cu aliaţii occidentali împotriva turcilor şi care au fost masiv exilaţi. Majoritatea s-au refugiat în nordul Mesopotamiei, unde au susţinut

238 Relatarea despre creștinii din Orientul Mijlodu contemporan provine din mai multe surse: Robert Brenton Betts, Christians in the Arab East, ed. rev. (Atlanta: John Knox Press, 1978); Kenneth Cragg, The Arab Christian (Louisville, KY: Westminster/John Knox Press, 1991); Andrea Pacini, ed., Christian Communities in the Arab World (New York: Oxford Univ. Press, 1998); și Anthony O'Mahony, „Syriac Christianity in the Modem Middle East", în Angold, Cambridge History of Christianity, 511-35 (n.a.).

regimul mandatului britanic. Britanicii îi considerau pe asirieni o rasă războinică, coborâtă din străvechile popoare ştiute de ei din Vechiul Testament, şi prin urmare s-au bizuit pe *levies1* şi pe asirienii loiali (şi creştini) pentru a-i reprima pe insurgenţii arabi şi kurzi. În 1932, britanicii erau nerăbdători să se retragă din teritoriile pe care le uniseră formând noul regat al Irakului. Temându-se de răzbunarea vecinilor musulmani, asirienii au sperat la o formă oarecare de autonomie, în mod ideal o mică naţiune-stat, condusă de patriarhul lor. *Levies* aveau să constituie nucleul armatei naţionale. Tocmai această pornire separatistă şi lipsa de loialitate faţă de cauza naţională irakiană au provocat masacrul din 1933, incident care a pus capăt speranţelor asiriene în interiorul Irakului.[239][240]

Văzând că separatismul nu oferă speranţe, mulţi creştini au adoptat o nouă cale, căutând să nu se îndepărteze de curentul principal al vieţii politice, ci mai degrabă să se pună în fruntea lui. S-au străduit să creeze un Orient Mijlociu progresist şi tolerant, în care creştinii şi alte minorităţi să poată supravieţui în mijlocul oricărei naţiuni, feriţi de primejdiile hegemoniei musulmane. Prin aceste demersuri, creştinii aveau să se elibereze de pecetea unor potenţiali agenţi ai forţelor din afară, de bănuiala de a fi duşmani ai islamului. Departe de a fi trădători ai lumii arabe, aveau să-şi dovedească statutul de superpatrioţi arabi şi în acelaşi timp au contribuit esenţial la politicile progresiste şi radicale din acea regiune.

De la un capăt la altul al spectrului politic, creştinii au devenit lideri şi gânditori în cadrul unor mişcări care aveau să apropie politica regiunii de direcţiile laice. În mod repetat descoperim că asemenea lideri poartă nume

239 Forțe militare create de britanici în Irak în anii 1920, alcătuite în mare parte din asirieni (n. tr.).

240 Sami Zubaida, „Contested Nations", Nations and Nationalism 6, nr. 3 (2000): 363-82; Phebe Marr, The Modem History of Iraq, ed. a II-a (Boulder, CO: Westview Press, 2004); Reeva S. Simon și Eleanor H. Tejirian, editori, The Creation of Iraq, 1914r-1921 (New York: Columbia Univ. Press, 2004) (n.a.).

tipic creştine, Michael, Anthony şi George, în versiunea lor anglofonă. Unii creştini au fost influenţi în partidele comuniste, în vreme ce alţii au întemeiat importante mişcări panarabe. Un text fondator al naţionalismului arab modern a fost *The Arab Consciousness*, publicat în 1939 de creştinul sirian Constantin Zureiq, promotorul ideii de „misiune a arabilor". În 1947, Michel Aflaq, dintr-o familie de greci ortodocşi, a fost membru cofondator al Partidului Ba'ath, multă vreme la putere în Irak şi care încă deţine putere în Siria. Siria reprezintă cu adevărat o poveste de succes a activismului creştin, atât timp cât creştinii se bucură în continuare de multă influenţă în cadrul regimului Ba'ath şi reprezintă 15% din populaţia naţiunii, dacă-i luăm în considerare şi pe criptocreştinii care abia dacă îşi ascund identitatea: Alepul ar putea fi un oraş creștin. Copţii egipteni au colaborat strâns cu musulmanii în Partidul Wald, care, începând din anii 1920, s-a străduit să alunge imperialismul britanic: drapelele patriotice arborau simbolul combinat al crucii şi al semilunii. Gânditorii naţionalişti creştini au făcut toate eforturile să se adapteze la sentimentele musulmane ale majorităţii arabe, fiind de acord că tradiţiile islamului sunt esenţiale pentru a înţelege istoria arabilor şi lăudându-l pe Mahomed şi moştenirea coranică. Michel Aflaq îi îndemna pe creştini să înţeleagă că islamul este inseparabil de arabism.[241]

Creştinii s-au remarcat şi în apărarea cauzelor naţionale palestiniene – inevitabil, de vreme ce ei reprezentau în bună măsură elita profesională educată

241 Robert M. Haddad, Syrian Christians in Muslim Society (Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1970); Dalrymple, From the Holy Mountain, 154. Barbara L. Carter, The Copts in Egyptian Politics (Londra: Croom Helm, 1986); Sana Hasan, Christians Versus Muslims in Modem Egypt (New York Oxford Univ. Press, 2003); Maya Shatzmiller, ed., Nationalism and Minority Identities in Islamic Societies (Montreal: McGill-Queens Univ. Press, 2005). Despre contribuția armenilor la modernizarea și mișcările naționale din Iran, vezi Cosroe Chaqueri, ed., The Armenians cf Iran (Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1998) (n.a.).

care avea cel mai mult de pierdut în urma dezvoltării coloniei sioniste. Cel puţin la fel de mult ca pentru musulmani, crearea statului Israel a fost pentru creştini *nakba*, catastrofa: războiul din 1948 a provocat exodul a 650.000 de palestinieni musulmani şi a încă 55.000 de creştini. Suferinţa creştinilor palestinieni justifică îndelungata reticenţă a Vaticanului de a stabili legături diplomatice cu Israelul, pas oficializat abia în 1993. Altfel, creştinii arabi se plâng că existenţa lor a fost în mare măsură uitată în Occident, mai ales de către acei evanghelici care susţin necondiţionat „sionismul creştin”.[242]

Creştinii au jucat un rol cu totul disproporţionat în conducerea mişcărilor de gherilă palestiniene până în anii 1980. Mare parte din senzaţionalele acţiuni teroriste palestiniene desfăşurate peste tot în lume în anii 1970 au fost plănuite şi orchestrate de comandanţi creştini ca George Habash, Wadih Haddad şi Nayef Hawatmeh, care de multe ori acţionau în alianţă cu regimurile Ba’ath. Deşi nu el a inventat această tactică, Wadih Haddad a fost primul lider de gherilă arabă care a apelat pe scară largă la deturnarea de avioane. Câteva faimoase atacuri palestiniene au urmărit eliberarea lui Hilarion Capucci, arhiepiscop melkit întemniţat de israelieni deoarece mijlocea obţinerea de arme şi explozibili pentru gherilele palestiniene. După eliberare, arhiepiscopul a devenit trimis personal al lui Yasser Arafat şi membru al Consiliului Naţional Palestinian. Un alt creştin naţionalist palestinian de marcă este Hanan Ashrawi, lider al organizaţiei al-Fatah. Iar romancierul libanez creştin Elias Khoury a scris probabil cea mai măreaţă comemorare literară a celor trăite de palestinieni.1

Ironia face că reacţia occidentală faţă de aceste mişcări naţionaliste a produs situaţii paradoxale. Din anii

242 Samih K. Farsoun $i Naseer H. Aruri, Palestine and the Palestinians, ed. a II-a (Boulder, CO: Westview Press, 2006). Dalrymple, From the Holy Mountain, 317 (n.a.).

1950 şi până în deceniul 1980, Statele Unite şi aliaţii lor europeni au privit lumea mai ales prin prisma Războiului Rece, a confruntării cu Uniunea Sovietică şi a unei posibile ameninţări sovietice asupra rezervelor de ţiţei din Orientul Mijlociu. Prin urmare, Occidentul era îngrijorat de progresul mişcărilor laice de stânga din toată lumea arabă, de curentele marxiste, baath şi naţionaliste, dintre care multe aveau creştini în primele lor rânduri. Americanii în special nu aveau nicio problemă să aleagă între creştinii propalestinieni de stânga şi musulmanii anticomunişti. Guvernele şi agenţiile de informaţii occidentale colaborau cu saudiţii şi cu alte regimuri conservatoare în vederea promovării unor organizaţii religioase în cele mai stricte tradiţii musulmane. Aşa s-au răspândit, în Europa şi peste tot, doctrinele wahhabi şi frăţiile musulmane.[243][244]

Pe scurt, creştinii din Orientul Mijlociu au încercat orice tactică imaginabilă pentru a supravieţui şi prospera, iar eforturile lor au eşuat în cea mai mare parte. De vină a fost şi numărul lor. Populaţiile creştine, risipite de evenimentele din 1915 – 1925, nu şi-au mai revenit niciodată, iar unele comunităţi au dispărut cu totul. Supravieţuitorii se înfruntă cu problema că în comunităţile mai avute şi mai educate se înregistrează o natalitate mai scăzută, mai ales atât timp cât se aliniază cu Europa secularizată. Concomitent, populaţia majoritară copleşitor musulmană a cunoscut un boom. Cele 44 de milioane care populau Orientul Mijlociu în 1900 au crescut la peste 300 de milioane la sfârşitul secolului, iar în 2015 cifra va creşte probabil la 450 de milioane. Creştinii care alcătuiau 10% din populaţia regiunii în 1900 reprezentau cel mult 3% la sfârşitul secolului. Să luăm un singur exemplu: oraşul turcesc Diyarbakir a crescut în ultimul secol de la 35.000

243 Despre relații mai recente între credințe, vezi Chad F. Emmett, Beyond the Basilica (Chicago: Univ, of Chicago Press, 1995); Charles M. Sennott, The Body and the Blood (New York: Public Affairs, 2001); și Raphael Israeli, Green Crescent over Nazareth (Londra: Frank Cass, 2002) (n.a.).

244 Jenkins, God's Continent (n.a.).

de locuitori la cel puţin 1, 5 milioane; în aceeaşi perioadă, populaţia lui creştină a scăzut de la 14.000 la câteva sute. Populaţia Bagdadului a crescut în secolul XX de la 145.000 la 6 milioane.

Creştinii locuiesc alături de o zdrobitoare majoritate musulmană dominată de un spirit religios şi mai intens şi mai aprins. Mişcările musulmane radicale şi fundamentaliste s-au dezvoltat peste tot în regiune, finanţate de bogăţiile petroliere vaste ale statelor conservatoare din Peninsula Arabiei şi din Golf. Până şi societăţile care aspirau odată să fie laice şi socialiste au adoptat valorile islamice cu mai mult sau mai puţin entuziasm. În ultimele zile ale regimului lui Saddam Hussein, chiar şi Irakul baathist şi-a declarat susţinerea pentru valorile musulmane, în vreme ce un partid moderat islamist a făcut progrese în Turcia laică. Şi mai primejdios este că dezvoltarea mişcărilor populare musulmane a făcut practic imposibilă supravieţuirea comunităţilor creştine. De la sfârşitul anilor 1980, odată cu ridicarea mişcării Hamas, forţele conducătoare ale cauzei palestiniene au devenit aproape exclusiv islamiste, şi nu creştine.

Tensiunile religioase mai intense, greutăţile economice şi ameninţarea violenţei i-au convins pe creştini să aleagă exilul, mai ales în Statele Unite şi în Australia. Creştinii arabi s-au impus ca ilustre personalităţi culturale, însă de cele mai multe ori şi-au câştigat acest succes dincolo de oceane: Khalil Gibran, autorul cărţii *Profetul*, a fost american de origine libaneză, iar remarcabilul intelectual Edward Said trăia în Statele Unite. După un asemenea exil masiv, societăţile rămase abia dacă mai aveau suficienţi creştini ca să constituie o minoritate vizibilă. În 1915, dintre arabii palestinieni 15% erau creştini, cifră care acum poate să fi scăzut sub 1%. Chiar şi copţii egipteni, trecuţi prin atâtea greutăţi de-a lungul secolelor, se văd acum slăbiţi de emigraţie. Iar faptul că Frăţia Musulmană lansează replici împăciuitoare despre creştini ar putea să însemne pur şi simplu că nu-i mai

consideră pe copţi rivali potenţiali sau un motiv de îngrijorare.1

MARTIRII IRAKULUI

Cea mai mare catastrofă din ultimii ani a fost cea a creştinilor din Irak, care în 1970 reprezentau 5 – 6% din populaţie. Acum sunt doar în jur de 1% şi în scădere rapidă. La fel ca în Siria, creştinii au dus-o bine sub regimul baath militant nereligios şi mai mulţi dintre ei s-au ridicat până la nivelul cel mai înalt. Ministrul de externe şi adjunctul lui Saddam, Tariq Aziz, era catolic de rit caldeean care purta numele pur creştin de Mikhail Yuhanna, „Mihail Ioan”. A adoptat numele cu rezonanţă musulmană pentru a evita să-i ofenseze pe omologii lui arabi mai rigizi. În anii 1980, creştinii constituiau, potrivit statisticilor, 20% dintre profesorii irakieni şi mulţi dintre medicii şi inginerii ţării.[245][246]

Însă economia naţională era devastată după două războaie, împotriva Iranului în anii 1980 şi a coaliţiei conduse de Statele Unite în 1990 – 1991, acesta din urmă fiind succedat de dure sancţiuni internaţionale. Aceste evenimente au avut drept efect exodul tuturor celor care puteau să plece uşor, ceea ce însemna de obicei acele grupuri profesionale în care creştinii erau bine reprezentaţi. Invazia din 2003 a dezlănţuit beligeranţa musulmană, atât şiită, cât şi sunnită, înlăturând în acelaşi timp orice autoritate de ordine centrală, în mijlocul anarhiei care a urmat, creştinii au devenit ţinte primordiale ale gloatelor şi miliţiilor. Creştinii erau răpiţi cu regularitate, iar miliţiile cereau bani de protecţie, sub eufemismul că percepeau *jizya*, taxa suplimentară aplicată necredincioşilor. Când papa Benedict şi-a ţinut controversata cuvântare de la Regensburg din 2006, „Leii

245 John H. Watson, Among the Copts (Eastbourne, UK: Sussex Academic Press, 2000); Pietemella van Doom-Harder Karl Vogt, editori, Between Desert and City (Eugene, OR: Wipf and Stock, 2004); O'Mahony, „Coptic Christianity in Modem Egypt", 488-510 (n.a.).

246 Suha Rassam, Christianity in Iraq (Leominster, Anglia: Gracewing Publishing, 2005) (n.a.).

islamului” s-au răzbunat decapitându-l pe un preot din Moşul, Paulos Iskander. Părintele Paulos făcea parte din Biserica Ortodoxă Siriană sau Iacobită, cum i se zicea în vechime.

Cum atâtea lucruri de esenţă pentru creştinismul din Orientul Mijlociu provin din nordul Mesopotamiei, este cât se poate de potrivit ca el să se sfârşească tot acolo. Unul dintre cei mai energici preoţi din Moşul era părintele Ragheed Ganni, caldeean catolic din Biserica ce îşi trăgea originile din nestorieni şi, înaintea lor, din cei „înscăunaţi la Antiohia”. Până în 2007, pe măsură ce situaţia devenea disperată, a încercat să păstreze o notă de optimism:

Tinerii au organizat paza după recentele atacuri împotriva parohiei, a răpirilor, a ameninţărilor la adresa religiei; preoţii slujesc în mijlocul ruinelor rămase în urma bombardamentelor; mamele sunt îngrijorate, văzând cum copiii lor înfruntă primejdia ca să participe la catehism cu însufleţire; cei vârstnici au ajuns să-şi lase familiile refugiate în grija Celui de Sus, ei singuri rămân în ţara unde îşi au rădăcinile şi unde şi-au ridicat căminele, refuzând să fugă. În ce îi priveşte pe ei, exilul este de neimaginat.

Dar situaţia nu s-a ameliorat – curând, scria: „Zi de zi aşteptăm atacul decisiv, însă nu vom înceta să ne împărtăşim; o vom face sub pământ, unde suntem în mai mare siguranţă”. Cum era din ce în ce mai greu să se slujească, a recunoscut: „Suntem la un pas de prăbuşire”. În Duminica Sfintei Treimi din 2007, părintele Ragheed şi trei ipodiaconi au fost răpiţi şi ucişi, trupurile lor fiind minate cu explozibili, pentru a face mai dificilă recuperarea lor.[247]

După scurt timp, papa Benedict şi-a exprimat preocuparea faţă de creştinii din Orientul Mijlociu, acordând rang de cardinal patriarhului caldeean din

247 Sandro Magister, „The Last Mass of Father Ragheed, a Martyr of the Chaldean Church", http://chiesa.espresso.repubblica.it/dettaglio.jsp?id=145921&eng=y (n.a.).

Bagdad. Însă mulţi consideră că Biserica din Irak intră acum în faza martiriului ei final. În 2008, islamiştii l-au asasinat pe arhiepiscopul Paulos Faraj Rahho, cap al Bisericii caldeene din nordul Irakului. Doar între 2003 şi 2007, două treimi dintre creştinii rămaşi în Irak au părăsit ţara, iar populaţia va continua să scadă, fără îndoială. În viitorul apropiat, un călător ar putea foarte bine să întâlnească pe cineva care seamănă foarte bine cu „o doamnă foarte în vârstă, numită Lucine", care va fi ultima întrupare a creştinismului mesopotamian.

Astfel, creştinii supravieţuiesc în Orientul Mijlociu, însă prăbuşirea lor din punctul de vedere al numărului şi influenţei de-a lungul ultimului secol a fost enormă şi numai un optimist incurabil ar putea prezice o încheiere a declinului. Cele mai vulnerabile grupuri sunt cele din Siria, care după dezastrele din Irak a devenit din nou refugiul a mii de exilaţi creştini. O nouă schimbare de regim ar putea uşor produce o islamizare radicală, aşa ca în Irak, cu efecte la fel de îngrozitoare asupra minorităţilor. Observatorii cinici speră ca în Siria să se instaureze democraţia şi regula majorităţii, dar preferabil nu cât trăiesc ei. Într-un deceniu sau două, poate, şi Egiptul se va putea găsi sub un regim islamist, obligându-i pe copţii rămaşi să aleagă între migraţia în masă şi convertire.

Restul de 10 milioane de creştini din Orientul Mijlociu ar putea să se risipească în curând, iar povestea Bisericilor lor să continue doar în afara regiunii – la Detroit şi Los Angeles, la Sydney şi Paris. Ortodocşii sirieni şi-au creat deja noi mănăstiri în Europa, potrivit tradiţiei cunoscute: Olanda are un Mor Ephrem, iar un nou Mor Augin se înalţă în Elveţia. În Occident, membrii acestor comunităţi străvechi se supără când sunt întrebaţi când s-au convertit la creştinism. Şi explică, răbdător, că moştenirea lor creştină este cu mult mai veche decât cea din ţările care le oferă acum găzduire.

Creştinismul din Orientul Mijlociu nu se va stinge în acelaşi fel cum dispar speciile de animale sau de plante,

fără niciun reprezentant rămas să le perpetueze şi fără nicio speranţă de renaştere. Chiar şi punând tot răul înainte, câteva familii, câţiva credincioşi bătrâni vor rămâne la locul lor încă decenii la rând. Milioane de oameni din acea regiune îşi vor continua şi ei tradiţia, în altă parte. Însă dacă este să judecăm practic, creştinismul Orientului Mijlociu aproape a dispărut ca forţă vie din memoria vie.

6

NĂLUCILE UNEI CREDINŢE

„Se poate afirma despre o religie că moare deoarece i se dă un nume nou?”

A. EUSTACE HAYDON

Nici măcar în cele mai cumplite circumstanţe, religiile nu dispar totuşi fără urme. Când religiile se sting şi mor, lasă în urma lor rămăşiţe care se integrează în noua cultură dominantă, fapt cu atât mai adevărat când credinţele intră într-un declin treptat, de-a lungul unor generaţii ori secole. Nu mai puţin decât peisajul natural, culturile omeneşti sunt presărate cu vestigii şi fosile ale lumilor mai vechi.

Un creştin cu o conştiinţă a istoriei ştie că multe dintre cele mai măreţe monumente ale credinţei sunt construite peste rămăşiţele religiilor mai vechi. Majoritatea marilor catedrale şi locuri sfinte din Europa stau pe locul sanctuarelor şi templelor păgâne, făcând parte dintr-o încercare deliberată de a câştiga astfel devotamentul unei populaţii proaspăt creştinate. Descoperim modele similare şi în Lumea Nouă. Catedrala din México City este unul dintre nenumăratele centre creştine construite pe ruinele unor locuri sfinte mai vechi – un templu aztec, în cazul ales de noi. Aceste tranziţii fizice simbolizează adecvat însuşirea unor ritualuri şi practici mai vechi, care remodelează religia victorioasă. Religiile care dăinuie se întemeiază pe ruinele predecesoarelor lor.

Oricât de mult ar regreta observatorii liberali moderni o asemenea atitudine negativă faţă de religiile

păgâne ori primitive, transformarea religioasă pare să fie o parte a evoluţiei naturale. Pe măsură ce mor, religiile primitive mai vechi sunt înlocuite (în această viziune) de marile credinţe ale lumii, cu tradiţiile lor spirituale şi etice mai înflăcărate şi cu rădăcinile lor intelectuale mai adânci. Vechile religii alunecă în folclor; zeii lor se transformă în demoni sau în zâne. Şi chiar dacă preluarea altarelor sau a ritualurilor a fost un gest moral greşit sau agresiv, nu există niciun reprezentant al acelor credinţe căruia să poţi sau să trebuiască să-i ceri iertare. Când împingi o religie spre pieire, nu ai de ce spune că-ţi pare rău.

De la un nivel global însă, instituţiile unor religii mondiale cum sunt creştinismul şi islamul par la fel de vulnerabile să fie înlocuite ca religiile primare. Când creştinismul moare într-o anumită naţiune sau comunitate, rareori dispare fără să lase urme, iar clădirile lui continuă să existe, şi nu ca simple vestigii arheologice. Sunt răspândite moscheile construite pe rămăşiţe de biserici sau viceversa. Dar religiile mai posedă o viaţă de apoi dincolo de cărămizi, de mortar sau de piatra cioplită. La fel cum practicile creştine poartă în ele amprenta unei devoţiuni mai vechi, şi vestigiile creştinismului dăinuie în credinţele care o urmează.

Chiar şi acolo unde creştinismul a fost aparent eliminat, găsim multe urme ale peisajului lui cultural şi religios. Un călător în Orientul Mijlociu de astăzi vede societăţi în mare măsură sau, uneori, exclusiv musulmane. De multe ori însă, acei musulmani sunt descendenţi direcţi ai comunităţilor care au fost odată creştine şi care de multe ori şi-au păstrat credinţa creştină vreme de un mileniu sau mai mult. Chiar dacă nu există legătură directă de sânge, mulţi alţi musulmani trăiesc în naţiuni în care influenţa creştină a fost odată predominantă şi a modelat viaţa de zi cu zi.

Dovezile continuităţii de la creştinism la islam şi la alte credinţe sunt cu adevărat atât de solide, încât ne putem întreba în ce sens a murit cu adevărat vechea

religie. Dacă după o revoluţie religioasă oamenii urmează obiceiuri foarte asemănătoare cu cele urmate de ei secole de-a rândul, oare nu cumva constatăm doar schimbarea unei etichete? Dacă presupunem, de dragul discuţiei, că toate religiile sunt la fel de adevărate sau la fel de neadevărate, schimbă cu ceva situaţia nouă etichetă? De fapt, doar dintr-o perspectivă laică, putem identifica diferenţe cu adevărat semnificative. Două credinţe pot fi similare într-un stadiu timpuriu de dezvoltare, după care să se despartă pe măsura maturizării lor, în aşa fel încât viaţa într-o societate care este (spre exemplu) musulmană, şi nu creştină, poate avea cu timpul un efect uriaş asupra unor aspecte esenţiale, cum ar fi atitudinile faţă de familie, sex, proprietate, lege şi sistem politic. Însă trebuie să avem grijă să nu aplicăm retroactiv aceste distincţii. Indiferent de cât de profund suntem conştienţi de asemenea diferenţe târzii, de diversele ciocniri între civilizaţii, putem identifica perioade mai vechi, când comunităţile creştine şi musulmane – pentru a lua exemplul cel mai evident – făceau schimburi reciproce libere de credinţe şi simboluri. Creştinii sau musulmanii moderni nu pot denunţa practici ale celeilalte religii fără a respinge în acelaşi timp şi o parte substanţială a propriei moşteniri.

DUPĂ CREŞTINISM

Când sunt distruse, comunităţile creştine dispar rareori cu totul sau imediat, iar supravieţuitorii menţin adesea o existenţă clandestină vreme de încă mulţi ani. Un exemplu spectaculos de asemenea criptocreştinism se petrece în Japonia, unde guvernările din secolul al XVII-lea au distrus o misiune catolică europeană prosperă, care la apogeu a avut trei sute de mii de adepţi. Ultimii preoţi au fost omorâţi sau expulzaţi în jurul anului 1650 şi au murit şi zeci de mii de laici: bănuiala de aderare la creştinism se putea solda cu o condamnare la moarte. Japonia a rămas o societate închisă până în 1853, când o navă de război a Statelor Unite a obligat naţiunea să-şi deschidă graniţele

pentru comerţ şi relaţii externe. Misionarii creştini s-au numărat printre europenii sosiţi aici în anii următori, iar în 1865 un preot catolic a primit o vizită neaşteptată. Nervoşi şi mereu cu teama să nu fie descoperiţi, cincisprezece ţărani japonezi vârstnici doreau să-l întrebe ce ştia despre credinţa secretă păstrată de ei atâta vreme. S-au interesat în mod special despre

O Deusu Sama, *O Yasu Sama şi Santa Maria Sama*, prin care se refereau la Dumnezeu, Iisus Hristos şi Sfânta Fecioară. Statuia Madonei cu Pruncul i-a dus imediat cu gândul la Crăciun… m-au întrebat dacă nu ne găseam într-a şaptesprezecea zi a Vremii de întristare (Postul mare); nici Sfântul Iosif nu le era necunoscut.[248]

Aşa cum am constatat, rămăşiţele Bisericilor din Japonia au supravieţuit prin creştinii ascunşi, *kakure kirishitan*, după patru secole de persecuţii şi discriminări.

Cazul japonez este departe de a fi unic, peste tot în lume există criptocredincioşi care aparent urmează credinţa dominantă, când de fapt se ţin cu încăpăţânare de practicile mai vechi. O mare parte din munca Inchiziţiei spaniole consta în dezvăluirea şi condamnarea ritualurilor şi a practicilor evreieşti sau musulmane respectate de oameni chiar şi după ce formal aderaseră la creştinism. Unii preferau sau ocoleau anumite mâncăruri; considerau sfinte alte zile ale săptămânii sau perioade ale anului decât creştinii obişnuiţi; aveau alte stiluri vestimentare sau de igienă. Cum atât de multe dintre aceste caracteristici, hainele şi mâncarea, sărbătorile şi posturile, ţineau de casă, femeile reprezentau un factor critic pentru păstrarea credinţei ascunse. Prin constrângere constantă, majoritatea acestor practici au fost desfiinţate cu timpul, de multe ori prin expulzarea familiilor convertite care încercau să respecte vechile datini.1 Asemenea practici religioase ilegale pot dura secole la rând. În China,

248 Despre țăranii în vizită la preot, vezi Koschorke, Ludwig și Delgado, History of Christianity, 78-79. Harrington, Japan's Hidden Christians; Turnbull, Kakure Kirishitan (n.a.).

majoritatea surselor susţin cu toată încrederea că religia creştină a fost cu totul scoasă din rădăcini cel puţin de două ori, prima dată în secolul al X-lea şi din nou în al XV-lea, înainte de a fi din nou săditǎ. Cu toate astea, unele comunităţi au păstrat vie credinţa în anii lungi de persecuţii. Marco Polo relata în jurul anului 1300 despre creştinii care îşi practicau continuu credinţa de şapte secole – adică din vremea primelor misiuni ale nestorienilor. În 1605, misionarul catolic Matteo Ricci spunea că „în regiunea centrală a Chinei trăiesc de cinci sute de ani o mulţime de creştini... Peste tot locul întâlneşti urme importante lăsate de ei.”[249] Criptocreştinii au supravieţuit sub stăpânirea musulmană. După marile convertiri din secolul al XIV-lea, musulmanii egipteni aparţinând curentului principal nu ştiau foarte bine cum să-i considere pe noii convertiţi copţi, pe care nu-i numeau musulmani, ci *masalima* – „pseudomusulmani” sau chiar „ca şi cum ar fi musulmani” şi îi tratau cu neîncredere. După cum se plângea un predicator cinic:

Iar acum uitaţi-vă la cei care au îmbrăţişat islamul şi cercetaţi.

Oare îi găsiţi – măcar pe unul – în vreo moschee?

Dacă susţin că s-au făcut musulmani – unde este rodul credinţei lor?

Nimeni nu-i vedea nici rugându-se, nici postind, nici mergând în hagialâc:

Ori altfel, vei zice, ăştia nu sunt musulmani. Atunci de ce nu sunt siliţi să plătească dările, de ce nu sunt supuşi umilinţelor?

---

249 Gretchen D. Starr-LeBeau, In the Shadow of the Virgin (Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 2003); David Coleman, Creating Christian Granada (Ithaca, NY: Cornell Univ. Press, 2003); L.P. Harvey, Muslims in Spain, 1500 to 1614 (Chicago: Univ, of Chicago Press, 2005); Benjamin Ehlers, Between Christians and Moriscos (Baltimore: Johns Hopkins Univ. Press, 2006). Despre criptoevrei, vezi Jonathan I. Israel, Diasporas Within a Diaspora (Boston, MA: E.J. Brill, 2002); Janet L. Jacobs, Hidden Heritage (Berkeley: Univ, of California Press, 2002); Stanley M. Hordes, To the End of the Earth (New York: Columbia Univ. Press, 2005) (n.a.).

Peste tot în Orientul Mijlociu, familii şi comunităţi criptocreştine erau mereu descoperite în Turcia şi în alte zone, mult după presupusa lor acceptare a islamului. Cel mai bine documentate exemple sunt cele din Balcani – în Bulgaria, Serbia şi Albania –, unde creştini tainici menţineau legăturile prin practicarea unor activităţi religioase aparent musulmane, mai ales în cadrul anumitor ordine de sufişti. Observatorii au comentat despre practica dublei credinţe (*dvoverstvo – în graiurile slave de sud*, *dipistia – în greacă*). O congregaţie de macedoneni, cu tot cu episcopul, au acceptat de formă islamul, urmându-şi în secret credinţa creştină şi practicându-şi cultul noaptea. După ce turcii au cucerit Ciprul în 1571, pe insulă s-a creat o substanţială populaţie musulmană, prin aplicarea unor politici oficiale, însă cam o treime dintre convertiţi erau *linovamvakoi*.

Se asemănau cu o stofă în care bumbacul (*vamvaki*) era acoperit de in (*lino*), aşa că arătau când o faţă, când alta. De multe ori, asemenea loialităţi multiple erau dovada simţului practic al unor comunităţi care nu uitau cât de des se mutau graniţele şi teritoriile îşi schimbau stăpânul. În cazul Balcanilor, speranţele aveau să se dovedească îndreptăţite, chiar dacă împlinirea lor a aşteptat câteva secole. *Linovamvakoi-i* din Cipru au fost nevoiţi să rămână deghizaţi din anii 1570 până spre anii 1870.[250]

Bisericile au reacţionat ambiguu faţă de asemenea procedee clandestine, iar unele autorităţi au invocat

250 Despre copți, vezi Febe Armanios și Bogag Ergene, „A Christian Martyr Under Mamluk Justice", Muslim World 96, no. 1 (2006): 115-45. Predicatorul este citat din Perlmann, „Notes on Anti-Christian Propaganda", 858-59. Vryonis, Decline of Medieval Hellenism, 441. Cel mai sistematic studiu despre criptocreștinism este Stavro Skendi, „Crypto-Christianity in the Balkan Area Under the Ottomans", Slavic Review 26, nr. 2 (1967): 227-46; Skendi îi descrie și pe Linovamvakoi. Vezi și Noel Malcolm, „Crypto-Christianity and Religious Amphibianism in the Ottoman Balkans", în Religious Quest and National Identity in the Balkans, ed. Celia Hawkesworth, Muriel Heppell și Harry Norris (Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan, 2001), 91-109; și H.T. Norris, Popular Sufism of Eastern Europe (New York: Routledge, 2006) (n.a.).

pasajele aspre din Noul Testament care cereau afirmarea deschisă a credinţei, cu orice preţ. După cum avertiza Iisus, cei care nu II mărturisesc pe această lume să nu se aştepte la recunoaştere în Ziua Judecăţii. Însă pe măsură ce tot mai mulţi creştini cădeau sub stăpânirea musulmană, situaţia disperată îi obliga să se adapteze. Încă din anii 1330, patriarhul Constantinopolului a aprobat neoficial „dubla credinţă", cu promisiunea că Biserica va lucra spre mântuirea credincioşilor din Anatolia care de teama pedepsei nu îndrăzneau să-şi mărturisească pe faţă credinţa, condiţia fiind să se străduiască să urmeze legea creştină. După căderea Cretei în secolul al XVII-lea, patriarhul Ierusalimului a îngăduit şi el convertiri de formă la islam, pe motiv de „necesitate inevitabilă".1 în general, autorităţile catolice au adoptat o linie cu mult mai dură decât ortodocşii, probabil din cauză că ierarhia lor nu se afla sub stăpânirea musulmană, spre deosebire de omologii ortodocşi. Cu toate astea, în întreaga perioadă otomană, preoţii catolici au slujit pentru comunităţile secrete creştine din Balcani.

Comunităţile creştine în dezintegrare cunosc o viaţă de apoi şi prin exilaţi. La fel ca alte diaspore, aceşti refugiaţi joacă un important rol de propagare a unor idei şi instituţii care altfel ar fi rămas restrânse într-o singură regiune. La începutul Evului Mediu, clericii din Bisericile africane s-au risipit din calea islamului în plină dezvoltare, ducând cu ei îndelungate tradiţii de studiu şi obiceiurile şi liturghia specifice Bisericii din Africa. În câteva decenii, influenţa lor s-a simţit în Spania, iar apoi în Irlanda, datorită legăturilor ei maritime istorice cu Spania şi sudul Galiei. Axa culturală dintre Spania şi Irlanda era bine conturată în secolul al VII-lea, fiind consolidată şi de refugiaţii puşi pe fugă de cuceririle musulmane.[251] Exilaţii au răspândit în toată Europa tradiţii spaniole de învăţătură şi liturgice. Când Carol cel Mare a iniţiat „renaşterea", printre principalii lui consilieri se numărau vizigoţi

251 Skendi, „Crypto-Christianity in the Balkan Area", 228, 232 (n.a.).

spanioli, care au restructurat liturghia occidentală şi organizarea Bisericii potrivit modelelor cunoscute de ei.

Influente au fost şi diaspora sirienilor din secolul al VIII-lea şi cea a grecilor din Asia Mică începând din secolul al XII-lea. Chiar şi înainte de căderea Constantinopolului, în 1453, învăţării greci nu mai dispuneau de suficiente resurse ca să poată contribui la promovarea ştiinţei şi culturii în Occident, cu o excepţie: cunoştinţele lor lingvistice, începând de la sfârşitul secolului al XV-lea, limba şi erudiţia grecilor au devenit parte integrantă a umanismului renascentist. Fără îndoială, cel mai distinct pictor european al secolului următor a fost Domenikos Theotokopoulos, cunoscut în Spania sub numele El Greco, „Grecul”. Deşi Creta lui natală se mai afla în mâinile creştinilor în timpul vieţii sale, rămăsese un teritoriu de graniţă periculos de aproape de Imperiul Otoman, care a şi ocupat insula la câţiva ani după moartea artistului.[252]

DE LA BISERICI LA MOSCHEI

Dar chiar şi când creştinismul moare potrivit oricăruia dintre standardele acceptate – când oamenii nu mai alcătuiesc comunităţi creştine, nu mai merg la biserică şi nu mai mărturisesc doctrinele creştine –, religia lasă urme, uneori materiale, alteori nu. Ca să luăm un exemplu japonez, un centru îndrăgit al religiei şintoiste este sanctuarul Suwa din Nagasaki, un străvechi loc sfânt reconstruit în întregime în secolul al XVII-lea. Sanctuarul are în centru o sfântă a sfintelor, un loc accesibil doar preoţilor, şi doar în anumite momente speciale, iar aici se află imaginile sacre sau *kami*, pe care spiritele divine le posedă în timpul ritualurilor. Aceste *kami* iau forme diverse, dar una dintre cele trei imagini sfinte de la Suwa rămâne unică. Este o figură ori o statuie, cu siguranţă moştenită dintr-o biserică catolică ce se înălţa odată în apropiere. În timpul marilor persecuţii, autorităţile japoneze au adus această figură în templul Suwa restaurat,

252 Molly Greene, A Shared World (Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 2000) (n.a.).

pentru a-şi asigura loialitatea celor care ar fi putut să fie atraşi de religia *kirishitan*, acum proscrisă. Marele chip de la sanctuarul Suwa, care atrage anual zeci de mii de credincioşi şintoişti, este aproape cu siguranţă o statuie spaniolă sau portugheză a Madonei cu Pruncul.1

Cele mai vizibile vestigii ale vechiului creştinism se prezintă sub forma de biserici şi de alte structuri religioase absolut potrivite pentru o nouă credinţă şi, ţinând seama de natura contactului dintre cele două religii, islamul a fost de obicei beneficiarul. În această privinţă, musulmanii aveau o îndelungată experienţă. De-a lungul majorităţii istoriei lor, cucerirea unui teritoriu cu o religie diferită însemna ca învingătorii să preia fără niciun cuvânt de scuză spaţiile de cult ale celor învinşi sau cel puţin cele mai remarcabile şi mai semnificative clădiri, transformându-le în aşa fel încât să servească propriei credinţe. împăraţii romani au fost bucuroşi să confişte clădirile sectelor creştine condamnate pentru erezie sau ale păgânilor, iar statele succesoare au preluat aceste atitudini. Când regatele păgâne ale Angliei anglo-saxone au acceptat creştinismul, papa Grigorie a dispus ca templele pentru idolii din acea naţiune să nu fie distruse, ci să fie distruşi doar idolii care sunt în ele… să fie înălţate altare şi să se aducă relicve în aşa fel încât oamenii acestei naţiuni, văzând că templele lor nu sunt dărâmate, să vină la ele cu atât mai mult cu cât le este în obişnuinţă.[253][254]

Deşi Grigorie era dispus să meargă până departe pentru a le face pe plac unor foşti păgâni, gândul de a lăsa templele să funcţioneze netulburat nu intra deloc în vederile lui.

Creştinii de mai târziu au ocupat şi convertit frecvent moschei – spre exemplu, în Palestina şi în Siria în timpul cruciadelor. Cupola Stâncii a devenit biserică creştină, iar

253 John K. Nelson, A Year in the Life of a Shinto Shrine (Seattle: Univ, of Washington Press, 1996), 30-32 (n.a.)

254 Bede, Ecclesiastical History, cartea 1 vol. 30, http://www.ccel.org/ccel/bede/history.v.i.xxix.html (n.a.).

cavalerii templieri şi-au stabilit sediul într-o parte din moscheea al-Aqsa. Când normanzii creştini au ocupat Sicilia musulmană, nu a existat nicio clipă dubiul că celebra moschee din Palermo nu va deveni catedrală. Şi nici spaniolii nu au permis moscheilor să rămână deschise după cucerirea regiunilor musulmane. Când Anglia creştină i-a expulzat pe evrei, se spune că vechile sinagogi au fost refolosite ca biserici.[255]

Nu trebuie să ne surprindă deloc că, atunci când aveau prilejul, musulmanii luau şi ei în posesie în acelaşi fel; pretenţiile lor au fost mai moderate în cursul primelor cuceriri. În general, după ocuparea unui oraş, cereau ca jumătate dintre biserici să le fie transferate, pentru a fi convertite în moschei. Unul dintre marile sanctuare creştine din Orientul Apropiat, biserica Sfântului Ioan Botezătorul din Damasc, a fost confiscată de un calif în secolul al VIII-lea şi transformată în moschee. În acel moment, creştinii din Damasc mai aveau acces doar la paisprezece dintre cele patruzeci şi două de lăcaşuri pe care le avuseseră la dispoziţie. Aceste sechestrări făcute de musulmani trebuie evidenţiate pe fondul afirmaţiilor autorilor moderni că musulmanii ar fi fost fără excepţie toleranţi faţă de practicile religioase ale supuşilor. Acelaşi gen de confiscări s-au petrecut peste tot în regiune: în cetatea siriană Epiphaneia

(astăzi Hama), bazilica a devenit sala centrală de rugăciune a noii mari moschei. Când papa Ioan Paul al II-lea a vizitat Marea Moschee din Damasc în 2001, era cu siguranţă conştient că vizita locul unde se ridica odată vechea biserică a Sfântului Ioan şi, prin urmare, ultimele vestigii ale creştinismului de Răsărit.[256]

Cea mai cunoscută mare biserică anexată este Hagia

255 Alex Metcalfe, Muslims and Christians in Norman Sicily (Londra: Routledge-Curzon, 2003) (n.a.).

256 Finbarr Barry Flood, The Great Mosque of Damascus (Leiden: E J. Brill, 2001); Béatrice Caseau, „Sacred Landscapes", in Interpreting Late Antiquity, ed. G. W. Bowersock, Peter Brown, and Oleg Grabar (Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 2001), 48 (n.a.).

Sophia din Constantinopol, care a devenit apoi principala moschee din Imperiul Otoman. Multe dintre celelalte mari moschei ale Orientului Mijlociu nu stau pe fundaţii creştine, deoarece au fost construite în oraşe care au devenit mari centre urbane doar după ridicarea islamului, cele mai bune exemple fiind Bagdad şi Cairo. Chiar şi la Cairo însă, coloanele unei clădiri creştine mai vechi se pot recunoaşte în structura moscheii Ibn Tulun din secolul al IX-lea, una dintre cele mai mari din lume. În centrele mai vechi găsim cu sutele biserici venerabile transformate în moschei. Catedrala armeană din Ani a fost moschee mai multe zeci de ani înainte de recucerirea oraşului, în 1124. La Alexandria, biserica Sfântului Atanasie din secolul al IV-lea a devenit moschee după cucerirea arabă, iar clădirea, relativ mică, s-a transformat mai târziu în marea moschee Attarin cea cu o mie de coloane. Peste tot în Asia Mică, majoritatea bisericilor – multe datând de la începuturile erei creştine – s-au transformat în locuri de rugăciune musulmane. Naosul bisericii din vechea Amida s-a transformat în curte a marii moschei de la Diyarbakir. Multe moschei mesopotamiene se ridică pe altare mai vechi, nestoriene ori iacobite: moscheea lui Iona, *Nabi Yunis*, de la Ninive, a fost construită, din câte se pare, deasupra mormântului unui patriarh iacobit.1

Asemenea luări în posesie ale bisericilor sunt cu atât mai numeroase dacă luăm în considerare zone ocupate mai târziu de islam şi apoi recucerite de puterile creştine, care au avut prin urmare doar vremelnic un statut musulman. La Córdoba, cuceritorii musulmani din secolul al VIII-lea au demolat catedrala Sfântului Vincenţiu şi au construit în acel loc faimoasa Mezquita, la vremea ei a doua cea mai mare moschee din lume. În secolul al XIII-lea a fost din nou transformată în catedrală creştină.

Acest du-te-vino a continuat de-a lungul întregii perioade de cuceriri musulmane, ceea ce în anumite zone a însemnat până spre sfârşitul secolului al XVII-lea. Când otomanii au ocupat Budapesta, în secolele al XVI-lea şi al

XVII-lea, toate bisericile, cu o singură excepţie, au devenit moschei. În Cipru, catedrala gotică de la Famagusta s-a transformat în moscheea turcească Lala Mustafa Paşa, numită după conducătorul cuceririi otomane a insulei din 1570. Chiar şi în anii 1990, în timpul războaielor din Balcani s-a produs transformarea unor biserici ortodoxe în moschei. În 1997, William Dalrymple relata vizita lui la fosta catedrală armeană din Edessa, care şi-a pierdut credincioşii în timpul măcelului din 1915. A rămas apoi sediu al unei brigăzi de pompieri până în anii 1990, când a devenit moschee, cu un mihrab înfipt în zidul de sud, ca să indice direcţia spre Meca.[257][258]

Creştinii convertiţi la islam trebuie să fi fost stăpâniţi de sentimente amestecate faţă de închinarea în asemenea clădiri recondiţionate. Chiar dacă deplângeau dispariţia simbolurilor caracteristice bisericii, rugăciunea într-o structură familiară le putea oferi întrucâtva o mângâiere a continuităţii. Unele dovezi oferite de folclor aruncă o lumină asupra atitudinilor ambigue ale convertirilor faţă de fosta lor credinţă. În Turcia circulau poveşti despre rezistenţa încăpăţânată la convertire opusă de clădirile bisericeşti, uneori prin reapariţia crucilor după ce fuseseră doborâte. Într-un caz, se spune că un minaret s-a prăbuşit din cauza învecinării cu un locaş convertit.[259] Clădirile bisericeşti au putut să-şi păstreze sau nu credinţa creştină, în schimb cei care se rugaseră odată în ele credeau că şi-o păstraseră şi poate se simţeau vinovaţi că nu se dovediseră la fel de statornici ca acele clădiri.

Cum cuceritorii de ambele credinţe au avut în mod normal raţiune şi au refolosit structuri bine construite în loc să le distrugă, clădirile convertite păstrează de cele mai multe ori reperele fizice ale statutului lor de mai

257 Vryonis, Decline of Medieval Hellenism, 197. Despre Amida, vezi „The Chronicle of Edessa", http://www.tertullian.org/fathers/chronicle_of_ edessa.htm, fn.29 (n.a.).

258 Dalrymple, From the Holy Mountain, 78 (n.a.).

259 Vryonis, Decline of Medieval Hellenism, 486 (n.a.).

devreme, printre care picturile şi mozaicurile din fostele biserici. Uneori, asemenea opere de artă au supravieţuit cu adevărat doar datorită faptului că structurile şi-au pierdut funcţia lor de biserică, iar generaţiile următoare ar fi simţit la un moment dat nevoia să renoveze sau să îndepărteze asemenea elemente vechi şi demodate. Consecinţa este însă că unele moschei au păstrat galerii bogate de valoroasă artă creştină. Într-un altar impresionant din marea moschee de la Damasc se păstrează relicva care se presupune că ar fi capul Sfântului Ioan Botezătorul şi mormântul, probabil autentic, al lui Saladin. În Hagia Sophia, câteva splendide mozaicuri au rămas acoperite cu var mai multe secole, iar când au fost readuse la lumină în secolul al XIX-lea s-au dovedit unele dintre cele mai măreţe lucrări de artă bizantină. Alte comori, printre care chipul gigantic al Atotputernicului Hristos Pantocrator, există probabil sub lucrări de artă islamică târzii, care ar trebui distruse pentru a revela mozaicurile originale.

Pretenţiile contradictorii legate de dreptul de proprietate asupra unor structuri sacre sunt de asemenea natură încât orice aluzie la o posibilă restituire se transformă într-un subiect extrem de sensibil. În condiţiile în care în ultimii ani a crescut imigraţia musulmană în Europa, a fost repusă pe tapet problema marilor catedrale – Toledo, Sevilia, Córdoba, Palermo – aflate pe locul unor vechi moschei. Chiar şi grupurile musulmane moderate din Spania şi Italia şi-au exprimat interesul să revendice asemenea proprietăţi sau cel puţin să îşi câştige dreptul la spaţiu de rugăciune, însă răspunsul din partea catolicilor a fost rece. Ca reacţie la asemenea solicitări, preşedintele Comisiei pontificale pentru dialog interreligios observa cu tact că „Vaticanul a fost întotdeauna extrem de precaut să nu ceară drepturi similare în ce priveşte moscheile care au fost odată biserici”. Niciun creştin nu poate avea aşteptări realiste că marile moschei din Damasc ori Constantinopol vor deveni vreodată din nou biserici, cel puţin nu până la

Judecata de Apoi.[260]

FACEREA ISLAMULUI

Islamul a păstrat din creştinism – mai ales în formele lui răsăritene – cu mult mai mult decât clădirile, şi asta într-o măsură neobişnuită pentru cei care cunosc aceste religii doar în formele lor moderne. Astăzi, un creştin atent care ar opta să se convertească la mahomedanism s-ar vedea confruntat cu nenumărate probleme culturale, iar schimbarea de religie l-ar afecta în oricare aspect al credinţei şi practicii, ca să nu mai vorbim despre viaţa de zi cu zi. Contrastul era mult mai puţin pronunţat în primele secole ale islamului, căruia i-a trebuit mult până să se definească drept religie separată şi care cuprinde, la nivelurile lui cele mai profunde, o mulţime de urme ale unor vechi influenţe creştine (şi iudaice). Constatăm asta în cele mai vechi texte ale religiei şi în multe dintre practicile care astăzi par atât de nefamiliare şi de „orientale”.

Observatorii creştini timpurii aveau păreri amestecate despre islam, însă cel puţin unii descopereau multe în comun cu propria lor credinţă – să recunoaştem, într-o vreme când critica directă ar fi fost primejdioasă. După cum am văzut, când patriarhul Timotei dezbătea religia alături de calif, îl lăuda pe Mahomed deoarece „a despărţit poporul său de idolatrie şi de politeism şi l-a legat de cultul şi de cunoaşterea unui singur Dumnezeu”. Alţii propun o legătură mult mai strânsă cu creştinismul. La începutul secolului al VIII-lea, Sfântul Ioan Damaschin privea islamul nu ca pe o nouă religie, ci ca pe o erezie creştină, secta ismailiţilor sau a agarenilor. „De la acea vreme şi până în prezent”, scria el, „un fals profet numit Mahomed a apărut în mijlocul lor. Acest bărbat, după ce s-a întâmplat să dea peste Vechiul şi Noul Testament şi ar fi stat de vorbă şi cu un călugăr arian, şi-a născocit propria erezie.”[261]

---

260 Jenkins, God's Continent, 270 (n.a.).

261 Mingana, Timothy's Apology for Christianity. John of Damascus,

Această poveste a călugărului avea să reapară mereu sub diverse forme, având şi paralele musulmane. Ibn Ishaq, biograf timpuriu al lui Mahomed, spune că în copilărie profetul vizita Bostra, în Siria, unde călugărul creştin Bahira şi-a dat seama de geniul copilului şi a încercat să-l protejeze. Din câte se afirmă, Bahira a putut să confirme rolul profetic al lui Mahomed din copiile deţinute de el după Evangheliile creştine autentice, cele neprofanate de Biserică. În versiunea sa despre călugărul arian, Ioan poate să fi reinterpretat tradiţia musulmană preexistentă într-o legendă antimusulmană. În secolul al IX-lea, misteriosul călugăr avea să fie numit Sergius; iar figura lui Sergius a reapărut adesea în polemica creştină, care îl prezintă pe Mahomed ca plagiator care a denaturat o veche religie, şi nu a creat alta nouă. De-a lungul întregului Ev Mediu, creştinii l-au văzut pe Mahomed ca pe un schismatic, şi nu ca pe conducătorul unei religii străine. Graţie rolului său de *seminator di scandalo e di scisma*, semănător de scandal şi de schismă, şi-a câştigat un loc în infernul lui Dante.[262]

După cum stau lucrurile, povestea inspiraţiei călugăreşti este o legendă pură, care ignoră complexitatea Coranului – ar fi absurd să tratăm islamul drept simplu bastard al creştinismului sau al iudaismului. Însă, la fel de sigur, islamul a crescut în dialog cu aceste alte credinţe. Să vorbim despre elemente externe din Coranul propriu-zis este profund controversat, deoarece musulmanii consideră Coranul ca fiind cuvântul inspirat direct de Dumnezeu, transcris (subliniat, *nu* compus) de profetul Mahomed

Writings, vol. 37 The Fathers of the Church (Washington, DC: Catholic Univ, of America Press, 1958), 153-60. Hoyland, Seeing Islam (n.a.).

262 Istoria lui Bahira este citată de multe surse, însă vezi, spre exemplu, O'Leary, Greek Science. Moffett, History of Christianity in Asia, 1:326. Kenneth Baxter Wolf, „The Earliest Latin Lives of Muhammad", în (Servers și Bikhazi, Conversion and Continuity, 89-101; John Victor Tolan, Saracens (New York: Columbia Univ. Press, 2002). Despre islam ca mișcare iudaică mesianică, vezi Patricia Crone și Michael Cook, Hagarism (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1977). Despre Dante, vezi Jenkins, God's Continent, 267 (n.a.).

începând din anul 610. Însă pentru specialiştii care nu acceptă acea interpretare şi încearcă să stabilească originile textului, Coranul pare să crească din surse creştine şi evreieşti, influenţele fiind deseori dificil de separat. Chiar şi cele care par să fie puternice curente semite ar putea să provină din Bisericile vorbitoare de siriacă.

Coranul relatează multe episoade biblice familiare, în care apar Avraam, Moise şi alte personaje esenţiale din Vechiul Testament, în afară de pasaje întinse referitoare la Iisus şi Maria, iar concentrarea coranică asupra Judecăţii de Apoi evocă, desigur, cu vigoare textele biblice. În general însă, cele mai puternice influenţe din afară par să provină din formele răsăritene ale creştinismului. Majoritatea poveştilor din Coran despre Maria şi Iisus îşi găsesc paralele nu în cele patru Evanghelii canonice, ci în textele apocrife de largă circulaţie în Est, printre care Protoevanghelia lui Iacob şi Evanghelia copilăriei în arabă. Coranul citează miracolele în care copilul Iisus a modelat o pasăre din lut şi apoi i-a suflat viaţă, relatată şi în Evanghelia copilăriei după Toma. De asemenea, Coranul prezintă moartea lui Iisus în exact aceiaşi termeni ca acei creştini răsăriteni eretici cunoscuţi sub numele de dochetişti, care considerau totul o iluzie, şi nu o realitate concretă: „Nu l-au ucis şi nu l-au răstignit, dar aşa li s-a dat să li se pară”. O sura cuprinde legenda creştină cunoscută a celor şapte tineri[263] din Efes, acei credincioşi care au scăpat de persecuţii dormind mulţi ani într-o peşteră.1

Aceste legături sunt atât de puternice, încât în ultima jumătate de secol oamenii de ştiinţă şi-au pus întrebarea

263 Este vorba despre șapte tineri care, în timpul persecuției lui Deciu (250) s-au ascuns într-o peșteră din apropierea Efesului. Prigonitorii lor au închis gura peșterii, iar după aproximativ 200 de ani, în timpul împăratului Teodosie cel Mic (către anul 446), ea a fost deschisă întâmplător, cei șapte tineri fiind găsiți dormind. După ce s-au trezit și au istorisit povestea vieții lor, ei au adormit din nou, de această dată cu somnul morții. Biserica îi prăznuiește în 4 august (n. red.).

dacă Arabia reprezintă cu adevărat locul de origine al Coranului sau dacă nu cumva a fost compilat sau alcătuit altundeva, unde exista o populaţie creştină şi evreiască remarcabilă, poate în Siria sau în Mesopotamia. După părerea omului de ştiinţă german Christoph Luxenberg expusă într-o lucrare controversată, Coranul ar fi traducerea confuză după texte creştine în siriacă din perioada timpurie, într-o vreme când siriaca era *lingua franca* în Orientul Mijlociu. Semnificativ este că, având în vedere implicaţiile radicale ale lucrării şi posibilitatea unei reacţii de furie din partea musulmanilor, numele „Luxenberg" este un pseudonim, iar identitatea lui reală rămâne un secret. Când a fost alcătuit Coranul, notează el, singurele şcoli arabe erau în sudul Mesopotamiei, la al-Anbar şi al-Hirah, unde „arabii din acea regiune fuseseră creştinaţi şi instruiţi de creştini sirieni". Deseori, expresii coranice obscure capătă sens dacă sunt înţelese în contextul limbii siriace şi pot fi elucidate din operele bine cunoscute ale unor autori sirieni, ca Efrem Sirul.[264][265]

„La origine", susţine Luxenberg, „Coranul este o carte liturgică siro-aramaică, cuprinzând imnuri şi extrase din Scripturi care ar fi putut să fie folosite în servicii sacre

---

264 Despre răstignirea iluzorie, vezi Quran 4: 157. Richard Bell, The Origin of Islam in Its Christian Environment (Londra: Macmillan, 1926); Geoffrey Parrinder, Jesus in the Qur'a-n (New York: Oxford Univ. Press, 1977); Gustave E. von Grunebaum, Islam and Medieval Hellenism (Londra: Variorum Reprints, 1976); William E. Phipps, Muhammad and Jesus (New York: Continuum, 1996); John C. Reeves, ed., Bible and Qur'a-n (Leiden: Brill, 2004). Brown, Rise of Western Christendom, 281, 290 (n.a.).

265 Christoph Luxenberg, The Syro-Aramaic Reading of the Koran (Berlin: Hans Schiler, 2007), 104; vezi și Christoph Luxenberg, Die syro-aramaische Lesart des Koran, 2nd ed. (Berlin: Hans Schiler, 2004). Peter von Sivers, „The Islamic Origins Debate Goes Public", History Compass 1 (2003): 1-16; Christoph Burgmer, Streit um den Koran (Berlin: Schiler Verlag, 2004). Ibn Warraq, ed., The Origins of the Koran (Amherst, NY: Prometheus Books, 1998). Comentariul lui Luxenberg despre școlile arabe provine din Sandro Magister, „The Virgins and the Grapes", http://chiesa.espresso.repubblica.it/dettaglio.jsp?id=7025&eng=±y (n.a.).

creştine”. După cum consideră el, chiar şi numele de Coran, *Quran*, derivă din rădăcina *qr*, „*a* citi” şi echivalează cu termenul siriac *qeryana*, lecţionarul bisericesc conţinând textele Evangheliei, aşa cum sunt ele citite în public. După părerea lui, „intenţia Coranului era mai întâi de toate să fie înţeles cu nimic mai mult decât o carte liturgică cu texte selectate din Scripturi (Vechiul şi Noul Testament), şi nu ca un substitut”. O parte dintre interpretările detaliate ale lui Luxenberg produc rezultate uluitoare. Potrivit traducerii convenţionale, sura 96 – considerată de obicei cea mai veche parte a Coranului – se încheie cu versetul „Nu! Nu-i da ascultare! Ci prosternează-te şi apropie-te (de Dumnezeu)!” în versiunea lui Luxenberg, traducerea sună astfel: „Nu trebuie să iei deloc aminte la el, ci vezi-ţi de slujirea ta şi ia parte la săvârşirea împărtăşaniei”. Sau viziunile creştine siriene despre paradis promiteau credincioşilor fructe exotice, cum ar fi stafide albe, sau *hur*. Luxenberg afirmă că, atunci când textele în siriacă au fost absorbite în Coran, traducătorii au făcut multe erori, iar credincioşilor nu li se mai promiteau acum stafide, ci *houris*, hurii, adică virgine. De unde şi cele şaptezeci şi două de virgine pe care se spune că le vor primi martirii la intrarea în paradis.[266]

Lucrarea lui Luxenberg a fost extrem de atacată, şi nu numai de apărătorii unei tradiţii islamice stricte. Unii critici consideră că subestimează influenţa textelor evreieşti, şi în special *targumim1*, şi supraestimează în acelaşi timp elementele creştine. Alţii se ocupă de cunoştinţele lui lingvistice. Însă, indiferent care ar fi verdictul savanţilor asupra teoriei lui Luxenberg, nu există niciun dubiu, creştinii din Răsărit erau o prezenţă bine cunoscută în lumea arabă, iar ei au influenţat dezvoltarea

266 Magister, „Virgins and the Grapes". Despre înțelesul Coranului, vezi Luxenberg, Syro-Aramaic Reading of the Koran, 104; despre împărtășanie, 322-23. Despre struguri, vezi Luxenberg, Syro-Aramäische Lesart des Koran, 255-74. Despre quran și qeryana, vezi William A. Graham, „The Earliest Meaning of 'Quran/" Die Welt des Islams 23 (1984): 361-77 (n.a.).

timpurie a islamului.

ARABI ŞI CREŞTINI

Lumea lui Mahomed din vestul Arabiei era înconjurată de puternice forţe creştine la nord, sud, est şi vest. Două dintre regatele arabe de seamă erau creştine: statul lahmid având centrul la al-Hirah, în Mesopotamia; şi ghassanizii sirieni. La al-Hirah exista o episcopie nestoriană şi o reţea faimoasă de mănăstiri. Bostra, unde se spune că l-ar fi întâlnit Mahomed pe călugăr, era sediul unei vechi mitropolii creştine din sudul Siriei actuale şi multă vreme bază a evanghelizării arabilor. Bostra avea în subordine circa douăzeci de scaune episcopale. Cel mai mare dintre toate centrele arabe era Resafa, din Siria, cunoscut şi sub numele de Sergiopolis, oraş care găzduia mormântul lui Sergius, martir creştin din secolul al III-lea. Este posibil ca numele său să fi contribuit la apariţia naraţiunii creştine despre călugărul renegat care l-ar fi influenţat pe profet.[267][268]

Alte grupuri creştine erau răspândite şi printre comunităţile de negustori din Golful Persic, de-a lungul căilor maritime care legau Mesopotamia de India. În secolul al IV-lea, creştinismul prinsese rădăcini adânci în Bahrain, devenit centru nestorian, cu două episcopate. Biserica avea alte centre în Oman şi Yemen. Cosma Indicoplevstul relata că insula Socotra din largul coastelor Yemenului avea „clerici hirotoniţi în Persia şi trimişi apoi pe insulă şi există şi o mulţime de creştini” Prezenţa creştinilor în întreaga Arabie s-a menţinut până cel puţin

267 Targum, -im, traduceri și interpretări ale Vechiului Testament ebraic în aramaică (n. tr.).

268 François Nau, Les Arabes chrétiens de Mésopotamie et de Syrie du Vile au Ville siècle (Paris: Imprimerie Nationale, 1933); J. Spencer Trimingham, Christianity Among the Arabs in Pre-Islamic Times (Londra: Longman, 1979); Elizabeth Key Fowden, The Barbarian Plain (Berkeley: Univ, of California Press, 1999). Un autor prolific în acest domeniu este Irfan Shahid, care a scris, printre altele, Byzantium and the Semitic Orient Before the Rise of Islam (Londra: Variorum Reprints, 1988) și Byzantium and the Arabs in the Sixth Century, 2 vol. (Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1995-2002) (n.a.).

în secolul al X-lea.1

În afara Siriei bizantine, de departe cea mai puternică prezenţă creştină din preajma lumii arabe era Etiopia, iar când primii musulmani au înfruntat persecuţia păgânilor, Aksum era locul lor firesc de refugiu. Când menţionează primele întâlniri ale profetului, biograful său Ibn Ishaq îl menţionează pe „cel care îl învaţă pe Mahomed multe dintre cele ştiute de el: este Jabr creştinul" – care se poate să fi fost etiopian. Prezenţa etiopiană are o importantă semnificaţie, deoarece ar putea să explice multe dintre obiceiurile aparent iudaice întâlnite în islamul timpuriu. Fără îndoială, evreii reprezentau o forţă în lumea lui Mahomed, iar paralele strânse dintre evrei şi islamul timpuriu indică influenţe directe. În acelaşi timp însă, când musulmanii au întâlnit creştinismul etiopian, aşa cum cu siguranţă s-a petrecut, au găsit o formă de creştinism care cuprindea multe obiceiuri iudaice, printre care circumdzia şi reglementările alimentare stricte, devenite reguli standard pentru islam.[269][270]

Şi în Yemen, la sud de Arabia, erau comunităţi creştine puternice, iar statele clientelare de aici funcţionau sub protecţie etiopiană. Oraşul yemenit Najran a fost în 523 scena unui martiriu în masă, când un rege evreu a măcelărit mii de credincioşi creştini, masacrul fiind oprit doar prin intervenţia etiopienilor. Comandantul etiopian Abraha s-a proclamat rege independent şi a înălţat la San a o frumoasă catedrală creştină şi un altar pentru pelerinaj care rivaliza chiar şi cu Meca. Domnia lui a contribuit la definirea istorică arabă şi musulmană. În 570, Abraha a pornit în marş spre Meca în fruntea unei armate care cuprindea şi un elefant de luptă incredibil de încăpăţânat, iar istoricii pot data naşterea lui Mahomed deoarece s-a petrecut tocmai în acel vestit An al Elefantului.1

269 McCrindle, Christian Topography (n.a.).

270 Despre Jabr, vezi Moffett, History of Christianity in Asia, 1:326 (n.a.).

Pe acest fundal, ne putem întoarce la relatarea Sfântului Ioan Damaschin despre originile islamice şi la rolul călugărului arian. În acea regiune nu existau atunci mulţi călugări arieni, în schimb erau nestorieni şi iacobiţi. Coranul îi numeşte pe creştini *al-nasrani*, folosind termenul arhaic obişnuit chiar din practica Bisericilor siriene de Răsărit. Mahomed însuşi îi susţinea pe aceşti nazarineni şi a fost îngrozit când persanii au ocupat Ierusalimul, în 614 – după părerea lui, păgânii îi învinseseră pe închinătorii (oricât de rătăciţi) ai lui Dumnezeu cel adevărat. Potrivit unei relatări timpurii, după ocuparea sanctuarului de la Meca, Mahomed ar fi poruncit distrugerea tuturor idolilor din templu, cu excepţia chipului Fecioarei cu Prunc. Chiar dacă povestea nu este cuvânt cu cuvânt exactă, rămâne uimitor ca un comentator musulman din acea vreme să nu se ferească să o inventeze.[271][272]

Un pasaj din Coran trimite la legătura cu Bisericile siriene şi clerul lor. Într-un verset adesea citat pentru a demonstra bunăvoinţa musulmană faţă de creştinism, credincioşilor li se spune:

Cei mai îndârjiţi în duşmănia lor faţă de credincioşi îi vei afla pe evrei şi pe păgâni; iar cei mai apropiaţi printre ei în dragostea faţă de credincioşi îi vei găsi pe cei ce spun „Suntem creştini" – căci în rândul lor sunt bărbaţi dedaţi învăţăturii şi care au renunţat la lume (*ruhban*) şi nu sunt înfumuraţi.

Însă următorul verset lămureşte limpede, Coranul nu îi preamăreşte atât pe călugări şi pe sihaştrii creştini, cât îi laudă pe clericii creştini care au acceptat islamul:

Şi când vor asculta ce i s-a dezvăluit Trimisului, vei

271 Moffett, History of Christianity in Asia, 1:279; Axel Moberg, ed., The Book of the Himyarites (Lund, Sweden: C.W.K. Gleerup, 1924); Irfan Shahid, The Martyrs ofNajran (Brussels: Société des Bollandistes, 1971) (n.a.).

272 Griffith, „Christians and Christianity", 307-15; Nadia Maria El Cheikh, Byzantium Viewed by the Arabs (Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 2004) (n.a.).

vedea ochii lor cum se umplu de lacrimi, căci vor recunoaşte adevărul, şi se vor ruga ei, „Doamne! Credem; trece-ne în rândul celor care mărturisesc”.

Cu siguranţă că aceşti „bărbaţi dedaţi învăţăturii” nu au intrat în noua credinţă cu mâna goală, şi nici ceilalţi călugări şi învăţaţi care au acceptat islamul de-a lungul următoarelor secole. Un document egiptean din jurul anului 710 arată cum foştii creştini aplicau noii religii vechile lor noţiuni fundamentale. El cuprinde o formă timpurie grecească a mărturisirii de credinţă musulmane, cu o întorsătură teologică interesantă: „Nu există alt dumnezeu afară de Dumnezeu cel unic; Mahomed este *apostolul* lui Dumnezeu [*Maamet apostolos theou*; sublinierea îmi aparţine].”[273]

O parte dintre aceşti primi convertiţi e posibil să fi aparţinut unor tradiţii chiar şi mai îndepărtate de creştinismul ortodox decât nestorienii ori iacobiţii. Găsim peste tot în Orientul Apropiat un număr de secte musulmane foarte rezervate în ce priveşte doctrinele lor care, la o examinare mai atentă, par strâns înrudite cu mişcările creştine sau gnostice. În tradiţia şiită, spre exemplu, alauiţii reprezintă doar 11% din populaţia Siriei, însă deţin o putere politică disproporţionată sub familia Assad şi Partidul Ba’ath, la putere din 1970. Ei nu numai că îl venerează pe profetul Ali, dar îl consideră o întrupare a lui Dumnezeu – o idee care îi înfioară pe musulmanii tradiţionalişti. Au un devotament deosebit faţă de Iisus, ţin anumite sărbători creştine, iar elemente creştine s-au păstrat şi în liturghia lor. Au mai reţinut şi idei care sună gnostic, considerându-l pe credinciosul adevărat un om al luminii, căutându-şi mântuirea într-o lume a întunericului. În sursele mai vechi, sunt numiţi de obicei *nusayri*, un termen menit să fie jignitor, dar care s-ar putea să fie descriptiv: înseamnă „mici creştini” Un alt grup cu tentă gnostică de la marginile islamului sunt druizii, care

273 Quran 5: 82-83. „A Bilingual Papyrus of a Protocol", http://www.islamic-awareness.org/History/Islam/Papyri/enlpl.html (n.a.).

propovăduiesc reîntruparea.[274]

Dacă islamul ar fi cu adevărat o erezie creştină, credincioşii care ţin la tradiţii ar avea de învăţat din el şi chiar ar încerca să adopte în propriile vieţi practicile lui mai riguroase. Un exemplu surprinzător al dialogului continuu s-a petrecut în anii 720, când califii musulmani au decretat o interzicere absolută a imaginilor religioase din biserici. Ar fi fost de aşteptat ca puterile creştine să reacţioneze, afirmând importanţa imaginilor şi a icoanelor ca mijloace de a se deosebi de islam, însă ei au ales calea opusă. Pentru a nu lăsa nivelul lor de evlavie oficială mai prejos de al islamului, împăraţii bizantini au interzis la rândul lor producerea sau venerarea imaginilor. Forţele guvernamentale au distrus sau profanat icoane şi celelalte reprezentări cel puţin la fel de temeinic ca musulmanii în propriile lor teritorii şi au continuat să o facă mult după ce musulmanii îşi pierduseră zelul. Asemenea politici de distrugere a imaginilor (iconoclasm) au dominat politica imperială vreme de cincizeci de ani. În 754, un sinod a condamnat toate chipurile făcute din orice material şi indiferent de culoare prin arta nefastă a pictorilor… Dacă oricine se străduieşte să reprezinte formele sfinţilor prin picturi fără viaţă, prin culori materiale care nu sunt de nicio valoare (căci această pornire este deşartă şi vine de la diavol) şi nu înfăţişează pe deplin virtuţile lor ca imagini vii în sine, acela să fie afurisit!

Nici musulmanii nu ar mai fi avut nimic de adăugat la asemenea cuvinte pline de putere! Iconoclaştii au fost învinşi abia în 787 şi condamnaţi la rândul lor, iar venerarea icoanelor a ajuns să marcheze o graniţă culturală definitivă între creştinism şi islam. În acelaşi timp, creştinii spanioli erau atât de dornici să respingă acuzaţia musulmană de triteism – de venerare a trei dumnezei – încât au subestimat unirea dintre Dumnezeu şi

274 Meir M. Bar-Asher Aryeh Kofsky, The Nusayri-'Alawi Religion (Leiden: E.J. Brill, 2002); Malise Ruthven, Islam in the World (New York: Oxford Univ. Press, 2006) (n.a.).

Hristos, săvârşind erezia aşa-numit adopţianistă.[275]

CONSTRUCŢIA MOSCHEILOR

Pentru construirea noilor lor clădiri religioase, musulmanii s-au inspirat categoric de la creştini, şi nu numai prin însuşirea fostelor biserici spre uz propriu. Un occidental modern poate să constate cu uşurinţă diferenţele evidente dintre o biserică creştină medievală, imaginată ca o construcţie în stil gotic francez ori german, şi o moschee musulmană. Chiar şi un observator cu informaţii limitate poate identifica fără greutate trăsăturile „arhitecturii musulmane" Iniţial însă, moscheile aveau acea înfăţişare tocmai pentru că imitau bisericile creştine bizantine din secolele al VI-lea şi al VII-lea. Deosebit de influente erau *martyria*: biserici înălţate pentru adăpostirea moaştelor sfinte, marcate de cupole şi de colonade. Hagia Sophia din Constantinopol arată exact aşa cum se aşteaptă un occidental să fie o moschee, însă structura ei de bază – completată de marea cupolă – a fost încheiată, desigur, în secolul al VI-lea, când era menită să fie afirmarea definitivă a arhitecturii creştine. În designul moscheilor au pătruns şi alte influenţe, în special din Persia, însă principalele surse au fost creştine.

Cuceritorii arabi aveau prea puţină experienţă în arhitectura monumentală şi prin urmare s-au adresat experţilor la îndemână să le construiască moscheile, iar asta însemna de cele mai multe ori designeri şi meşteri creştini. Ei au înălţat clădiri în felul pe care îl considerau potrivit, iar acele modele s-au răspândit după aceea în întreaga lume musulmană care lua formă atunci. În 685, califul Abd al-Malik a construit Cupola Stâncii – proiectat ca un *martyrium* în cel mai la modă stil bizantin – cu intenţia declarată de a rivaliza cu structurile creştine care încă dominau orizontul oraşelor în tot Orientul Mijlociu:

275 Kenneth Parry, Depicting the Word (New York: E.J. Brill, 1996); Alice-Mary Talbot, ed., Byzantine Defenders of Images (Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1998); Leslie Brubaker $i John Haldon, Byzantium in the Iconoclast Era (Aidershot, UK: Ashgate, 2001) (n.a.).

Căci el privea Siria ca pe o ţară care fusese de mult stăpânită de creştini şi băgase de seamă că existau biserici frumoase care încă le aparţineau, încântătoare şi vestite pentru splendoarea lor, cum erau Biserica Sfântului Mormânt şi bisericile din Lydda [Lod] şi din Edessa. Prin urmare a căutat să înalţe pentru musulmani o moschee care să fie unică şi o minune a lumii.

Cu atât mai semnificativ în acest cadru postcreştin, Cupola Stâncii cuprinde o serie de inscripţii negând în mod repetat că Iisus este Fiul lui Dumnezeu însă încheindu-se cu: „În numele lui Allah, roagă-te pentru profetul şi slujitorul tău, Iisus fiul Mariei.”[276]

Dacă luăm un *martyrium* din perioada bizantină medie şi scoatem din el icoanele şi celelalte imagini – adică ceea ce au făcut iconoclaştii în secolul al VIII-lea ceea ce rămâne este straniu de asemănător cu o moschee. Aşa cum notează William Dalrymple, „arhitectura celor dintâi minarete derivă inconfundabil din turnurile bisericeşti pătrate din perioada arhaică târzie a Siriei” Călătorilor creştini în Siria de la sfârşitul secolului al VII-lea nu le venea deloc greu să identifice structurile pentru rugăciune pe care le construiau „sarazinii necredincioşi”: era vorba despre „biserici”. Meşteri copţi, sirieni şi bizantini lucrau la Marea Moschee din Damasc, în vreme ce constructorii din secolul al X-lea ai moscheii din Córdoba solicitau meşteri calificaţi bizantini. Permanenţele creştine sunt vizibile şi în detaliile de interior ale moscheilor timpurii, fiind vorba despre motive care au supravieţuit până astăzi. Din bisericile etiopiene, musulmanii au învăţat să construiască amvonul, *minbar* – *o* platformă înălţată din moschee de unde predicatorii îşi rostesc şi astăzi cuvântul.1

Influenţele creştine din designul moscheii au continuat mult după creşterea puterii turcilor. Chiar şi în vremea otomanilor, meşteri şi artizani greci convertiţi au

276 Oleg Grabar, The Dome of the Rock (Cambridge, MA: Belknap Press, 2006) (n.a.).

construit o parte dintre cele mai deosebite monumente din acele vremuri, cum ar fi complexul moscheii Tekkiye din Damasc. După căderea Constantinopolului, în 1453, Hagia Sophia a devenit modelul clasic pentru alte mari moschei ale epocii de aur otomane, inclusiv pentru Suleymaniye. Cel mai mare arhitect şi constructor de moschei turc a fost strălucitul Sinan (1489 – 1588), născut grec creştin, care a deprins ingineria ca ienicer. Un fost creştin s-a folosit de o fostă biserică bizantină ca model al splendidei moschei care le-a inspirat veneraţie vizitatorilor Turciei şi este considerată astăzi un apogeu al civilizaţiei islamice.[277][278]

MUSULMANII ŞI CREŞTINII

Şi modul de închinare şi de practică al musulmanilor din aceste moschei evocă adesea stiluri mai vechi.[279] Un creştin modern care ar călători în timp până în Orientul Apropiat al secolului al VI-lea sau al VII-lea ar fi uluit să constate câte asemănări existau între creştinismul acelor vremuri şi lumea modernă a islamului. Nu este întotdeauna uşor de stabilit dacă musulmanii au fost influenţaţi de practicile văzute de ei în Etiopia sau în lumea siriană de răsărit, deoarece cele două erau atât de strâns înrudite, însă undeva au avut ocazia să observe postul creştin, din care s-a inspirat obiceiul islamic al ramadanului. Creştinii moderni sunt frapaţi de severitatea ramadanului, care vreme de o lună le interzice credincioşilor să mănânce sau să bea în timpul zilei, cu atât mai greu pentru locuri unde clima este fierbinte. Însă de fapt obiceiul este cât se poate de apropiat de străvechea practică a postului creştin. Iată, spre exemplu,

277 Dalrymple, From the Holy Mountain, 168; despre călătorii din secolul al VII-lea, vezi Dennis Meehan ed., Adamnan's De Locis Sanctis (Dublin: Dublin Institute for Advanced Studies, 1958), 98-99; Jerrilynn D. Dodds, Architecture and Ideology in Early Medieval Spain (University Park: Pennsylvania State Univ. Press, 1990), 98 (n.a.).

278 Giilru Nedpoglu, The Age of Sinan (Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 2005) (n.a.).

279 O discuție amănunțită despre continuitățile creștin-musulmane, vezi Smith, Studies in Early Mysticism, 125-52 (n.a.).

ce reguli trebuiau urmate în Etiopia secolului al XVI-lea: „Acest post urmează legea veche, căci nu mănâncă în miezul zilei, ci când soarele apune se duc la biserică şi se mărturisesc şi se împărtăşesc şi pe urmă merg la cină”. Chiar şi când le este îngăduit să mănânce, „nu mănâncă nimic ce a trecut prin moarte, nici lapte, nici brânză, nici ouă, nici unt, nici miere, şi nici nu beau vin. Astfel, în zilele de post nu mănâncă decât pâine din mei, grâu şi linte, toate amestecate împreună, spanac şi ierburi fierte cu ulei”. Un observator iezuit nota: „Asprimea posturilor lor este aceea a Bisericii primare. În Postul Mare nu mănâncă niciodată înainte de apus.”[280]

O altă continuitate surprinzătoare sunt mătăniile, *rak a*, o trăsătură atât de comună a rugăciunii musulmane, care din unghiul de vedere occidental denotă un comportament caracteristic „oriental”. Însă şi aici există precedente creştine de necontestat. Primii creştini se rugau în picioare, însă îngenuncherea sau mătania s-a răspândit tot mai mult în primele secole, mai ales în cazul rugăciunii ca penitenţă. Păcătoşii se apropiau de Dumnezeu la fel cum se înfăţişează un biet muritor umil înaintea unui rege ori împărat. După cum scria Sfântul Augustin, „cei care se roagă fac cu membrele trupului lor ceea ce se cuvine celor care cer ceva cu umilinţă; îşi îndoaie genunchii, îşi întind braţele sau chiar se culcă la pământ”. În vieţile sfinţilor de la început ei sunt lăudaţi pentru numărul de mătănii făcute din iubire pentru Dumnezeu. Creştinii nestorieni făceau deseori plecări ale genunchilor, mai ales în timpul perioadei de penitenţă a postului. Era departe de a fi o practică tradiţională a arabilor, mulţi dintre ei o vedeau atât ca pe o umilire, cât şi ca pe un obicei importat de la străini, asociindu-l cu protocolul de la curţile şi bisericile creştine.1

Iniţial, musulmanii vedeau mătăniile ca pe un comportament creştin excentric, la fel cum mulţi creştini

280 Koschorke, Ludwig $i Delgado, History of Christianity, 159; Lobo, „Voyage to Abyssinia" (n.a.).

moderni sunt miraţi de stilurile de rugăciune ale musulmanilor. În secolele al IX-lea şi al X-lea, ceea ce îi despărţea pe musulmani şi creştini era nu dacă să se prosterneze sau nu, ci dacă era un gest potrivit înaintea unei icoane sau imagini sfinte, după cum credeau creştinii, sau doar înaintea lui Dumnezeu, după cum susţineau musulmanii. După cum observă William Dalrymple, fiind la rândul lui martor al mătăniilor creştinilor la mănăstirea Mar Gabriel, „islamul şi creştinii din răsărit au păstrat convenţia originală a creştinismului timpuriu: creştinii occidentali sunt cei care au încălcat tradiţia sacră.”[281][282]

Creştinii din răsărit ai vechilor vremuri nu ar fi fost miraţi nici de atitudinile musulmanilor faţă de femei. Acum, oamenii de ştiinţă au păreri diferite despre cât de izolate trebuiau să rămână femeile la începuturile islamului, iar unele autorităţi musulmane conservatoare contestă ideea că Mahomed ar fi pretins politicile extreme pe care le găsim aplicate astăzi într-o societate ca aceea din Arabia Saudită. Dar musulmanii nu erau singurii care se aşteptau la o acoperire a feţei, într-o formă sau alta, sau la izolarea de lume a femeii, la fel cum se întâmpla în Antichitate, atât în Grecia, cât şi în Persia. La începuturi, femeile creştine îşi acopereau capul în biserică, iar bărbaţii şi femeile stăteau separat şi probabil intrau prin uşi aparte. Societăţile creştine din răsărit foloseau şi diverse forme de acoperire a capului şi de văluri, deşi nu este întotdeauna uşor de distins între referirile dintre acoperirea capului – de genul eşarfei musulmane moderne – şi descrierile unui văl facial. Femeile bizantine trebuiau să rămână în *gynaeceum*, gineceu, spaţiul rezervat femeilor, până se căsătoreau, şi chiar şi după căsătorie purtau un văl în public. Într-o poveste din Mesopotamia se relatează că, în jurul anului 770, autorităţile au pretins

281 Sidney H. Griffith, „Disputing with Islam in Syriac", Hugoye 3, nr. 1 (2000), http://syrcom.cua.edu/Hugoye/Vol3Nol/HV3NlGriffith.html (n.a.).

282 Roberto Tottoli, „Muslim Attitudes Towards Prostration (suju-d)", Studia Islamica 88 (1998): 5-34; Dalrymple, From the Holy Mountain, 105 (n.a.).

impozite exorbitante, umilindu-i pe cei care refuzau să plătească. Pentru cronicarul creştin care vorbea despre eveniment, una dintre atrocităţile supreme ale oficialităţilor a fost violarea izolării femeilor. Agenţii au târât creştine respectabile din casele lor, în aşa fel încât „femei care nu fuseseră vreodată văzute pe stradă... au fost făcute de ruşine, în mijlocul bărbaţilor" Ca şi în alte privinţe, practicile musulmane de mai târziu s-au conformat în mare măsură unor aşteptări normale pentru creştinismul timpuriu din Răsărit.[283]

Şi în retorica lor religioasă, musulmanii se străduiau să-şi prezinte credinţa ca pe o urmaşă autentică a creştinismului mai vechi. Această abordare culmina cu prilejul controverselor cu creştinii din Orientul Apropiat, ale căror Scripturi erau cunoscute şi venerate, însă într-un fel sau altul musulmanii trebuiau atât să susţină pretenţiile lui Mahomed, cât şi să dovedească punctul de vedere musulman asupra lui Iisus. Ei reuşeau asta descifrând retroactiv profeţiile în textele creştine sau prin cultivarea scripturilor alternative. Deseori argumentau că Evangheliile creştine ar fi mai aproape de nevoile musulmane dacă ar fi „adevăratele" Evanghelii, şi nu falsificate de nesincerii oameni ai Bisericii. Una dintre armele folosite în asemenea dezbateri era Evanghelia după Barnaba, o pseudoevanghelie alcătuită iniţial în secolul al XIV-lea, însă folosind probabil surse timpurii vechi, poate chiar Diatessaronul. Evanghelia lui Barnaba aşa cum o cunoaştem noi este viaţa lui Iisus repovestită din perspectivă musulmană, culminând cu profeţia de către Iisus a venirii lui Mahomed, în timp ce alte texte vorbeau despre relele erori ale Sfântului Pavel. („Alţii predicau, şi mai predică şi acum, că Iisus este Fiul lui Dumnezeu, printre cei amăgiţi numărându-se Pavel.") Aceste idei

283 Nadia M. El-Cheikh, „Describing the Other to Get at the Self", Journal of the Economic and Social History of the Orient 40 (1997): 239-50; Liz James, ed., Women, Men, and Eunuchs (Londra $i New York: Routledge, 1997). Despre Mesopotamia, vezi Harrak, Chronicle ofZuqnin, 245 (n.a.).

aveau un efect puternic în controversa religioasă şi sunt citate cu regularitate în relatări despre convertiri la islam, mai ales în Balcani. Chiar şi în anii 1990, Dalrymple a mai descoperit lideri musulmani turci consternaţi de încăpăţânarea cu care creştinii rămân fideli Evangheliilor lor mincinoase în loc să recunoască adevărul simplu al lui Barnaba. Chiar dacă nu în sens catolic, musulmanii sunt în continuare preocupaţi de revendicarea unei succesiuni apostolice autentice: Iisus este important.[284]

MISTICA

Când vorbim despre acceptarea unor noi religii sau de abandonarea celor vechi, aplicăm de obicei o idee aparte despre ce constituie o „religie”. Culturile occidentale în general presupun că religiile sunt pachete de idei şi de practici care se exclud reciproc, că prin urmare nu poţi fi simultan creştin şi musulman şi, logic, convertirea de la un sistem la altul ar trebui să însemne o transformare masivă a vieţii religioase. Însă nu toată lumea susţine o asemenea viziune intolerantă asupra devotamentului religios. În practica est-asiatică este cât se poate de obişnuit ca o persoană să recurgă liber la imaginile şi practicile unui număr de credinţe diferite, fie ele budism, taoism şi confucianism. Şi în Occident, deopotrivă, acceptarea unei etichete religioase nu înseamnă întotdeauna ca o persoană să renunţe la tot ceea ce el sau ea credea din vechile sisteme. Vechile forme pot să rămână vii vreme de mulţi ani şi chiar să devină o parte a noii credinţe dominante. De multe ori, noile credinţe în ascensiune se folosesc creativ de credinţele mai vechi, încorporându-le în propriile lor sisteme. Peste tot în America de Sud, zeităţile mai vechi au fost transformate în sfinţi şi adoptate în centrul devotamentului catolic.

Asemenea continuităţi şi ieşiri în afara normelor apar

284 Pentru apologetică, vezi Browne, Eclipse of Christianity in Asia. Gabriel Said Reynolds, A Muslim Theologian in the Sectarian Milieu (Leiden and Boston: E.J. Brill, 2004); Dalrymple, From the Holy Mountain, 62-63. îi datorez informația despre Balcani colegei mele Tijana Krstic (n.a.).

şi în tranziţia de la creştinism la islam. Lăsând deoparte cazul criptocreştinilor inflexibili, chiar şi comunităţile care s-au convertit cu toată inima la noua credinţă au păstrat vechi obiceiuri într-un mod care a dus la remodelarea practicii islamice. Cea mai izbitoare dintre aceste permanenţe se referă la frăţiile sufiste. Ceea ce occidentalii numesc Evul Mediu a însemnat pentru musulmani epoca de aur a credinţei lor, iar un loc central în acele epoci l-au reprezentat marile frăţii sufiste, ordine mistice apărute prima oară în secolele al IX-lea şi al X-lea şi răspândite în întreaga lume musulmană, *dar* al-*Islam*, între 1200 şi 1500. Sufiştii cultivau una dintre cele mai măreţe tradiţii mistice ale lumii, iar acea devoţiune religioasă a pătruns arta şi poezia pentru care ei au rămas legendari: misticul Rumi, din secolul al XIII-lea, a fost un mare sufist. Ţinând seama că ordinele sufiste (*tariqat*) au fost în fruntea expansiunii islamului dincolo de nucleul iniţial al credinţei din Orientul Mijlociu, este imposibil să înţelegem islamul din nordul Africii sau din majoritatea Asiei fără a cunoaşte tradiţia sufistă.1

Deşi oamenii de ştiinţă dezbat în continuare originile sufismului, există unele paralele copleşitoare cu creştinismul răsăritean, mai ales legate de practicile rugăciunii şi evlaviei mistice. Încă de la începuturile creştinismului, Egiptul şi Orientul Apropiat au cunoscut bogate tradiţii mistice şi ascetice, care au ajuns la apogeu în Bisericile vorbitoare de siriacă din Antichitatea târzie. Nu este nevoie să fie depus un efort special pentru a detecta aceste teme cu mult după ridicarea islamului, de vreme ce misticismul sufist recurgea la concepte şi practici cât se poate de asemănătoare, de obicei în aceleaşi coordonate şi medii geografice.[285] Probabil până în secolul al IV-lea sau al V-lea, călugării creştini din Răsărit au dezvoltat tehnica Rugăciunii lui Iisus sau a inimii, repetarea unei cereri simple, ca o mantra, de mii de ori,

285 Dina Le Gall, A Culture of Sufism (Albany: State Univ, of New York Press, 2005) (n.a.).

pentru a crea o stare de adoraţie aidoma unei transe, în care rugăciunea pătrunde până în întreaga fiinţă. Prin repetarea rugăciunii, care în forma ei obişnuită este „Doamne Iisuse Hristoase, miluieşte-mă pe mine, păcătosul”, credinciosul învaţă cu adevărat să se „roage fără încetare”, după cum a rânduit Iisus. Îndemnul la această practică a fost făcut de faimoşi mistici şi sfinţi egipteni, printre care Ioan Scărarul în secolul al VI-lea şi Isihie într-al VIII-lea, însă ea a fost mereu o formă obişnuită de evlavie mistică. Creştinii occidentali cunoscători ai Rugăciunii inimii au întâlnit-o de obicei prin *Pelerinul rus*, lucrare rusească spirituală clasică, din secolul al XIX-lea. (Americanii moderni pot face cunoştinţă cu ea şi prin *Franny şi Zooey*, de J.D. Salinger.) [286]

Ţinând seama de această veche tradiţie, ne reamintim că forma de rugăciune sufistă cea mai caracteristică presupune recitarea multiplă a declaraţiei centrale la *ilaha illa Tlah* („Nu există alt dumnezeu afară de Dumnezeu”). În rugăciunea lor de reamintire, *dhikr*, sufiştii recită aceste cuvinte, *shahada*, de mii de ori în fiecare zi, la fel cum călugării egipteni sau sirieni recită Rugăciunea inimii. În ambele cazuri, scopul este să înţelegi falsitatea lumii şi să te apropii de realitatea sau de adevărul ultim, care este Dumnezeu. Bineînţeles, practicile nu sunt identice, atâta vreme cât cele două credinţe au parcurs între timp secole de evoluţie distinctă: creştinii probabil că nu au avut un ritual corespunzând întru totul ritualului organizat în care grupuri de adepţi sufişti recită *shahada* până când intră în stare de extaz. Dar, în multe alte privinţe, practicile sufiste se aseamănă cu cele ale călugărilor şi pustnicilor, în ţări care fuseseră preponderent creştine. Până şi numele sugerează continuitatea. *Sufi* derivă de la termenul arab pentru „lână”, materialul din care se făcea straiul ascetic. Acesta se conforma practicii Bisericii Nestoriene, ai cărei episcopi şi înalţi ierarhi trebuiau să poarte lână, şi nu în sau

286 Chryssavgis, John Climacus (n.a.).

mătase, ca semn al simplităţii şi cucerniciei. Ambele genuri de sfinţenie, musulmană şi creştină, preferau să se îmbrace în lână.1

Unul dintre centrele iniţiale ale sufismului a fost Basra, întemeiat oficial ca aşezare militară arabă în anii 630, dar pe rădăcini siriene mai vechi. Oraşul originar fusese episcopie înainte de 225 şi a devenit scaun mitropolitan în secolul al V-lea. La începutul secolului al VIII-lea, la Basra a stat un iniţiator al gândirii sufiste, Hasan al-Basn, menţionat în mai toate sursele istorice; marea mistică a sufismului şi poetă Rabia este tot un produs al Basrei. O altă sursă a activismului sufist a fost oraşul Balkh din Turkestan, care a fost un centru al nestorienilor, maniheilor şi budiştilor: tableta nestoriană chineză îl menţionează pe un preot din Balkh. Ca rezultat al acestei multitudini de conexiuni, sufiştii vor păstra mereu o devoţiune deosebită faţă de maestrul ascetic Iisus. Marele martir al sufismului este al-Hallaj, ale cărui declaraţii mistice l-au împins să se identifice cu Dumnezeu, ceea ce a dus la martirizarea lui în 922. S-a comparat în repetate rânduri cu Hristos şi a considerat că execuţia sa este într-o concurenţă directă cu aceea a lui Hristos, până acolo că a vorbit despre paharul care-i era dat să-l bea. La fel ca Iisus, a fost răstignit.[287][288]

În afara urmaşilor lui sufişti, şi alte mişcări l-au revendicat pe Hasan al-Basn drept strămoş spiritual, printre care mutaziliţii, care au încercat să aplice gândirea raţionalistă greacă în islam. Ideile lor au generat dezbateri feroce, în care adversarii i-au acuzat de extremism şi chiar de erezie într-o măsură cu siguranţă mai mare decât justifica realitatea. Cu toate astea, cel puţin unii dintre mutaziliţi erau susţinători ai unor idei surprinzătoare

287 Smith, Studies in Early Mysticism. Despre straie din lână, vezi Mingana, Christianity in India, 35 (n.a.).

288 Despre Basra, vezi Mingana, Christianity in India, 5. Margaret Smith, Rabi'a the Mystic and Her Fellow-Saints in Islam (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1928); Browne, Eclipse of Christianity in Asia, 131 (n.a.).

despre rolul lui Iisus, ridicându-L deasupra lui Mahomed şi considerându-L întâiul născut al creaţiei. Despre unii se spune că L-ar fi considerat pe Hristos Cuvântul întrupat:

Creaţia a avut doi domni şi creatori. Unul dintre ei, venit din eternitate, este Allah, iar celălalt, creat, este Isa b. Maryam [Iisus fiul Mariei]. Şi mai spuneau că Hristos era Fiul lui Dumnezeu în sensul că fusese adoptat, nu prin naştere. Şi mai spuneau şi că Hristos este Cel care va judeca Creaţia în ziua din urmă.1

Sufiştii erau cu mult mai conservatori în opiniile lor, cu toate astea aveau un mare respect faţă de Iisus, pe care îl considerau ascetul desăvârşit, „călugăr peste călugări" De-a lungul următoarelor două secole, scrierile sufiste au crescut ca număr şi sofisticare, culminând în jurul anului 1100 prin lucrarea clasică *Reînvierea ştiinţelor religiei* (*Ihy*a' *uium al-diri*), de al-Ghazali – Karen Armstrong îl numeşte „cel mai citat text musulman după Coran şi ḥadīth". *Ihy*a' „conţine cel mai mare număr de spuneri atribuite lui Iisus din oricare text arabic islamic… Sufiştii îl tratau pe Iisus cu evlavie, considerându-L profetul inimii prin excelenţă."[289][290]

Aceşti gânditori au alcătuit un corp de afirmaţii puse pe seama lui Iisus, scripturile pe care unii le-au numit Evanghelia musulmană. O parte dintre texte simt citate, de obicei în formă liberă, din Noul Testament, dar multe altele provin din creştinismul sirian. În unele cazuri, musulmanii au moştenit vorbe cu adevărat străvechi atribuite lui Iisus, datând din secolul I s-au al II-lea şi care sunt prezente în Evangheliile apocrife. Graţie „Evangheliei musulmane", cel puţin două spuneri din Evanghelia după Toma au continuat să circule în toată lumea musulmană, „Fiţi peregrini" şi chemarea adresată credinciosului de a scoate la vedere ce

289 Browne, Eclipse of Christianity in Asia, 130-31 (n.a.).

290 Browne, Eclipse of Christianity in Asia, 130-32; Karen Armstrong, Islam: A Short History (New York: Modem Library, 2000), 88; Tarif Khalidi, The Muslim Jesus (Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 2001), 42. Jane Dammen McAuliffe, Qur'a-nic Christians (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1991) (n.a.).

se află în el. Poate cu justeţe, musulmanii evocau învăţătura lui Iisus către ucenici că „lumea este o punte. Să o traversaţi, dar nu clădiţi nimic pe ea”. Şi este cât se poate de plauzibil că iniţial au auzit toate astea de la călugării din Siria sau Mesopotamia.[291]

SFINŢI

Originile comune nu trebuie să aibă implicaţii asupra dezvoltării viitoare: milioanele de musulmani care ascultă predica ţinută din *minbar* nu ştiu sau nu sunt interesaţi de originile lui creştine. În ce priveşte ordinele sufiste însă, asemănările şi contactele cu lumea creştină au continuat vreme de secole după întemeierea lor, ceea ce a avut implicaţii deosebite în procesul de extindere a islamului în ţările Orientului Mijlociu. Prin practicile lor, dezvoltarea acestor ordine s-a petrecut foarte asemănător cu aceea a Bisericilor creştine dinainte, punând un accent special pe sfinţi, pe marii şeici şi mistici, la fel şi pe fondatorii ordinelor, care au ajuns să ocupe în sentimentul religios popular un loc identic cu acela al călugărilor şi sfinţilor creştini. Credincioşii de rând călătoreau la mormintele şi la lăcaşurile legate de aceşti ocrotitori ai credinţei, cu speranţa să tragă foloase de pe urma contactului cu sfinţenia şi să primească binecuvântări, mai ales sub forma vindecării. Creştinii şi musulmanii prăznuiau *mulid*, sărbătoarea şeicului sau sfântului lor anume, iar unui observator din afară i-ar fi fost greu să facă diferenţa între ritualuri.1

Occidentalii obişnuiţi cu simplitatea aspră a islamului din Arabia Saudită sau al talibanilor ar putea fi şocaţi să constate cât de concentrat asupra sfinţilor şi mijlocitorilor era islamul în trecut şi a rămas şi astăzi, într-o mare parte din lume. Mulţi dintre aceşti sfinţi seamănă cu premergătorii lor creştini, şi poate niciunul dintre ei mai mult decât Fatima, fiica profetului, al cărei rol în islamul şiit îl evocă îndeaproape pe cel al Sfintei Fecioare în creştinismul catolic sau ortodox. Ea este mama iubitoare

291 Khalidi, Muslim Jesus (n.a.).

care ia asupra ei suferinţele lumii, către care se îndreaptă credincioşii la vremuri de disperare. [292]Dacă luăm în considerare alte aspecte ale tradiţiei şiite – mesianismul, reprezentările rituale care evocă moartea sângeroasă a marilor martiri –, ne vedem tentaţi să căutăm similitudini în practica mai vechiului creştinism mesopotamian. Dar şi în islamul sunnit, şeicii sufişti aveau să fie veneraţi foarte asemănător cu sfinţii creştini înaintea lor. Peste tot în ceea ce fusese Orientul Mijlociu creştin, practica religioasă comună era consacrată sfinţilor şi sanctuarelor, vindecării şi pelerinajului.

Faptul că această nouă lume spirituală era atât de asemănătoare cu cea veche nu indică neapărat vreo influenţă directă, iar toate marile religii au dezvoltat independent practici similare în vremuri diferite. Însă caracterul „catolic” al practicii sufiste i-a atras cu siguranţă pe foştii creştini aflaţi sub stăpânire musulmană şi le-a făcut cu atât mai uşoară şi mai ademenitoare tranziţia la noua ordine religioasă. Şi, reciproc, cu cât mai mulţi creştini acceptau islamul sub această înfăţişare, cu atât căpăta mai multă putere corpul de adepţi ai islamului devoţional sufist.

Efectul sufismului asupra creştinilor a fost evident în Asia Mică. Pe măsură ce puterea musulmană s-a instaurat în secolul al XIII-lea, regiunea s-a transformat în centru important al activităţii sufiste, sub conducerea unor mistici ca Haji Bektash, fondator al ordinului bektashi. Haji Bektash este subiectul unei opere hagiografice populare, *Vilayet-name*, care, în ciuda valorii ei istorice poate limitate, ne oferă o imagine plină de savoare despre interacţiunile musulmano-creştine. În aceste relatări, faptele lui Haji sunt exact aceleaşi la care te-ai aştepta şi din partea unui mare sfânt creştin, iar minunile realizate

292 Valerie J. Hoffman, Sufism, Mystics, and Saints in Modem Egypt (Columbia, SC: Univ, of South Carolina Press, 1995); Christopher S. Taylor, In the Vicinity of the Righteous (Boston: E J. Brill, 1999); Richard J. A. McGregor, Sanctity and Mysticism in Medieval Egypt (Albany: State Univ, of New York Press, 2004) (n.a.).

de el erau spre beneficiul creştinilor, care atunci acceptau convertirea la islam. Graţie puterilor lui deosebite, Haji Bektash punea capăt foametei, le permitea săracilor să semene secară şi să recolteze grâu şi le venea în ajutor celor răniţi în urma căzăturilor. Uneori auzim despre călugări creştini adepţi ai lui secreţi.[293] în Asia Mică şi în Balcani, ordinul bektashi exercita o atracţie deosebită asupra criptocreştinilor şi a celor care urmau într-ascuns o altă credinţă. Haji reprezintă „principala sursă" a credinţei aleviţilor, o sectă din care fac parte 15 până la 20% din populaţia Turciei şi din imigranţii în Europa contemporană. Deşi teoretic şiiţi musulmani, aleviţii nu respectă de fapt nicio practică musulmană şi nici măcar interdicţia de a consuma porc şi alcool: iar femeile lor nu poartă văl. Calendarul lor cuprinde un amestec de vechi sărbători persane şi creştine, printre care un an nou sărbătorit în jur de Paşti şi o zi a Sfântului Gheorghe Vechi.1

Şi alţi sufişti în afară de Haji Bektash s-au bucurat de un mare număr de adepţi. Despre Rumi se afirma că era fericit ori de câte ori se afla alături de călugării creştini de la mănăstirea Sfântului Hariton, de lângă Iconium (Konya). Adepţii lui Rumi au fondat ordinul mevlevilor, care a câştigat mulţi aderenţi la islam din rândul populaţiilor creştine ale mult încercatelor oraşe din Anatolia. Întâmplarea face că mulţi dintre conducătorii sufişti faimoşi din acei ani au fost alungaţi, de război şi de criza politică, din Asia Centrală, mutându-se în Siria ori în Asia Mică: şi Rumi, şi Haji Bektash se trăgeau din Khurasan. Nu este exclus ca bunele lor relaţii cu creştinii să fi fost urmare a unor vechi cunoaşteri cu nestorienii şi cu alţii din

293 Vryonis, Décliné of Médiéval Hellenism, 369-77; Irène Mélikoff, Hadji Bektach: Un mythe et ses avatars (Leiden: E.J. Brill, 1998) (n.a.).

Răsărit.[294][295]

LOCURI DE ÎNCHINARE

De la încheierea cuceririi musulmane în secolul al XV-lea şi până la eliminarea finală a creştinismului în secolul XX, creştinii şi musulmanii din Asia Mică nu numai că au coexistat, dar au avut în comun multe practici devoţionale şi au venerat aceiaşi sfinţi şi aceleaşi sfinte. Pentru creştini şi musulmani exista, desigur, o moştenire comună de patriarhi şi de sfinţi prezenţi atât în Biblie, cât şi în Coran, dar şi-au exercitat puterea de atracţie şi personalităţi mai târzii. Creştinii venerau altarul lui Haji Bektash ca mormânt al Sfântului Haralambie. La rândul lor, membrii noii majorităţi musulmane îşi exprimau evlavia faţă de principalii sfinţi ai panteonului creştin, fie şi sub nume noi.

Afinitatea musulmanilor faţă de vechi situri creştine a avut rezultate diferite în diverse regiuni. În unele cazuri, s-au islamizat atât de intens, încât creştinii au fost treptat excluşi. Unul dintre cele mai vechi centre creştine din Egipt a fost Oxyrhynchus, unde arheologii de la începutul secolului XX au găsit unele dintre cele mai vechi manuscrise ale Noului Testament, precum şi alte Evanghelii timpurii. În vremuri mai noi, aici s-a dezvoltat altarul al-Bahnasa, unde pelerinii copţi se închinau în presupusul loc de popas al Sfintei Familii în timpul fugii în Egipt. Însă, începând din secolul al XIII-lea, altarul a fost înconjurat de tot mai numeroase morminte ale şeicilor şi sfinţilor musulmani, iar prezenţa creştină s-a diminuat. La Hebron, în Palestina, la mormântul lui Avraam, creştinii şi evreii au rămas vizitatori entuziaşti până când aprigul sultan Baybars le-a blocat accesul, interdicţia rămânând în vigoare din 1266 până în 1967.[296]

294 Tord Olsson, Alevi Identity (Londra: RoutledgeCurzon, 1998); Paul J. White Joost Jongerden, editori, Turkey's Alevi Enigma (Leiden: Brill, 2003); H.T. Norris, Popular Sufism of Eastern Europe (New York: Routledge, 2006) (n.a.).

295 Vryonis, Decline of Medieval Hellenism, 385-87 (n.a.).

296 Micheau, „Copts, Melkites, Nestorians and Jacobites", 402 (n.a.).

Mai obişnuit era ca altarele să rămână în comun la dispoziţia credinţelor diferite. Până în vremurile moderne, un sfânt cunoscut în Turcia, Siria şi Palestina musulmane era Khidr, care apare în Coran alături de Moise. Însă în formele de credinţă populare este greu de despărţit de mai vechi făcători de minuni ai ortodoxiei, aşa ca prorocul Elijah (Sfântul Ilie, la ortodocşi) şi Sfântul Gheorghe. La fel ca ei, Khidr îi ajuta pe călători şi căsăpea balauri. Numele lui, „Cel Verde", trimite la culoarea specifică a islamului, însă se potriveşte foarte bine şi cu zei păgâni mai vechi, cum ar fi cei care marcau începutul primăverii. Acum un secol, un erudit occidental afirma că „musulmanii care i se închinau lui Khidr îi arătau frecvent credinţă şi echivalentului lui creştin [Sfântul Gheorghel": sanctuarele lui erau adesea în locuri foste de închinare ale cruciaţilor. Până şi astăzi, arabii musulmani şi creştini se adună în biserica ortodoxă de la Beit Jala, lângă Ierusalim, unde i se închină lui Gheorghe/Khidr. Khidr reprezintă un personaj central şi în credinţa aleviţilor din Turcia.[297]

Şi alte locuri de închinare atrag vizitatori atât creştini, cât şi musulmani, practicile lor religioase potrivindu-se în moduri uimitoare pentru observatorii occidentali. Nu departe de Konya, mănăstirea Sfântului Hariton se înălţa în cadrul aceluiaşi complex cu o moschee şi vechile biserici ale Sfântului Amfilohie. Până în secolul XX, musulmanii turci au păstrat multe dintre obiceiurile populare care sugerau originea lor străveche, printre care folosirea de cruci şi icoane în scopuri de vindecare. În zonele rurale, preoţilor creştini li se cerea deseori să boteze copiii, spre binele şi sănătatea lor. Până şi la începutul secolului XX, musulmanii le cereau creştinilor să facă procesiuni cu moaştele sfinţilor lor, ca să alunge câte o molimă. În 1912, un arheolog american povestea că, în Siria mare, creştini, musulmani, evrei şi *nuseiriyeh*

297 F.W. Hasluck, Christianity and Islam Under the Sultans, 2 vol. (Oxford: Clarendon Press, 1929); Dalrymple, From the Holy Mountain, 339-341 (n.a.).

[alauiţi] îşi vizitează reciproc locurile de închinare. Musulmanii îi duc pe cei dementi, sau „posedaţi”, să-i scape de spiritele rele care îi bântuie, în peştera Sfântului Antonie, aparţinând mănăstirii de maici maronite Qozhayya din Liban. Creştinii se duc şi ei în acelaşi scop la fântâna de la mormântul şeicului Hassan ei Rai (Ciobanul) de lângă Damasc... În timpul procesiunilor din Vinerea Mare, musulmanele sterpe trec şi ele pe sub pânza pe care este întipărit chipul lui Hristos, cu speranţa că vor avea copii. Creştinele din Hums merg la dervişi să le ghicească. *Nuseiriyeh* ţin Crăciunul, deşi îl subordonează pe Iisus lui Ali... Despre cazuri de musulmani care căutau să-şi boteze copiii ca să-i ferească de rele s-a auzit din toate părţile Siriei şi Palestinei.1

Dalrymple semnala că asemenea interferenţe se desfăşurau cât se poate de activ în anii 1990. Musulmanii vizitau la faimoasa biserică a Sfintei Fecioare de la Seidnaya, în Siria. După cum spunea o călugăriţă, „musulmanii vin aici pentru că îşi doresc copii. Maica Domnului şi-a arătat puterea şi i-a vindecat pe mulţi dintre musulmani. Vestea s-a răspândit şi acum sosesc aici mai mulţi mahomedani decât creştini. Dacă oamenii o roagă, ea îi ascultă.”[298][299]

După lecturi despre îndelungatele lupte dintre creştinism şi islam, despre cruzimile aplicate de fiecare dintre aceste religii celeilalte, vei fi uşor cuprins de descurajare, să priveşti istoria ca pe o ciocnire decisivă între civilizaţii, care nu poate avea decât un final apocaliptic. De fiecare parte, cronicile despre distrugerea comunităţilor lor se adaugă la lista nedreptăţilor: musulmanii deplâng pierderea Spaniei, al-*Andalus*; creştinii greci, arabi şi armeni povestesc nostalgic şi detaliat despre patriile de unde au fost alungaţi strămoşii

298 Vryonis, Decline of Medieval Hellenism, 487-88. Arheologul este Frederick Jones Bliss, The Religions of Modern Syria and Palestine (New York: Charles Scribner's, 1912), 27-28 (n.a.).

299 Dalrymple, From the Holy Mountain, 188 (n.a.).

lor sau unde comunităţile lor au fost martirizate în masă. Conservatorii occidentali vântură poveşti despre jihad şi *dhimmitude*. Niciuna dintre acestea nu sunt neapărat neadevărate: de-a lungul istoriei s-au comis crime enorme. Cu toate astea, istoriile creştinismului şi islamului sunt inseparabile, fiind atât de strâns împletite; iar în repetate rânduri, chiar şi în dezintegrare, fiecare religie a profilat-o pe cealaltă. Dar, în subtextul ei, înfruntarea dintre creştini şi musulmani este la urma urmei un conflict de familie, iar o vrajbă mai înverşunată decât atât nici nu poate exista.

7

CUM MOR CREDINŢELE

„Să piară oare religiile în urma unei boli sau doar prin violenţă? Dacă de boală, care sunt simptomele şi cauzele? Câte boli există care în trecut s-au dovedit fatale religiilor? Se pot detecta simptome ale oricăreia dintre aceste boli în oricare dintre religiile lumii de astăzi? Şi se găsesc ele într-a noastră?”

JAMES BISSETT PRATT

Ca răspuns la o ameninţare cu persecuţia, protestantul Theodore Beza din secolul al XVI-lea l-a îndemnat pe un inamic „să nu uite că Biserica este o nicovală pe care s-au tocit multe ciocane”. Istoria tuturor marilor credinţe ale lumii demonstrează că religiile sunt extrem de rezistente şi greu de suprimat. Istoria abundă de false pretenţii legate de moartea iminentă a religiilor, care, privind retrospectiv, devin o lectură aproape comică. Prima referire la poporul evreu păstrată este o inscripţie egipteană care se lăuda că „[poporul lui] Israel a fost pustiit: sămânţa lui a pierit” Mark Twain remarca de câte ori s-a adunat lumea în vederea îngropării romano-catolicismului, doar ca să afle că se amânase din nou, „pe motiv de stare atmosferică sau aşa ceva… Din câte se pare, funeraliile unei religii se numără printre cele mai imprevizibile întâmplări de pe lume.”[300]

300 Mark Twain, Following the Equator (New York: AMS Press, 1971) (n.a.).

Credinţele sunt dinamice, iar perioadele de greutăţi sau de prigoană pot avea efectul de a-i forţa pe credincioşi să cerceteze fondul bogat şi divers de tradiţii pe care şi l-au dezvoltat de-a lungul mileniilor. De obicei, descoperă cel puţin câteva idei şi practici care se dovedesc eficace în adaptarea la lumea nouă, iar asta le poate pune la dispoziţie fundamentul unei reînvieri semnificative. În anii 1790, Bisericile catolice europene au trecut printr-o ciocnire teribilă cu gândirea şi politicile revoluţionare ale Renaşterii, printr-o criză aproape finală, urmată după nicio generaţie de o reînviere agresivă şi încrezătoare în sine a catolicismului. Acum cincizeci de ani, potrivit părerii unei majorităţi a observatorilor, curenţii istorici care măturau lumea islamică prevesteau ofilirea sigură şi rapidă a acestei religii, cel puţin ca forţă politică relevantă; iar acea aparentă distrugere a prefaţat redeşteptarea islamului din zilele noastre.

Într-o măsură mai mare sau mai mică, toate marile religii dispun de resurse scripturale care le permit să explice înfrângerea, dezastrul şi prigoana; catastrofa poate chiar întări aceste religii, pe termen lung. Mai mult decât atât, deşi religiile pot slăbi de-a lungul vremii, pot aluneca spre secularizare şi indiferenţă, asemenea tendinţe nu devin suficiente în sine pentru a împinge o religie în neant. Dacă unele forme de credinţă, unele denominaţii, pot să intre în faza finală, declinul lor este compensat prin înălţarea altor tradiţii creştine mai capabile să se adapteze la circumstanţele în schimbare. Chiar şi într-o cultură cu un înalt grad de laicitate, aşa ca aceea europeană contemporană, cel puţin o minoritate se va strădui să se întoarcă la fundamentele religiei aşa cum le înţelege ea, în aşa fel încât vom asista la un avânt al grupărilor evanghelice şi harismatice şi al altor mişcări neotradiţionale. Nimic nu indică mai limpede reînvierea iminentă a unei religii decât torentul tot mai năvalnic de profeţii care îi anunţă decesul.[301]

301 Jenkins, God's Continent (n.a.).

Însă uneori religiile mor cu adevărat sau cel puţin dispar cu desăvârşire din regiuni pe care le dominau odată şi nu există nicio mare religie care să se fi dovedit imună la asemenea dezastre locale. Aşa cum am văzut, toate religiile lumii s-au văzut la un moment dat excluse dintr-o patrie care le îmbrăţişase din tot sufletul, indiferent de câte năluci vor fi lăsat în urmă. Faptul că, mai mult decât alte credinţe, creştinismul este cel care a suferit mai frecvent de asemenea amputări nu face decât să reflecte acţiunea lui globală mai ambiţioasă: de obicei, a avut mai multe de pierdut. Frecvenţa cu care se petrec eliminările religioase este cu atât mai impresionantă cu cât ne dăm seama cât de robuste sunt tradiţiile credinţelor şi în câte rânduri au sfidat inamici aparent mortali. Prin urmare, cum se face că încercările de distrugere reuşesc în anumite ocazii, dar nu şi în altele? Şi în ce măsură comit chiar religiile greşeli care contribuie la propria lor dispariţie? Sunt credinţele ucise ori mor singure?

STATE ŞI NAŢIUNI

Pornind de la experienţa acumulată de creştinism de-a lungul istoriei, trebuie să subliniem rolul primordial jucat de stat în eliminarea de biserici şi de comunităţi. Alianţele cu statele pot să ridice multe dileme în faţa tradiţiilor religioase, mai ales pentru cele care, şi creştinismul nu face excepţie, privesc cu neîncredere autoritatea lumească; dar o asemenea legătură politică poate să fi fost singura cale de supravieţuire de-a lungul unor perioade îndelungate, când toate statele aveau o afiliere religioasă oarecare şi făceau tot ce le stătea în putinţă să promoveze anumite credinţe. În secolul al XVI-lea, este cert că marea majoritate a creştinilor din întreaga lume trăiau în state creştine, iar cei mai mulţi, pe continentul european, unde reţelele de naţiuni creştine îşi puteau asigura reciproc ajutorul şi apărarea. Creştinii pot deplânge persistenţa afilierii dintre Biserică şi stat, dar în lipsa unei asemenea alianţe este posibil ca astăzi să nu mai fi existat creştini care să cunoască aceste regrete. În asemenea condiţii,

creştinismul ar fi putut să rămână o simplă notă de subsol în manualele de istorie islamice sau chinezeşti, alături de maniheism. În schimb, lipsa de putere politică reprezenta un potenţial pericol de moarte când statul începea pe mâinile unui rival hotărât să dea o nouă formă culturii şi să instituţionalizeze propria lui viziune asupra credinţei şi practicii religioase. Lipsa puterii punea pe umerii Bisericilor o povară imposibilă, obligându-le să facă zilnic compromisuri şi în acelaşi timp să deschidă larg calea apostaziei.

Acest element politic a silit Bisericile creştine să ia decizii dificile. Protecţia din partea statului fiind atât de importantă pentru supravieţuirea şi influenţa unei credinţe, devenea de dorit să încheie alianţe politice. Însă, în acelaşi timp, o Biserică aliată cu o naţiune sau cu o partidă nepotrivită îşi putea compromite cu atât mai mult poziţia, prin identificarea cu tabăra greşită. Aşa li s-a întâmplat acelor creştini din Mesopotamia şi China care au ajuns să fie consideraţi unelte ale cuceritorilor mongoli. Creştinii japonezi au devenit ţinte ca aliaţi potenţiali ai imperialismului european, creştinii latini din Levant, ca avangardă a campaniilor cruciaţilor.

Importanţa acordată puterii de stat ar putea să pară surprinzătoare dacă singurul criteriu luat în discuţie ar fi credibilitatea ei. Cel puţin înaintea vremurilor moderne, puţine state dispuneau de puterea organizată şi de voinţa de a mobiliza mijloacele necesare pe termen lung capabile să anihileze o religie minoritară. Apoi, după cum am văzut, cu excepţia celor mai intolerante dintre ele, societăţile musulmane erau teoretic dispuse să accepte existenţa populaţiei creştine şi evreieşti. Cu toate astea, într-un fel sau altul, vechea lume creştină din Orientul Mijlociu şi din nordul Africii a devenit nucleu al *dar* al-*Islam*.

Asprimea oprimării sau a sancţiunilor a variat în timp, însă a luat formele cele mai grave când o religie recunoscută întâmpina un pericol real sau doar perceput la adresa propriei existenţe. Când apăreau asemenea

ameninţări, chiar şi statele premoderne puteau mobiliza resurse semnificative împotriva minorităţilor privite ca aliate ale duşmanilor externi: cel puţin prin retorică, persecuţiile etnice şi religioase sunt de obicei defensive prin natura lor. Cea mai grea perioadă pentru creştinii din Orientul Mijlociu a survenit după revoluţia socială şi religioasă declanşată de regimul mongol în secolul al XIII-lea; iar mai târziu, şi statul japonez se vedea în faţa unei ameninţări reale din partea puterilor coloniale europene acaparatoare. În asemenea circumstanţe, statul a lansat persecuţii brutale şi de durată, care nu aveau cum să nu-şi facă efectul peste decenii sau chiar secole. Intervalul de timp este şi el important. Deşi regimurile comuniste au distrus Bisericile şi alte organisme religioase, au avut la dispoziţie doar câteva decenii să-şi impună voinţa. Alte comunităţi creştine au suferit de persecuţii sporadice, de-a lungul mai multor secole. Însă doar rareori este o religie capabilă să reziste un mileniu întreg de abuzuri extreme.

Dacă luăm în discuţie rolul violenţei, nu va trebui să plecăm de la presupunerea că masacrele şi pogromurile trebuie să fie frecvente sau regulate, ba nici măcar că trebuie să se petreacă mai mult de aproximativ o dată la o generaţie. Deşi nu neapărat frecvente, asemenea erupţii lasă în urmă amintiri care creează o atmosferă generală de intimidare. Ele inculcă acelei comunităţi minoritare ideea statutului ei inferior şi necesitatea vitală de a încălca anumite limite. Putem face o analogie cu efectele dezordinilor rasiale şi linşajele din Sudul american dinaintea epocii drepturilor civile, când incidente sporadice se combinau cu frica instituţionalizată şi supunerea în rândul afro-americanilor.

Diferenţa dintre exemplul rasial şi cel religios este, desigur, că membrilor credinţelor minoritare le rămânea mereu deschisă calea de a scăpa prin convertire, ceea ce de-a lungul timpului au şi făcut tot mai mulţi dintre ei.

Mai constatăm şi ceea ce am putea numi efectul de clichet, împrumutând denumirea de la acel mecanism care

limitează rotaţia unei roţi dinţate într-o singură direcţie. Pentru creştinii aflaţi sub stăpânire musulmană (şi pentru evreii din Europa creştină), comunitatea minoritară se putea aştepta să existe decenii sau chiar secole fără izbucnirea unor campanii majore de violenţă sau persecuţie, chiar dacă restricţiile sau insultele minore erau la ordinea zilei. Uneori însă, persecuţiile la scară largă izbucneau după un cataclism natural oarecare sau a instaurării unui regim deosebit de zelos. În urma unui asemenea eveniment, comunitatea minoritară era şi mai redusă sau risipită, iar supravieţuitorii minorităţii în scădere se puteau aştepta la o perioadă de pace, până la începutul unui nou ciclu de intoleranţă. Clichetul se mai strângea cu un dinte, iar minoritatea mai făcea un pas spre eliminarea sau exilul ei ultim.

DINCOLO DE PERSECUŢIE

De o şi mai mare importanţă decât acţiunile individuale de intimidare a fost, pe termen lung, procesul de restructurare demografică şi transfer de populaţie pe care statele aveau capacitatea să îl organizeze şi au şi făcut-o. De-a lungul istoriei, demografia a jucat un rol decisiv în creşterea şi prăbuşirea religiilor, iar în vremurile moderne cifrele diferite de natalitate explică de ce majoritatea creştinilor se găsesc acum în Sudul global. Şi în Orientul Mijlociu, urmarea educaţiei superioare şi a accesului mai simplu la mijloacele de contracepţie a fost că în comunităţile creştine se înregistrează natalităţi mult mai scăzute decât la vecinii musulmani şi, prin urmare, creştinii şi-au pierdut treptat ponderea în cadrul populaţiei. Chiar şi în Statele Unite, unii consideră acum că ratele de natalitate diferite justifică declinul Bisericilor principale liberale şi creşterea celor evanghelice.[302]

Mai de mult, migraţia juca un rol cu mult mai important decât ratele natalităţii în echilibrul dintre religii, iar guvernările s-au străduit intens să manipuleze

302 0 detaliere a acestor „mainline denominations'7 se găsește la https:// www.gotquestions.org/mainline-denominations.html (n. tr.).

tendinţele de migraţie. În unele cazuri, spre exemplu în Spania secolului al XII-lea, aceasta presupunea transferuri de populaţie care urmăreau subminarea minorităţilor religioase, iar conducătorii musulmani îşi doreau foarte mult să îndepărteze populaţiile creştine din Peninsula Arabică. În timp însă, imigraţia s-a dovedit cel puţin la fel de importantă pentru schimbarea religioasă ca deportările. Guvernări succesive au adus musulmani, până când au ajuns să fie mai numeroşi decât creştinii şi au importat berberi de care să se folosească împotriva arabilor recalcitranţi. Din primele zile ale expansiunii musulmane, noile regimuri au susţinut migraţia de popoare arabe şi musulmane în fostele teritorii copte sau siriene, diminuând puterea relativă a populaţiilor mai vârstnice şi a culturilor şi, desigur, şi a credinţelor lor. Cu timpul, căsătoriile mixte cu membri acestor noi grupuri au contribuit la convingerea familiilor mai vechi să accepte islamul. În vreme ce mulţi egipteni băştinași au trecut la islam din convingere, prezenţa acestor noi populaţii a conferit Egiptului puternica nuanţă musulmană pe care a căpătat-o la sfârşitul Evului

Mediu. Între secolele al IX-lea şi al XI-lea, şi în Sicilia s-a petrecut o puternică imigraţie arabă şi berberă.1

Şi în Asia Mică, islamul a crescut după 1200 graţie imigraţiei unor noi populaţii turceşti, cu structurile lor sociale şi economie diferite, care nu depindeau de sistemele tradiţionale urbane. De multe ori, s-au mutat pe pământuri părăsite de oameni mai în vârstă (greci, mai ales) refugiaţi din cauza ostilităţilor permanente. La fel ca în Egipt ori Mesopotamia, Asia Mică a ajuns la o majoritate musulmană mai puţin prin convertirea silită a locuitorilor existenţi, cât prin importarea de populaţii musulmane. Când populaţia turcă a ajuns la o masă critică, vechile comunităţi rămase pe loc nu au mai avut de ce să-şi desfăşoare relaţiile în greacă şi să păstreze stilul de viaţă şi aspiraţiile greceşti. Creştinismul a fost marginalizat. Aceste politici au avut asemenea succes în Asia Mică, încât

turcii au aplicat o strategie de imigraţie similară pentru a remodela Balcanii după chipul musulman. Inevitabil, contraatacul grecesc împotriva influenţei musulmane turceşti în anii 1820 au ţintit brutal spre aceste comunităţi de import.[303][304]

Faptul că o anumită credinţă se bucura de un statut recunoscut i-a permis şi să reziste dezastrelor care au distrus religiile secundare. Societăţile premoderne au suferit uneori catastrofe de dimensiuni greu de imaginat pentru observatorii moderni. Ne gândim la distrugerile provocate de războaie în Asia Mică medievală, efectul teribil al invaziilor mongole iniţiale, urmate de cele ale lui Timur Lenk, sau la marile epidemii de ciumă din secolul al XIV-lea. Pentru a găsi analogii moderne, va trebui să ne gândim la distrugerile şi dislocările sociale cunoscute de Europa până în 1945, cu diferenţa că societăţile medievale nu se puteau aştepta la nicio asistenţă din partea unor puteri externe binevoitoare – nu urma niciun Plan Marshall.

Războiul şi ciuma aveau să producă un efect similar asupra tuturor comunităţilor religioase, însă doar credinţa dominantă se putea aştepta la asistenţă oficială pentru refacere, reconstruirea clădirilor, restabilirea reţelelor de clerici şi a instituţiilor de caritate. Să ne gândim, spre exemplu, la pustiirea adusă de ciumă în structurile Bisericilor creştine din Franţa şi Anglia, unde scaunele episcopale şi ale altor ierarhi au rămas mult timp vacante. Efectele nu s-au şters vreme de decenii, însă cel puţin statul şi protectorii creştini puteau interveni, ceea ce nestorienii din Mesopotamia sau copţii din Egipt nu aveau cum aştepta. Credinţele secundare erau cu atât mai mult expuse primejdiei de a fi paralizate de dezastrele generale

303 Thomas F. Glick, Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages (Leiden: E.J. Brill, 2005); Metcalfe, Muslims and Christians. Despre căsătorii mixte, vezi Gladys Frantz-Murphy, „Conversion in Early Islamic Egypt: The Economic Factor", în Hoyland, Muslims and Others, 323-30 (n.a.).

304 Vryonis, Decline of Medieval Hellenism (n.a.).

cu cât, aşa cum se întâmpla deseori, credincioşii minoritari erau făcuţi vinovaţi pentru catastrofe şi pedepsiţi ca aliaţi ai atacatorilor externi sau ca agenţi care au răspândit boala.[305]

Cu timpul, faptul că o anumită religie deţinea puterea într-un anume stat echivala cu o superioritate numerică tot mai pronunţată a acelei credinţe, ca urmare a schimbărilor în rândul populaţiei, fie ele voluntare sau altfel. Iar când statele adepte ale unor ideologii rivale intrau în conflict, le făceau şi mai grea viaţa minorităţilor prin penalizarea disidenţilor din interior. Dominaţia consolidează dominaţia.

PUTEREA ISLAMULUI

De-a lungul istoriei, creştinismul a constatat că islamul este rivalul lui cel mai stăruitor şi, de multe ori, cel mai de succes. Lăsând deoparte chestiunea violenţei şi a constrângerii, regimurile musulmane au reuşit excepţional, de-a lungul secolelor, să creeze societăţi şi culturi care exercită presiuni copleşitoare în vederea realizării conformismului religios, a transformării credinţei lui Mahomed în religia subînţeles firească, impregnată în întreaga cultură. Doar musulmanii erau membri cu drepturi depline în societate, pe când ceilalţi înfruntau poveri de o intensitate diferită. Regimurile islamice au creat mai întâi o societate în care era firesc să fii musulman, adică să faci parte din curentul principal social şi cultural; după care au construit o lume în care să fii creştin sau evreu te condamna la statutul unui străin desconsiderat.

Pentru a înţelege ce îi făcea pe oameni să se apropie de islam, nu trebuie să ne concentrăm doar asupra poverilor care îi apăsau pe necredincioşi. În orice societate există forţe intense care îi atrag pe cei supuşi să asimileze purtările stăpânilor lor. Aşa cum observa învăţatul Ibn Khaldun din secolul al XIV-lea, „cei învinşi doresc mereu să-şi imite biruitorul în tot ceea ce-l deosebeşte, veşmintele lui, îndeletnicirile şi toate celelalte condiţii şi

305 Borsch, Black Death (n.a.).

obiceiuri ale lui”. Însă preţul putea să fie enorm, căci „o naţiune care a fost înfrântă şi intră sub stăpânirea unei alte naţiuni va pieri curând”.[306] Mesajul musulman era cu atât mai puternic cu cât făcea apel la tema profund atrăgătoare a frăţiei, de unire a tuturor credincioşilor într-o nouă familie omenească. Acest mesaj căpăta o greutate deosebită la Vreme de tumult social, când structurile existente erau supuse unor presiuni intense.

Însă cei care nu făceau parte din familie, cei din afara ei, întâmpinau mari dificultăţi. Chiar şi sub regimuri tolerante, activităţile religiilor rivale erau strict limitate, ceea ce avea un efect dureros asupra creştinilor, obişnuiţi de mai multe secole cu un regim preferenţial. Clarence Darrow nota, printr-o formulă devenită celebră, că marea lecţie învăţată de el în cursul vieţii a fost că „orice beneficiu de pe lumea asta este legat de putere”. Istoric vorbind, o bună parte dintre aceste beneficii aveau de-a face cu controlul asupra spaţiului construit, a peisajului urban. Sub dominaţia musulmană, bisericile erau constrânse să-şi limiteze drastic capacitatea lor de proiecţie a prezenţei fizice în jur – prin expunere publică a icoanelor, a altor imagini şi a statuilor, prin bătaia clopotelor sau prin procesiunile publice. Liturghia şi decoraţiunile exterioare spectaculoase ale clădirilor bisericeşti nu mai puteau fi folosite pentru a oferi credincioşilor savoarea celor mai presus de toate. Chiar şi astăzi, lipsa unor structuri remarcabile şi a spectacolelor publice grandioase contribuie la neglijarea în Occident a tradiţiilor creştine din Orientul Mijlociu: când pictorii, fotografii sau regizorii de film fac un portret al oraşelor dintr-o regiune, se concentrează asupra imaginilor islamice dominante – moschei şi minarete. Implicaţia fiind că orice prezenţă creştină este străină.[307]

Departe de a domina şi de a sacraliza spaţiul public, aşa cum ar fi putut să o facă în ţările mediteraneene în

306 Citat în Vryonis, Decline of Medieval Hellenism, 406 (n.a.).

307 Bat Ye'or, Decline of Eastern Christianity (n.a.).

urmă cu un secol, structurile şi ritualurile creştine au fost forţate să se ascundă, în mai mică sau mai mare măsură, discreţie care a crescut şi mai mult în urma unor valuri de răzmeriţe sau violenţe. De-a lungul secolelor, nestorienii, spre exemplu, au renunţat la ceea ce fusese în trecut folosirea în comun a icoanelor şi au avut prea puţine prilejuri să mai facă să răsune toacele de lemn, utilizate de ei în loc de clopote. Creştinii nu au mai putut, desigur, nici să desfăşoare orice ar fi putut să fie interpretat drept evanghelizare în rândul musulmanilor. Reducerea treptată a etalării deschise a semnelor credinţei a redus motivaţia credincioşilor minoritari de a-şi menţine disidenţa lor încăpăţânată, încurajându-i să se conformeze.[308]

Cât de perfect se adaptau diversele credinţe la aceste restricţii este zugrăvit de un incident aproape comic povestit de călătorul Ibn Battuta, care vizita o aşezare genoveză din Crimeea în jurul anului 1330. „Eram la Kaffa, în moscheea musulmanilor. La o oră după ce am sosit, am auzit clopote sunând din toate părţile. Cum nu mai auzisem clopote până atunci, am fost neliniştit şi i-am trimis pe însoţitorii mei să se urce în minaret, să citească din Coran şi să cheme la rugăciune". Au fost opriţi doar prin intervenţia celorlalţi musulmani, care se temeau de un război religios. Dar declaraţia iniţială este uluitoare: în timpul vastelor lui călătorii, Ibn Battuta nu mai auzise niciodată bătăi de clopot. Întâmplarea avea cu siguranţă implicaţii simbolice. În oraşe puteai să auzi chemarea muezinului musulman sau clopotele creştine, însă nu ambele. De câteva ori pe zi, chemarea la rugăciune transmitea mesajul direct despre cine se află la putere. În 1378, autorităţile egiptene au distrus o biserică la ordinul unui bărbat care „auzise bătaia toacelor de lemn cu care se dădea semnal din acea biserică vineri seara": vechea biserică s-a transformat de atunci în sediul unei moschei. În descrierea lui Al-Maqrizi despre capturarea de către cruciaţi a oraşelor palestiniene de coastă în 1243 se

308 Caseau, „Sacred Landscapes", 21-59 (n.a.).

menţionează în mod special încercarea de a controla mesajele sonore: „I-au alungat pe musulmani din moscheea Aksa, au făcut din ea biserică şi au atârnat clopote în minaret”. Atât de intens emoţională era bătălia dintre clopote şi muezin, încât, la eliberarea Greciei în 1829, primele obiective ale distrugerii au fost minaretele de unde se proclama hegemonia musulmană la interval de câteva ore.[309]

Controlul asupra peisajului a presupus măsuri pozitive, dar şi simple restricţii, atât timp cât reprezentanţii credinţei oficiale a statului decideau cine să primească patronajul necesar pentru a înălţa clădiri frumoase şi a promova marile lucrări de artă. În primul secol după cucerirea arabă, musulmanii din Siria şi din Egipt au trăit în oraşe dominate vizual de creştinism. Treptat, bogăţia acumulată a permis construirea de moschei şi de minarete, de mari palate şi biblioteci musulmane. Nevoia de a contesta peisajul creştin a fost motivul declarat pentru înălţarea Cupolei Stâncii, iar alte state musulmane au urmat curând exemplul. Moscheea Ibn Tulun din Egipt, terminată în 879, este un complex de aproape treizeci de mii de metri pătraţi. Pe măsură ce cădeau în ruină catedralele şi templele Africii romane, prindea formă un nou peisaj sacru în jurul noii moschei splendide de la Kairouan. Acestea erau monumentele care atrăgeau privirea călătorului când se apropia de oraş, şi nu discretele biserici sau sinagogi. Putem aprecia forţa unor asemenea repere dacă ne gândim la elementele remarcabile mai vechi, fie ele arhitecturale sau artistice, care ne impresionează într-o cetate medievală europeană – sugerând, fără excepţie, fundalul creştin. În ţările islamului, dimpotrivă, oraşul era fără îndoială un spaţiu musulman. Edificiile sacre dominau şi comunităţile mai mici: gândiţi-vă, iarăşi, la bisericile în jurul cărora se

309 H.A.R. Gibb, ed., Ibn Battuta, Travels in Asia and Africa 1325-1354 (Londra: Broadway House, 1929), 147-49. Despre Egipt, vezi Evetts, Churches and Monasteries, 318 (n.a.).

adună satele medievale.[310]

Totodată cu trecerea timpului, credinţa dominantă şi-a pus amprenta şi pe peisajul istoric din afara oraşelor. Invadatorii arabi au pătruns într-o zonă rurală marcată peste tot de biserici şi de mănăstiri, de mărturii romane şi bizantine. Multe dintre asemenea locuri erau faimoase pentru puterea spirituală care le era atribuită, devenind centre de pelerinaj care legau o anumită localitate de reţele vaste regionale şi internaţionale. Peste secole, musulmanii şi-au creat propriile repere, propriile locuri de pelerinaj şi monumente istorice, răspândite peste tot în regiunile musulmane. Dinastia mamelucilor (1250 – 1517), care i-a persecutat atât de intens pe creştini, a făcut eforturi eroice să creeze un peisaj cu totul nou al devoţiunii şi pelerinajului islamic, care se adresa poate în primul rând noilor convertiţi. Peste tot s-au construit şi restaurat sanctuare, moschei şi şcoli islamice. Numai în Damasc şi în jurul acestuia, puteai vizita o varietate de sanctuare, multe venerate de musulmani şi creştini deopotrivă: Moscheea Urmelor Paşilor lui Moise, locul naşterii lui Avraam, Peştera Sângelui [lui Abel], Peştera lui Adam, Peştera Foamei, adăpostul Mariei şi al lui Iisus, oratoriul lui Ilie şi Cimitirul Profeţilor. La nici patru mile de oraş se aflau dmitirele sfinţilor şi sfintelor şi numeroase mausolee ale unor persoane marcante, cum ar fi întemeietorul califatului Omeiazilor, Mu’awiyya, şi sora lui, Umm Habiba; diverşi însoţitori ai Profetului… şi „Oameni ai Casei” Profetului (Umm Kulthum, fiica lui Ali Talib; copiii lui Hassan şi Hussein, fiii lui zAli, ginerele Profetului); „Martirii” Set, Noe şi Moise; şi mulţi alţi oameni de seamă.[311]

---

310 Despre Kairouan și poziția lui istorică, vezi Douglas Sladen, Carthage and Tunis, 2 vol. (Londra: Hutchinson & Co., 1906). Despre încercările creștinilor de a-și crea propriul peisaj după Reconquista, vezi A. Katie Harris, From Muslim to Christian Granada (Baltimore: Johns Hopkins Univ. Press, 2007) (n.a.).

311 „Puteai vizita o varietate" provine din Bethany J. Walker, „Commemorating the Sacred Spaces of the Past", Near Eastern

Asemenea centre nu erau exclusiv religioase prin natura lor. Pentru creştini, Tikrit însemnase odată oraşul cu o mare mănăstire şi mai multe biserici frumoase. Din secolul al XII-lea însă, a fost faimos ca loc al naşterii lui Saladin, oraşul modern aflându-se în provincia numită în onoarea lui Salah-ad Din. În secolul al XIII-lea, peste rămăşiţele unei mănăstiri s-a clădit o moschee.

Simbolurile religioase marcau şi monedele, principalele mărturii ale puterii oficiale pe care le vedeau vreodată cei mai mulţi dintre oameni. De la sfârşitul secolului al VII-lea, Omeiazii au început să bată propriile lor monede islamice, marcate cu profesiunea de credinţă musulmană, în vreme ce banii bizantini au fost strict interzişi. Tranzacţiile publice comportau aceste simboluri musulmane, niciodată monedele marcate cu cruce ale Romei de Răsărit.

Societăţile musulmane au restructurat viaţa de zi cu zi în aşa fel încât, sub orice aspect, aşa-numitul cod al lui Omar îi făcea pe necredincioşii laici de rând conştienţi de statutul lor inferior şi de limitele severe impuse şanselor lor în viaţă. Restricţiile au devenit tot mai aspre după secolul al XIV-lea, iar într-al XVIII-lea şi al XIX-lea s-au transformat în sursa unor nedreptăţi înfricoşătoare. Un

---

Archaeology 67, nr. 1 (2004): 26-40. Despre crearea peisajului creștin, vezi John M. Howe, „The Conversion of the Physical World", în Muldoon, Varieties of Religious Conversion, 63-80. Despre rolul esențial al pelerinajului, vezi Robert Ous- terhout, ed., The Blessings of Pilgrimage (Urbana: Univ, of Illinois Press, 1990); R.A. Markus, The End of Ancient Christianity (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1991); David Frankfurter, ed., Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt (Leiden: E.J. Brill, 1998); Otto F.A. Meinardus, Coptic Saints and Pilgrimages (Cairo și New York: American Univ, in Cairo Press, 2002); Maribel Dietz, Wandering Monks, Virgins, and Pilgrims (University Park: Pennsylvania State Univ. Press, 2005); Jaoe Elsner și Ian Rutherford, editori, Pilgrimage in Graeco-Roman and Early Christian Antiquity (New York: Oxford Univ. Press, 2005). Luând în considerare distrugerea geografiei sacre mai vechi, vin în minte o mulțime de paralele cu Europa creștină, mai ales în epoca Reformei; vezi, spre exemplu, Eamon Duffy, The Stripping of the Altars, ed. a II-a (New Haven, CT: Yale Univ. Press, 2005) (n.a.).

şeic egiptean din secolul al XVIII-lea cataloga pe larg poverile care trebuie puse pe umerii nemusulmanilor:

Nu trebuie să li se îngăduie să se înveşmânteze în ţesături costisitoare croite în feluri care le-au fost interzise, pentru ca să nu atingă sensibilităţile musulmanilor sărmani… Nu trebuie să li se permită să folosească animale de călărit aşa cum servesc musulmanilor. Trebuie să nu folosească nici şa, nici scări din fier, ca să poată fi deosebiţi de drept-credincioşi. Nu trebuie sub niciun motiv să călărească pe cai, ţinând seama de caracterul nobil al acestui animal… Li se interzice, când merg pe străzi, să maimuţărească obiceiurile musulmanilor şi, cu atât mai puţin, pe cele din oraşele unde se respectă această religie. Nu vor merge decât în şir, iar pe uliţele înguste se vor trage cât mai mult cu putinţă pe partea cea mai aglomerată a drumului… Lipsa oricărui semn de consideraţie este obligatorie în ce ne priveşte; nu trebuie vreodată să le acordăm locul de onoare dintr-o adunare dacă un musulman este prezent. Asta pentru ca să îi umilim şi să îi onorăm pe drept-credincioşi… Nu li se mai îngăduie, în ce priveşte locuinţele lor, să se pună la nivel egal cu cel al caselor vecinilor lor musulmani, cu atât mai puţin să înalţe mai sus clădirile lor.

Discriminarea sistematică limita drepturile nemusulmanilor în toate legăturile lor cu musulmanii. În disputele legale, necredincioşii nu puteau depune mărturie împotriva credincioşilor. O restricţie extremă era cea care interzicea dreptul elementar de revanşă în cazul unei insulte, care reprezenta esenţa sancţiunii într-o societate bazată pe onoare. Faptul că nemusulmanilor li se interzicea să răspundă musulmanilor în consecinţă le făcea viaţa extraordinar de grea. Statutul de inferioritate le era mereu reamintit şi prin formele elementare de limbaj, nemusulmanilor fiindu-le interzise formele de adresare rezervate majorităţii. Funcţie şi de moment şi de loc, un creştin care pronunţa salutul *salaam aleikum* risca să fie

bătut sau chiar mai rău de atât. Pacea le era rezervată fraţilor, credincioşilor musulmani.1

Aceste reguli nu erau universal impuse, în schimb ele se aplicau cu siguranţă în anumite momente şi în anumite locuri. „Chiar şi în 1820, niciun creştin din Damasc nu putea să poarte haine în afara celor negre sau să călărească un cal”. Un vizitator în nordul Persiei din secolul al XIX-lea remarca:

Nestorianului nu i se lasă un loc în bazar; nu poate face comerţ. Iar dintre meserii, nu poate aspira să facă mai mult decât zidărit sau dulgherii; ceea ce, desigur, nu se poate compara cu numele de care se bucură aceleaşi ocupaţii în rândul nostru. Când s-au dus misionarii noştri la Urumia, un nestorian îşi putea purta liniştit un strai cumsecade doar dacă îl acoperea cu zdrenţe, ca să nu se vadă.[312][313]

În lipsa unor forţe organizate de poliţie, între statele islamice existau mari diferenţe în felul cum se aplicau diverse reguli, însă ideea de superioritate religioasă s-a imprimat adânc în comunitatea musulmană, încât clerul şi credincioşii de rând se simţeau adesea îndemnaţi să impună standardele cuvenite. Prezenţa vizibilă a unor persoane care deviau de la ele – spre exemplu creştini bogaţi care călăreau cai sau vorbeau şi trăiau la fel ca musulmanii – putea deveni oricând prilej de stârnire a gloatei. În asemenea momente, chiar şi statele tolerante puteau simţi nevoia să susţină persecuţiile, ca mijloc de a-şi apăra puterea.

De-a lungul vremii, presiunea asupra comunităţilor creştine a crescut şi mai mult, pe măsură ce credinţa lor a alunecat spre un statut periferic – un crez al celor bătrâni

312 Citat din Shaikh Hasan Al Kafrawi, in Jacob Marcus, The Jew in the Medieval World (New York: Jewish Publication Society, 1938), 15-19. Bat Ye'or, Decline of Eastern Christianity (n.a.).

313 Despre Damasc, vezi Frederick Jones Bliss, The Religions of Modem Syria and Palestine (New York: Charles Scribner's, 1912), 29. Despre Urumia, vezi Thomas Laurie, Woman and Her Saviour in Persia (Boston: Gould and Lincoln, 1863) (n.a.).

şi irelevanţi din punct de vedere politic. O asemenea percepţie avea să devină cu atât mai pregnantă pentru generaţia celor tineri, cărora le rămânea mereu deschisă şansa de a se descotorosi de neputinţa lor prin convertire.

LIMBA CREDINŢEI

Limba a reprezentat o condiţie esenţială a tranziţiei religioase. Ridicarea islamului a însemnat nu numai eclipsarea creştinismului, ci şi anihilarea aproape totală a dialectelor vorbite până atunci în Orientul Mijlociu şi în lumea mediteraneeană: limbile siriacă, coptă, greacă şi berberă. Încă din secolul al VIII-lea, arabă era limba folosită în politică şi în administraţie din Spania şi până în Asia Centrală, deşi persana şi turca aveau să devină şi ele foarte importante pentru gândirea şi cultura islamice.

Din primii ani ai erei musulmane, limba arabă şi cultura care o însoţea au exercitat o atracţie magnetică pentru nemusulmani, şi chiar şi pentru conducătorii Bisericii. Încă din jurul anului 800, creştini printre care Teodor Abu Qurrah, episcop melkit născut la Edessa, îşi publicau tratatele în arabă. Cel mai mare filosof creştin din Răsărit al secolului al X-lea, Yahya ibn Adi, scria în arabă şi trăia într-o lume intelectuală complet arabizată. Până şi în lumea încrezătoare în sine a literaturii în siriacă, autori de imnuri din secolul al IX-lea au început să adopte procedeul poetic arab al rimei.1

În Mesopotamia secolului al IX-lea, gânditorul musulman exclusivist al-Jahiz îi învinuia pe creştini nu numai pentru succesul lor lumesc, ci şi pentru că se integrau în cultura arabă, până acolo unde adoptau nume arabe foarte răspândite: „Îi cheamă Hassan şi Hussein şi Abbas şi Fadl şi Ali, pe care le preiau şi ca supranume; nu mai rămâne decât să li se spună Mahomed, cu supranumele Abu l-Qasim!” [314]O asemenea asimilare totală

314 Samir Khalil Samir $i Jorgen S. Nielsen, editori, Christian Arabic Apologetics During the Abbasid Period, 750-1258 (Leiden: E.J. Brill, 1994); Griffith, Yahya ibn Adi; Sidney H. Griffith, The Beginnings of Christian Theology in Arabic (Burlington, VT: Ashgate, 2002); Sandra Toenies Keating, Defending the „People of Truth" in the Early Islamic

le permitea minorităţilor bogate şi de succes să-şi expună opulenţa fără să mai lase vreun semn vizibil al viciului lor religios sau vreo aluzie la inferioritatea lor, iar această supraasimilare în toate privinţele, cu excepţia religiei, a provocat regimurile musulmane să impună purtarea însemnelor simbolice prevăzute în codul lui Omar. Dar asemenea graniţe culturale nu au limitat răspândirea arabei, iar existenţa unei lumi vorbitoare de arabă reprezenta un salt masiv în direcţia adoptării islamului. După cum remarcă

Peter Brown, „în ultimă instanţă, victoria limbii arabe este ceea ce a deschis porţile în faţa islamizării”.1

Limbile mai vechi ale popoarelor supuse au fost tot mai puţin utilizate, uneori din cauză că regimurile musulmane le-au limitat în sfera publică. La începutul secolului al VIII-lea, califul Walid I a făcut pasul istoric de înlocuire a elinei cu arabă, ca limbă a documentelor oficiale de la curtea lui din Damasc. După mutarea califatului la Bagdad, musulmanii au devenit şi mai puţin interesaţi de greacă şi declinul ei a fost mai pronunţat. Greaca a dispărut devreme şi în Egipt, cu atât mai mult cu cât era legată de nepopulara putere bizantină.[315][316]

Chiar şi când aceste graiuri nu erau supuse unor sancţiuni oficiale directe, vorbitorii de limbi vechi ştiau că au prea puţine şanse de a face faţă într-o lume a arabei. Chiar înainte de secolul al XI-lea, copta şi siriaca îşi pierduseră statutul de limbi majore, iar compilatorul *Istoriei patriarhilor din Alexandria* şi-a tradus lucrarea în arabă, pentru că „arabă reprezintă astăzi limba cunoscută de poporul din Egipt… majoritatea nu mai cunoaşte copta şi greaca”.[317] Copta indigenă s-a stins tot mai mult, până când a fost înlocuită aproape în întregime de arabă

Period (Leiden: E.J. Brill, 2006); Grypeou, Swanson $i Thomas, Eastern Christianity. Despre traducerea Bibliei, vezi David Thomas, ed., The Bible in Arab Christianity (Leiden: E.J. Brill, 2006) (n.a.).

315 Brown, Rise of Western Christendom, 315 (n.a.).

316 Lapidus, History of Islamic Societies (n.a.).

317 Micheau, „Copts, Melkites, Nestorians and Jacobites", 389 (n.a.).

egipteană, probabil în jurul secolului al XVII-lea. Astăzi o mai vorbesc doar două sau trei familii. Siriaca a rezistat mai mult, ca limbă aparţinând curentului principal, însă tranziţia a fost accelerată de ororile invaziei mongole, iar arabă a înlocuit-o în mare măsură în secolul al XIV-lea.

În Spania dominată de musulmani, limba minoritară condamnată a fost latina vorbită de vizigoţi şi de vechile popoare romane, iar ea s-a demodat curând. Un creştin spaniol din secolul al IX-lea se lamenta:

Vai! Creştinii nu-şi mai ştiu propria limbă, iar latinii îşi neglijează graiul şi, prin urmare, în tot Colegiul lui Hristos abia dacă mai găseşti pe cineva în stare să scrie un mesaj de întâmpinare pentru fratele său într-o latină inteligibilă, în vreme ce mulţi se pricep de minune să mânuiască retorica înfloritã a caldeenilor [adică a arabilor].

Mozarabii, care în perioada lor de glorie reprezentau poate 30% dintre al-*Andalus*, erau creştini arabofoni care urmau generaţiilor mai vechi, vorbitoare ale unui dialect latin.[318] Asemenea curente culturale erau susţinute de efectele demografice pe termen lung ale imigraţiei, ţinând seama că nou-veniţii întăreau peste tot prezenţa musulmană.

Consecinţele suferite de creştinism pe termen îndelungat au fost dintre cele mai grave. Textele religioase şi liturghia erau disponibile în limbi care, oricât de venerabile, erau legate fără nicio îndoială de culturi pe cale de dispariţie – ele fiind, la propriu, cuvintele celor mai bătrâni. Mai rău decât atât, când susţinătorii unei credinţe sunt capabili să-şi exprime ideile doar într-o limbă legată în primul rând de un sistem religios rival – şi pot folosi doar cuvintele şi categoriile intelectuale ale unui alt crez – acea religie minoritară este pe cale să fie dată uitării.

318 Peter Alvar, citat in Haines, Christianity and Islam in Spain, 118. Thomas E. Burman, Religious Polemic and the Intellectual History of the Mozarabs, c. 1050-1200 (Leiden: E.J. Brill, 1994); Mafa Angeles Gallego, „The Languages of Medieval Iberia and Their Religious Dimension", Medieval Encounters 9, nr. 1 (2003): 107-39 (n.a.).

SUCCESUL ATRAGE NOI SUCCESE

Într-o lume dominată de musulmani, era greu de evitat sentimentul că islamul triumfase şi că victoria era ireversibilă. Până în vremurile moderne, vasta majoritate a oamenilor din lumea musulmană avea acces limitat la informaţii despre viaţa în alte culturi şi cunoştea prea puţin despre progresele societăţilor occidentale. Mai mult decât atât, într-o bună parte din istoria islamului, lumea creştină nu s-a arătat vizibil superioară prin putere politică ori economică sau prin cultură. Când musulmanii evocau perioada cruciadelor, îşi aminteau de o serie de războaie câştigate concludent de ei. Cel puţin până în secolul al XVIII-lea, existau prea puţine motive să te îndoieşti de presupunerea că lumea musulmană reprezenta inima civilizaţiei, că islamul ieşise victorios şi continua să câştige la nivel global.

Succesul pământesc constituia o forţă convingătoare în creşterea islamului şi în restrângerea creştinătăţii. Faptul poate fi tulburător pentru creştini, a căror credinţă glorifică de atâtea ori triumful celor blânzi şi umili, respingând în acelaşi timp succesul lumesc, şi cărora le este atât de apropiat conceptul de înfrângere ca origine a victoriei pe termen lung. În practică însă, creştinii invocaseră deseori succesele materiale ca dovadă a credinţei lor. Aşa cum am văzut, scriitorii bisericeşti recurgeau la minuni şi la vindecări pentru a confirma puterea lui Hristos, iar asemenea evenimente au explicat în multe rânduri convertiri importante. Deşi ele erau în continuare invocate, greutatea lor pălea în faţa succeselor palpabile ale statelor şi armatelor musulmane. În mai multe momente critice, victoriile musulmane au avut efecte devastatoare asupra cauzei creştine, începând de la primele triumfuri asupra Imperiului Bizantin. După cum explica Ali Tabari, un convertit timpuriu la islamism, „victoria [lui Mahomed] asupra popoarelor, ca argument inevitabil şi de necontestat, este un semn declarat al

lucrării profetice”.[319] Dacă Dumnezeu nu ar fi fost de partea lui Mahomed, cum ar fi putut adepţii lui să câştige atâtea victorii răsunătoare asupra vechilor imperii?

Un alt moment de cotitură, la fel de devastator pentru creştini, s-a petrecut în 1291, într-o vreme când stăpânitorii mongoli asupra unei mari părţi din Orientul Mijlociu au fost supuşi mai multor influenţe aflate în concurenţă – creştină, musulmană şi budistă –, iar familiile lor de elită susţineau fiecare o altă credinţă dintre cele rivale. Victoria ar fi putut uşor să revină oricăreia dintre ele, însă punctul hotărâtor în favoarea islamului a fost capturarea din acel an a fortăreţei creştine Acra, care a pus capăt aventurii cruciate începute cu asemenea speranţe mesianice două secole mai devreme. Înfrângerea a zădărnicit orice şansă serioasă ca puterile din Occident să folosească Acra drept capăt de pod pentru lansarea unor noi asalturi asupra Levantului. După cum am văzut, au existat şi alţi factori care au contribuit cu siguranţă la înăsprirea atmosferei de intoleranţă din acei ani, însă Acra a făcut ca în mare parte din Orientul Mijlociu persecuţia oficială să se îndrepte împotriva creştinilor. După cum avea să proclame un autor musulman câţiva ani mai târziu, creştinismul era în mod evident o religie pentru perdanţi: „Islamul a nimicit regatele lor puternice şi bine apărate, cu turnuri şi fortificaţii semeţe şi i-a silit să fugă şi să se ascundă”. Când latinii creştini l-au invitat pe Kubilai-Han să se convertească, el i-a sfidat: „Cum de vreţi să mă fac creştin? Vedeţi doar cum creştinii din aceste părţi sunt atât de ignoranţi şi nu sunt în stare de nimic şi nu au nicio putere”. 1

Alţi musulmani din aceeaşi perioadă notau că victoriile militare cele mai strălucite au revenit acelor state islamice care au aplicat cel mai riguros legile împotriva necredincioşilor, recomandându-le tuturor stăpânitorilor viitori să le urmeze exemplul. După căderea Acrei a urmat o lungă secvenţă de victorii otomane – în

319 Browne, Eclipse of Christianity in Asia, 90 (n.a.).

total mai mult de patru secole înainte ca musulmanii să înceteze să-şi mai extindă puterea asupra unor noi grupuri de creştini sau până când statele şi forţele creştine au reuşit din nou să obţină superioritatea în lupta lor împotriva forţelor musulmane. Oricât de puţină cunoaştere a istoriei recente dezvăluia absurditatea unei pretenţii că Dumnezeu ar fi fost de partea statelor creştine. După cum spune un istoric, ceea ce i-a întors pe creştini spre islam a fost „acceptarea comună, de către musulmani şi creştini deopotrivă, a erorii că Dumnezeu şi-ar arăta bunăvoinţa prin succesul pământesc”.[320][321]

După cum se vedea cu ochiul liber, islamul reprezenta progresul, expansiunea şi succesul, faţă de creştinismul făcut zdrenţe. Orice călător putea să vadă splendidele moschei înălţându-se în peisajul de biserici în ruină şi mănăstiri părăsite. Consecvenţa sfâşietoare a înfrângerilor, suferite generaţie după generaţie, era purtătoarea unui mesaj fatal.[322]

8

TAINA SUPRAVIEŢUIRII

„Uită-te în oglindă şi nu te lăsa tentat să pui semnul egal între dominaţia trecătoare şi fie superioritatea intrinsecă, fie perspectivele unei prelungite supravieţuiri”.

STEPHEN JAY GOULD

Atât de puternice erau forţele ridicate împotriva comunităţilor creştine, încât poate să pară incredibil că sunt unele care au rezistat atât de mult pe cât au rezistat sau că unele grupuri cel puţin au supravieţuit sub formă de minorităţi robuste. În loc să ne străduim să înţelegem de ce pier religiile, ar trebui să ne întrebăm poate cum de supravieţuiesc în asemenea condiţii grele. Ce anume a dat unor Biserici supleţea şi curajul să îndure atâta timp – un

320 „Islamul a nimidt", dtat din Browne, Eclipse of Christianity in Asia, 160. Kubilai Han dtat din A.C. Moule, Christians in China Before the Year 1550 (Londra: Sodety for Promoting Christian Knowledge, 1930), 156 (n.a.).

321 Browne, Eclipse of Christianity in Asia, 184 (n.a.).

322 Vryonis, Decline of Medieval Hellenism, 435 (n.a.).

mileniu întreg, în unele situaţii? încercând să găsim un răspuns la această întrebare, ne dăm seama că unele grupuri au conceput strategii mai eficace decât altele în ce priveşte capacitatea de a face faţă statutului minoritar şi persecuţiei, în vreme ce altele au comis greşeli care s-au dovedit fatale, ducându-le la distrugerea de sine. Asemenea diferenţe sunt importante şi trebuie evocate când vrem să acuzăm islamul de natura lui intolerantă. Persecuţia şi discriminarea pot cu adevărat distruge creştinismul, însă hotărâri luate chiar de Bisericile creştine au contribuit la acest deznodământ.

SUPRAVIEŢUIRE ŞI RUINĂ

Ca să comparăm cazuri extreme, vom lua în considerare soarta creştinismului în două regiuni care, fiecare în felul ei, fuseseră esenţiale pentru dezvoltarea Bisericii timpurii. Forţele musulmane au ocupat Egiptul la mijlocul secolului al VII-lea, iar nordul Africii (în mare, Algeria şi Tunisia), în următorii aproximativ cincizeci de ani. În Egipt, creştinii copţi s-au adaptat impresionant la noul regim. Creştinismul copt înfloreşte astăzi, spre deosebire de credinţa din nordul Africii, care a dispărut practic într-un secol după sosirea arabilor. Copţii nu reprezintă singurul exemplu de rezistenţă creştină extremă – la fel sunt şi maroniţii şi armenii însă numeric ei sunt cei mai semnificativi.

La vremea ei, Biserica africană fusese una dintre minunile lumii creştine. Marele clasicist Theodor Mommsen scria: „Africa joacă întâiul rol în dezvoltarea creştinismului. Dacă a apărut în Siria, a devenit religia lumii m şi datorită Africii”. Tradiţiile creştine latine au evoluat la Cartagina, şi nu la Roma, iar Africa a fost patria unor primi mari părinţi teologi, aşa ca Tertulian, Ciprian şi Augustin. La sfârşitul secolului al V-lea, în nordul Africii erau cinci sau şase sute de episcopate, în vreme ce mănăstirile făceau parte din obişnuinţa mediului social local. Chiar şi după lupte îndelungate între sectele creştine rivale, în secolul de după 560 nordul Africii a fost un

centru de prim rang al activităţii spirituale, literare şi culturale: „Nicăieri în Occident nu au fost clerul şi poporul atât de ataşaţi credinţei creştine ca în Africa.”[323]

Cu toate astea, la mai puţin de cincizeci de ani de la încheierea cuceririi arabe, în 698, conducătorii musulmani locali se scuzau la califi că nu mai puteau asigura sclavi creştini, de vreme ce ei se răriseră aşa de mult. Majoritatea succesiunilor de episcopi se încheie brusc, iar chiar şi în puţinele scaune rămase apar goluri de decenii sau chiar secole. Secole lungi de întuneric sunt întrerupte doar de scurte raze de lumină. Un papă din secolul al X-lea a investit un nou arhiepiscop al Cartaginei, însă nu este deloc limpede câţi episcopi supravieţuiseră în provincie. Şi, deşi în secolele al XI-lea şi al XII-lea mai apar comunităţi izolate de creştini africani (*afariqa*), există prea puţine dovezi ale unei prezenţe creştine parţial tolerate undeva, în zonele cele mai îndepărtate. Ceea ce mai rămăsese din ele în secolul al XII-lea a fost lichidat de excesiv de pioşii conducători almohazi. Din toate punctele de vedere însă, creştinismul nord-african dispăruse în bună măsură cu câteva secole în urmă. Trebuie să subliniem dimensiunile geografice ale acestei schimbări: în scurt răstimp, creştinismul a rămas lipsit de o prezenţă vizibilă de la graniţele de vest ale Egiptului şi până la Atlantic – cele peste o mie cinci sute de mile ale ţărmului sudic al Mediteranei. Puterile creştine europene nu aveau nici cea mai mică speranţă că dincolo de mare ar putea să existe o coloană a cincea.[324]

323 Citatul „Nicăieri în" provine din Holme, Christian Churches in North Africa, 187. Isichei, History of Christianity in Africa; Bengt Sundkler și Christopher Steed, A History of the Church in Africa (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2000) (n.a.).

324 Despre convertirea berberilor, vezi Elizabeth Savage, A Gateway to Hell, a Gateway to Paradise (Princeton, NJ: Darwin Press, 1997). Michael Brett, „The Spread of Islam in Egypt and North Africa", in North Africa: Islam and Modernization, ed. Michael Brett (Londra: Frank Cass, 1973); Joseph Cuoq, L'église d'Afrique du Nord (Paris: Le Centurion, 1984); Mohammed Talbi, „Le Christianisme maghrébin", în Gervers çi Bikhazi, Conversion and Continuity, 313-51 (n.a.).

O parte dintre motivele declinului Bisericii pe care le-ar putea identifica un observator modern nu trebuie neapărat să fi fost fatale. Cu un secol mai devreme, creştinii africani trecuseră prin infernale sciziuni sectare între diverse grupuri, acuzându-se reciproc de erezie. Catolicii tradiţionali îi înfruntau pe donatiştii puritani, vandali arieni, şi pe ţăranii insurgenţi numiţi *circumcellion.es*, iar facţiunile dominante nu se dădeau în lături să-şi impună legea prin violenţă şi teroare. Însă aceeaşi afirmaţie se putea face aproape despre oricare altă regiune a lumii romane târzii, inclusiv din Siria şi Mesopotamia, unde anumite Biserici cel puţin au întâmpinat în linişte venirea islamului. Am putea să luăm fervoarea partizanatului drept măsură a pasiunii credincioşilor faţă de religia lor, ceea ce ar face puţin probabilă renunţarea bruscă la ea. La apogeu, călugării egipteni fuseseră la fel de fanatici şi de intoleranţi, iar uneori la fel de violenţi ca facţiunile bisericeşti din nordul Africii.

Nereuşita Bisericii africane a constat în izolarea creştinismului în rândul locuitorilor romanizaţi din oraşe şi de pe latifundii, în incapacitatea de a fixa rădăcini în rândul popoarelor băştinaşe. La fel ca majoritatea regiunilor din Imperiul de Apus, cum erau Galia şi Spania, Africa era împărţită între provinciali vorbitori de latină şi vechi localnici, care vorbeau limbile lor străvechi – în acest caz, varietăţi ale berberei. Spre deosebire de aceste alte provincii însă, Biserica africană nu avusese practic niciun succes în răspândirea credinţei prin satele şi triburile învecinate şi, fapt esenţial, nu încercaseră să evanghelizeze în limbile locale. Iar aceasta nu ar fi fost o aşteptare nerealistă, atât timp cât, încă din secolul al IV-lea, misionarii din alte părţi traduceau Scripturile în gotică, iar în limbi ale hunilor, din secolul al VI-lea. Dovezi ale neglijării zonelor rurale se pot găsi în scrisorile Sfântul Augustin, de departe cel mai bine cunoscut dintre episcopii africani, a cărui viziune se concentra strict

asupra cetăţilor Roma şi Cartagina; el nu arăta nici cel mai mic interes faţă de zonele rurale sau faţă de popoarele din dioceza lui.[325]

În această regiune, creştinismul a rămas o religie a coloniştilor în aceeaşi măsură în care situaţia se va repeta în vremea Imperiului Francez din secolul XX şi, la fel ca în acea perioadă târzie, odată cu plecarea coloniştilor a dispărut şi religia. Războaie îndelungate din secolele al VI-lea şi al VII-lea i-au forţat pe mulţi africani romanizaţi să se refugieze în alte părţi ale Mediteranei, iar cuceririle arabe au desăvârşit acest proces. După cum nota un om de ştiinţă victorian, „Bisericile africane au fost distruse nu pentru că ar fi fost viciate, ci deoarece nu au reuşit să ajungă la inimile adevăraţilor locuitori ai provinciei... S-au prăbuşit deoarece erau Bisericile unei partide, şi nu ale unui popor.”[326] Musulmanii nu au avut nevoie să suprime creştinismul african, deoarece credincioşii se refugiaseră din timp.

REUŞITA COPŢILOR

Spiritul bisericilor egiptene, în schimb, a reuşit cu siguranţă să pătrundă până în inimile oamenilor de rând, iar asta din cele mai vechi timpuri. Până şi denumirea de *copt* este o versiune deformată din *aigyptos* – adică egiptenii indigeni, a căror limbă cobora direct din aceea a constructorilor de piramide. (Cuvântul *aigyptos* derivă din numele Memphisului antic, oraşul lui Ptah.) Când oamenii de ştiinţă din secolul al XIX-lea au tradus hieroglifele de pe Piatra din Rosetta, s-au folosit de limba vorbită în liturghiile Bisericii Copte. Deşi teologii Şcolii de la Alexandria scriau şi gândeau în greacă, copta a fost o limbă sofisticată, destinată încă din primii ani literaturii şi teologiei creştine, ceea ce a facilitat răspândirea credinţei în rândul egiptenilor de rând. Faimoasa colecţie de

325 Holme, Christian Churches in North Africa. Mark A. Handley, „Disputing the End of African Christian ity", in Vandals, Romans and Berbers, ed. A.H. Merrills (Aidershot, UK: Ashgate, 2004), 291-310 (n.a.).

326 Holme, Christian Churches in North Africa, 253-54 (n.a.).

manuscrise de la Nag Hammadi, elaborate probabil în secolul al IV-lea, este scrisă în coptă.

O măsură a contribuţiei aduse de copţi este *Viaţa Sfântului Antonie*, născut în jur de 270, întemeietor al vieţii monahale. Biograful său, Atanasie, îl descrie ca pe un egiptean autentic, vorbitor de coptă, provenit dintr-o familie respectabilă, care trăia într-un mic sat din regiunea Fayum, unde creştinismul era religia îmbrăţişată de întreaga comunitate. Dincolo de întreaga lui faimă, Antonie nu a învăţat limba greacă. Şi nici mulţi dintre călugării şi pustnicii vremurilor de început, care citeau din Evanghelii, Psaltiri şi Liturghiere în coptă. Călugării înşişi aveau darul să întărească devoţiunea populară, ei fiind atât de evident diferiţi de înaltul cler, care puteau fi uşor consideraţi unelte ale unei autorităţi distante. Călugării se identificau în mare măsură cu poporul, ei fiind departe de lumea bogăţiei şi luxului, iar evlavia şi ascetismul lor profund îi transformau în luptători eroici împotriva forţelor care ameninţau comunitatea. Ţăranii, nu mai puţin decât locuitorii oraşelor, susţineau uniţi trupele lor spirituale.[327]

Încă din 300, creştinismul era ferm înrădăcinat în rândul egiptenilor de rând, suficient de adânc pentru a nu fi afectaţi prea rău de majoritatea dezastrelor care s-ar fi putut abate asupra lor prin pierderea limbii greceşti, a tuturor marilor oraşe sau a elitelor. Dacă mai constatăm şi că, după vremea lui Antonie, creştinismul egiptean a mai cunoscut încă 350 de ani de dezvoltare şi de acumulare a tradiţiei, înainte de venirea islamului – adică încă cel puţin douăsprezece generaţii putem înţelege cât de dificil le-a fost musulmanilor să atace vechea credinţă a locului.1

Chiar şi când limba coptă a cedat în faţa arabei, creştinismul devenise cu mult prea mult o prezenţă

327 Robert C. Gregg, ed., The Life of Antony and the Letter to Marcellinus, by Athanasius (New York: Paulist Press, 1980). E.A. Wallis Budge, Coptic Martyrdoms (Londra: British Museum, 1914); Brown, Society and the Holy. Despre condițiile din Palestina învecinată, vezi Jennifer L. Heve- lone-Harper, Disciples of the Desert (Baltimore: Johns Hopkins Univ. Press, 2005). (n.a.)

naturală ca să dispară fără să dea o luptă grea. Toată seria de dezastre ale secolului al XIV-lea nu a fost în măsură să elimine această legătură absolută dintre creştinism şi esenţa spiritului egiptean. La sfârşitul secolului al XIV-lea, un cronicar musulman se plângea:

Copţii susţin că această ţară le aparţine încă şi că musulmanii i-au dat deoparte în mod nelegiuit. Apoi, fură când şi cât pot mai mult din vistieria statului, încredinţaţi că nu fac nimic rău. Cât despre perspectiva confiscării şi a pedepsei, ca şi a torturii, ei consideră că şansele să li se întâmple sunt egale cu acelea de a se îmbolnăvi; adică pe un om îl poate lovi boala, dar nu foarte des.[328][329]

Odată ce un obicei a prins rădăcini într-un nucleu stigmatizat, eliminarea lui devine extrem de dificilă.

Dincolo de o abundentă bibliografie savantă dedicată creştinismului copt, una dintre cele mai nuanţate descrieri ale forţei lui aşa cum s-a menţinut este cuprinsă în romanul

Aunt Safiyya and the Monastery (Mătuşa Safiyya şi mănăstirea), publicat în 1991 de scriitorul egiptean Bahaa' Taher. Cartea oferă un portret liric al coexistenţei şi prieteniei musulmano-copte în Egiptul de Sus al secolului XX, unde o străveche mănăstire creştină face parte integrantă din viaţa satului şi a regiunii. Până şi cei mai sălbatici bandiţi musulmani respectă spiritul ei sacru. La fel ca în Europa medievală, criminalii hăituiţi se pot adăposti fără teamă în spaţiul monastic inviolabil.[330]

---

328 Micheau, „Copts, Melkites, Nestorians and Jacobites", 373-403. Edward R. Hardy, Jr., Christian Egypt, Church and People (New York: Oxford Univ. Press, 1952); James E. Goehring $i Janet A. Timbie, editori, The World of Early Egyptian Christianity (Washington, DC: Catholic Univ, of America Press, 2007); $i Kamil, Christianity in the Land of the Pharaohs (n.a.).

329 Citat din Perlmann, „Notes on Anti-Christian Propaganda", 847. Armanios and Ergene, „Christian Martyr Under Mamluk Justice", 115-45. Georges C. Anawati, „The Christian Communities in Egypt in the Middle Ages", in Gervers $i Bikhazi, Conversion and Continuity, 237-51 (n.a.).

330 Bahaa' Taher, Aunt Safiyya and the Monastery (Berkeley: Univ, of California Press, 1996). Mark Gruber, Journey Back to Eden (New York:

SOARTA EUROPEI?

Contrastul dintre Egipt şi restul nordului Africii ridică întrebări şocante despre ce s-ar fi putut petrece, ipotetic vorbind, dacă musulmanii ar fi ocupat mari întinderi din Europa, aşa cum s-ar fi putut uşor întâmpla. Istorici recenţi subliniază că bine ştiutele incursiuni arabe nu au fost tentative de invazie în toată puterea cuvântului, cu intenţia de a face cuceriri, iar atacurile musulmane, cum a fost cel respins la Poitiers în 732, ar trebui mai bine interpretate ca raiduri de mari dimensiuni sau ca acţiuni de recunoaştere în forţă. Cu toate astea, în repetate rânduri în acele vremuri, accidentele în desfăşurarea ostilităţilor au transformat raidurile în misiuni de cucerire, iar islamul ar fi putut prea bine să-şi extindă puterea asupra Galiei, Germaniei şi mai departe. La urma urmei, musulmanii au fost invitaţi în Spania de o facţiune creştină disidentă, iar francii şi alte naţiuni aveau propriile lor minorităţi rebele, care ar fi putut uşor căuta ajutorul arab. Să presupunem că musulmanii ar fi pus mâna pe o bună parte din vestul european, să zicem în anii 730 ori 740. Am putea face speculaţii realiste dacă în Europa creştinătatea ar fi împărtăşit soarta confraţilor lor, fie din nordul Africii, fie din Egipt?

După toate probabilităţile, creştinismul european ar fi avut un viitor sumbru. Deşi credinţa era bine constituită în Italia, Galia şi Renania, unde oamenii erau ataşaţi de bisericile şi de mănăstirile locale, mai departe către nord şi est situaţia era mai apropiată de cea colonială şi „africană”, în sensul că religia era strâns asociată cu străinii, fie ei stăpâni sau misionari. Până în 730, creştinismul făcuse doar incursiuni timide în mare parte din Germania şi Ţările de Jos, iar în 754 păgânii din Frizia mai linşau misionari englezi. Evanghelizarea de amploare a Saxoniei a început în anii 770, iar misiunile în rândul slavilor şi scandinavilor progresaseră şi mai puţin.[331]

Orbis, 2002) (n.a.).

331 Yitzhak Hen, Culture and Religion in Merovingian Gaul, A.D. 481-

Într-o mare parte din Europa occidentală, succesele obţinute până atunci de misionari s-ar fi destrămat odată cu plecarea oficialilor şi a clerului creştin. Într-o poveste elocventă, scrisă în jurul anului 700, nişte ţărani englezi urmăresc fericiţi naufragiul iminent al unui vas pe care se aflau mai mulţi călugări. Când un cleric le face reproşuri pentru veselia lor, sătenii au spumegat de mânie împotriva lui cu minţile lor nedoplite şi cu cuvintele lor nedoplite, zicându-i: „Nu are nimeni de ce să se roage pentru ei şi nici Domnul să nu aibă milă de niciunul, căci i-au lipsit pe oameni de vechea lor credinţă, iar cum va fi să fie cea nouă nimeni nu are habar.”[332]

După asemenea comentarii pare extrem de plauzibil să ne imaginăm că, dacă musulmanii ar fi reuşit să se stabilească, Biserica din mari zone ale Europei, ca să folosim cuvintele eruditului victorian citat în capitolul I, ar fi „pierit cu asemenea desăvârşire, încât [ar fi] dispărut până şi cauzele căderii ei în ruină”.

ADAPTAREA

Comparaţia dintre circumstanţele din Egipt şi din restul nordului Africii mai indică şi alte motive pentru care Bisericile au supravieţuit în anumite regiuni şi au eşuat într-altele. Din timpurile vechi, creştinismul se dezvoltase în contextul social şi economic al lumii mediteraneene şi din Orientul Apropiat, iar reţelele de organizaţii şi misiuni bisericeşti urmaseră rutele comerciale şi de călătorie obişnuite. De asemenea, această lume socială se întemeia pe oraşe, centrele indiscutabile ale Bisericii instituţionalizate. Creştinismul mediteraneean se baza pe un sistem ierarhic de mitropoliţi şi episcopi cu sediul în

751 (Leiden: E.J. Brill, 1995); J.M. Wallace-Hadrill, The Frankish Church (New York: Oxford Univ. Press, 1983); Chris Wickham §i Inge Lyse Hansen, The Long Eighth Century (Leiden: E.J. Brill 2000); Julia M.H. Smith, Europe After Rome (New York: Oxford Univ. Press, 2005); Barbara Yorke, The Conversion of Britain (New York: Pearson/Longman, 2006) (n.a.).

332 Bede, Life of Cuthbert, cap. 3, in Two Lives of Saint Cuthbert, ed. Bertram Colgrave (New York: Greenwood Press, 1969), 162-65 (n.a.).

oraşe: până şi numele de *mitropolit* vine de la metropolă, sugerând că este vorba despre un sistem în esenţa lui urban. Cu timpul însă, rutele comerciale s-au schimbat şi unele oraşe şi-au pierdut importanţa sau au dispărut cu desăvârşire. Din secolul al V-lea până într-al IX-lea, aceste schimbări au avut un efect aparte asupra Mediteranei, pe măsură ce importanţa rutelor maritime a intrat în declin şi statele au avut tendinţa să se concentreze mai mult asupra interiorului, asupra drumurilor transcontinentale din Asia şi Africa. Acest proces s-a accelerat în urma valului de ciumă, în special în timpul anilor ’540 şi poate şi din cauza schimbării climatice. Oraşe ca Antiohia şi Cartagina s-au micşorat până la dispariţie, în vreme ce Damascul şi Alexandria şi-au pierdut influenţa în faţa noilor stele, Bagdad şi Cairo.1

Aceste schimbări au coincis cu dezvoltarea islamului, fără să fie neapărat legate de acest proces, însă consecinţele asupra religiei au fost imense. Bisericile care au rămas ataşate de vechea ordine socială s-au văzut supuse unor dificultăţi tot mai mari, în vreme ce organizaţiile mai flexibile sau mai adaptabile au avut succes. Nestorienii şi iacobiţii au făcut faţă cu bine vreme de mai multe secole într-o lume răsăriteană cu centrul la Bagdad şi privind spre est, către Asia. Apoi vechiul cadru urban s-a adaptat iniţial cu brio la cucerirea arabă, iar episcopii creştini şi-au găsit pacea cu destulă uşurinţă. Dar cu totul altfel stătea situaţia când chiar oraşele treceau prin distrugeri. Până în secolul al VII-lea, declinul Cartaginei şi al oraşelor dependente de ea a subminat întreaga bază a Bisericii nord-africane, accelerând colapsul ordinii sociale coloniale. Odată ce au dispărut oraşele, în sate nu existau suficienţi creştini care să ducă această Biserică mai departe. Biserica coptă a prosperat deoarece reţeaua ei de mănăstiri şi biserici săteşti i-a

permis să reziste la schimbările sistemului urban.[333][334]

Un exemplu extrem de prăbuşire socială s-a petrecut în Asia Mică, unde patru sute de ani de război, masacru şi sclavie au distrus la propriu o societate, inclusiv oraşele de care depindea întreaga economie. În afara Constantinopolului, din ierarhia urbană nu a mai rămas aproape nimic în picioare, iar odată cu oraşele au pierit şi străvechile reţele de episcopi şi dioceze. Cu siguranţă, beneficiau de oarecare libertate de acţiune, prin urmare diocezele distruse sau cucerite puteau fi comasate cu alte centre, mai viguroase, dar metoda funcţiona doar atâta vreme cât unele părţi din regiune se aflau sub un control ferm al creştinilor. În lipsa diocezelor, parohiile locale şi bisericile din sate nu aveau cum să funcţioneze în continuare, chiar dacă satele în sine ar fi putut supravieţui multă vreme permanentelor tulburări şi vărsări de sânge. Şi, după cum am văzut, mănăstirile şi bisericile nu au putut să reziste mult într-o stare de război prelungită. Forţa creştinismului timpuriu şi medieval a constat în aceea că a creat o ambianţă în care instituţiile creştine erau vizibile peste tot. Slăbiciunea unor investiţii atât de masive în proprietăţile imobiliare este că a produs o abundenţă aproape infinită de ţinte tentante pentru jaf şi distrugere, iar odată ce ele dispăreau, se pierdeau şi multe dintre forţele care îi ţineau pe credincioşi aproape de religia lor.

Se pune întrebarea dacă un alt gen de organizare ar fi avut şanse mai bune de a rezista declinului. În teorie, ne putem imagina structuri bisericeşti mai puţin dependente de călugări şi de clerici şi lipsite de o ierarhie rigidă, dependentă de oraşele imperiului. Retroactiv, am putea chiar să ne gândim la un creştinism cu un aspect mai

333 Leslie Webster $i Michelle Brown, Transformation of the Roman World AD 400-900 (Berkeley: Univ, of California Press, 1997); Smith, Europe After Rome (n.a.).

334 Wickham, Framing the Early Middle Ages; Lester K. Little, ed., Plague and the End of Antiquity (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2007); William Rosen, Justinian's Flea (New York: Viking, 2007) (n.a.).

protestant, în sensul transferării de mai mult control şi iniţiativă în mâinile credincioşilor de rând, a căror viaţă bisericească descentralizată ar depinde mai puţin de instituţii, cât de accesul direct la Scripturi. Dar o asemenea alternativă este greu de conceput realist, atât timp cât viaţa monahală şi episcopatul constituiau o parte profundă a tradiţiei răsăritene, iar ideea protestantă de acces la Biblie presupune forme ale tehnologiei tiparului valabile doar câteva secole mai târziu. Iar anihilarea unor eretici europeni, cum au fost catarii, ne lasă să înţelegem că până şi organizaţii clandestine cât se poate de pline de imaginaţie nu rezistau unor persecuţii severe.

GEOGRAFIA SUPRAVIEŢUIRII

Indiferent de credinţele şi de structurile lor, soarta minorităţilor religioase şi culturale îi datorează imens geografiei, şi prin urmare unor condiţii dincolo de controlul omenesc. În majoritatea privinţelor, Bisericile din Egipt şi Mesopotamia au avut enorm în comun: ambele au dezvoltat structuri instituţionale prospere şi şi-au prezentat învăţăturile în limba oamenilor de rând – adică în coptă şi în siriacă. Însă geografia ajută să explicăm de ce Biserica coptă mai este şi astăzi înfloritoare, în vreme ce din Biserica mesopotamiană, atât de glorioasă pe vremuri, nu a mai rămas decât un rest vrednic de milă.

Creştinii asiatici – comunităţile din Siria, Mesopotamia şi Persia – beneficiau de imensul avantaj al porţii deschise către Asia Centrală şi mai departe şi, după cum am văzut, activităţile lor de misionariat au profitat din plin de aceste prilejuri. Dar cealaltă faţetă a acestei binefaceri era pericolul fatal al invaziei comunităţilor nomade barbare din acele regiuni, al valurilor succesive de turci şi mongoli. Din secolul al XI-lea până într-al XV-lea, războaiele din urma acestor invazii au distrus lumea creştină a Asiei Mici şi au zdrobit Bisericile din Mesopotamia. Dimpotrivă, protecţia oferită de poziţia geografică a ajutat Egiptul să rămână imun la asemenea conflicte, dinastiile egiptene desfăşurându-şi majoritatea

campaniilor în Siria. Nici măcar Timur nu a invadat Egiptul, chiar dacă a reuşit să obţină supunerea sultanului. Creştinismul egiptean îşi datorează supravieţuirea în bună parte îngustimii fâşiei de legătură dintre Egipt şi Palestina, Africa şi Asia.

Înţelegerea acestei geografii a supravieţuirii ne ajută să pricepem şi altfel istoria creştinismului din afara Europei. Cu excepţia marilor Biserici naţionale, de felul celei a Egiptului, multe comunităţi mai mici au continuat să existe secole de-a rândul după apariţia islamului, în vreme ce altele, aparent comparabile în majoritatea privinţelor, au dispărut cu totul. Diferenţa esenţială a fost prezenţa sau absenţa unei guvernări eficiente, ceea ce depindea în mare măsură de geografie. Înaintea vremurilor moderne, puţine guvernări erau în stare să controleze fiecare palmă de teritoriu, iar minorităţile îşi găseau cel mai bun refugiu în regiuni unde autoritatea centrală se făcea cel mai puţin simţită. Asta ne aminteşte de vechea poveste a rabinului întrebat dacă există o binecuvântare potrivită pentru ţar, într-o vreme când stăpânirea rusească se purta tiranic şi antisemit. Rabinul a răspuns că o asemenea blagoslovenie exista cu adevărat: Dumnezeu să-l ţină pe ţar – departe de noi.

Relieful era capabil să pună redute la dispoziţia minorităţilor neagreate, care să-l ţină la distanţă pe ţar (ori pe sultan). Un geograf care nu ştie nimic despre istoria unei societăţi poate spune, citind o hartă bună, care sunt zonele unde există cele mai mari şanse să găsim disidenţă religioasă, împreună cu alte manifestări de diferenţă culturală, cum ar fi supravieţuirea unor limbi minoritare. Trebuie căutate, în primul rând, acele locuri unde marile oraşe sunt rare în jur, iar drumurile sunt şi ele reduse la minimum. Asemenea zone sunt de obicei marcate de un relief dificil, munţi inaccesibili sau mlaştini: aici vom găsi comunităţi care într-o zonă accesibilă ar stârni imediat bănuieli şi ar fi lichidate. Când Fernand Braudel a scris lucrarea lui clasică despre lumea mediteraneeană, a

început cu munţii, „o lume aparte de cea civilizată, legată de dezvoltarea urbană şi de şes. Istoria [munţilor] este să nu aibă o istorie… În munţi, prin urmare, civilizaţia nu este niciodată foarte stabilă/ [335]

Peste tot în Europa şi în Orientul Mijlociu, credinţele minoritare înfloresc cel mai bine în aşezări de pe înălţimi, de unde disidenţii se pot refugia în munţi la vremuri de restrişte şi, în circumstanţe extreme, pot organiza o rezistenţă eficientă. Chiar şi armatelor moderne le vine rareori uşor să-i suprime pe inamici într-un război neregulat desfăşurat pe un asemenea teren, iar în trecut era aproape imposibil să ieşi victorios fără a extermina practic toată populaţia. Comunităţilor pastorale şi nomade le vine uşor să-şi ia cu ele averea când se refugiază, ceea ce le este imposibil proprietarilor de pământuri şi ţăranilor din regiunile cu teren arabil. Viaţa fermierilor poate fi mai prosperă şi mai stabilă decât a muntenilor, dar ei sunt şi cu mult mai uşor de controlat de către guverne. Un călător străbătând Levantul în secolul al XVIII-lea scria că „locurile cele mai abrupte au fost dintotdeauna refugiul libertăţii. Călătorind de-a lungul coastelor Siriei, vedem cum despotismul se întinde peste toată zona de şes, ca să înceteze înspre munţi”. Un altul îi descria pe maroniţii din Muntele Liban, unde „oricine, fie şeic, fie ţăran, umblă mereu înarmat cu flintă şi hangere [adică muschetă şi pumnale]. Poate fi stânjenitor, însă avantajul este că printre ei nu există nimeni incapabil să umble cu armele, când trebuie să se apere de turci.”[336]

Această observaţie despre refugiile îndepărtate se aplică practic în orice situaţie, indiferent că vorbim despre

335 Fernand Braudel, The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II (Londra: Fontana/Collins, 1975), 1:34-35 (n.a.).

336 Călătorul citat în Braudel, The Mediterranean and the Mediterranean World, 1:40. Despre maroniți, vezi Bat Ye'or, The Dhimmi (Madison, NJ: Fairleigh Dickinson Univ. Press, 1985), 62 15. Daniel Power și Naomi Standen, editori, Frontiers in Question (Basingstoke, UK: Macmillan, 1999); David Abulafia și Nora Berend, editori, Medieval Frontiers (Aidershot, UK: Ashgate, 2002) (n.a.).

catolicii proscrişi din Anglia protestantă, despre protestanţii disidenţi din Franţa şi Italia catolice şi despre creştinii din Mesopotamia. (Se aplică şi altor religii: budismul pe care îl asociem astăzi cu înălţimile Tibetului păstrează credinţa care odinioară s-a practicat în toată regiunea de şes a Indiei.) Cele mai rezistente comunităţi din nordul Mesopotamiei au supravieţuit în regiuni aflate de la şase sute până la peste nouă sute de metri înălţime. Regatele creştine Armenia şi Georgia au înflorit în Caucaz, iar în Armenia nu există zonă mai joasă de patru sute de metri. În Africa, Nubia creştină din câmpie a cedat asalturilor musulmane. Etiopia a supravieţuit, însă numai după ce şi-a relocat capitala şi populaţia în zona centrală muntoasă. Când musulmanii au cucerit majoritatea Spaniei, forţele creştine înfrânte au creat solidul regat Asturias din munţii Cantabria, aflaţi în nord-vest. Din acea bază, forţele creştine au început îndelungatul proces de recucerire.

Asemenea zone inaccesibile oferă deseori refugiu unor grupări multiple de disidenţi. Munţii Libanului, spre exemplu, le sunt cămin nu numai creştinilor maroniţi, ci şi şiiţilor şi druizilor, care au avut grav de suferit de pe urma regimurilor ramurii tradiţionale a sunniţilor musulmani. În afară că a pus la dispoziţie un refugiu creştinilor, nordul Irakului este şi ultimul cămin al yazidiţilor, sectă care moştenește multe credinţe şi practici ale vechilor zoroastrieni. Odată stabiliţi în asemenea regiuni, disidenţii au fost greu de scos de acolo, cel puţin înaintea vremurilor moderne, iar primejdiile cele mai mari veneau pentru ei nu din partea statelor, ci a altor popoare rivale din munţi. Astfel, în multe rânduri primejdia supremă pentru maroniţi au fost druizii şi şiiţii. Statele recunosc potenţialul unor asemenea posibili aliaţi şi mobilizează deliberat anumite popoare de munteni împotriva vecinilor lor, uneori printr-un apel făcut la religie. Prin asemenea mijloace, creştinii mesopotamieni au fost treptat dislocaţi şi în mare măsură distruşi de un alt grup de triburi de munteni – şi anume

kurzii. Dacă ne uităm la o hartă a Kurdistanului muntos, pe care activiştii zilelor noastre se străduiesc să o decupeze din mijlocul mai multor naţiuni ale Orientul Mijlociu, ea reprezintă un portret fidel al Mesopotamiei creştine pierdute.

Spre deosebire de asemenea caracteristici geografice, alţi factori, deşi mai instabili, au jucat şi ei un rol semnificativ în protejarea disidenţilor. Aşa cum unele minorităţi se puteau refugia în munţi inaccesibili sau în ţinuturi sterpe, alţii îşi căutau liniştea în zone de graniţă, de unde puteau uşor să caute protecţia statelor vecine.[337] Importanţa graniţelor şi a disputelor teritoriale explică bogata tradiţie a disidenţei în toate ţările care separau odată Imperiul Roman de cel Persan, iar mai târziu pe bizantini de califat. Armenia, nordul Siriei şi Mesopotamia au servit de cămin succesiv mai multor secte de creştini disidenţi, dar şi unor eretici dualişti şi rămăşiţelor sectelor gnostice. Oraşul Harran, de lângă Edessa, şi-a menţinut păgânismul făţiş de-a lungul secolelor de dominaţie creştină şi a cedat presiunii musulmane doar în secolul al IX-lea; chiar şi atunci, nu era deloc sigur că Harran se convertise mai mult decât doar de formă. (Oraşul mai avea şi o mănăstire maniheană, cu totul clandestină.) La vremuri de criză, creştinii din Egiptul de Sus puteau fugi peste frontieră, în Nubia. Disidenţii mai profitau şi de avantajul unor stăpâni sau guvernatori locali înţelegători, care ar fi putut să aibă legături personale sau de familie cu o religie care nu corespundea curentului principal, ceea ce-i făcea să ezite când ar fi trebuit să pună în aplicare ordine draconice venite de la centru.[338]

SFÂRŞITUL SUPRAVIEŢUIRII

Graţie acestor circumstanţe diverse, creştinismul ar fi putut să supravieţuiască indefinit, însă au apărut două

337 Daniel Power și Naomi Standen, editori, Frontiers in Question (Basingstoke, UK: Macmillan, 1999); David Abulafia și Nora Berend, editori, Medieval Frontiers (Aidershot, UK: Ashgate, 2002) (n.a.).

338 Tamara Green, The City of the Moon God (Leiden: E.J. Brill, 1992) (n.a.).

probleme letale. Cea dintâi era legată de caracterul credinţei în acele condiţii de buncăr, atât de concentrată asupra propriei supravieţuiri. Aşa cum a arătat exemplul nestorienilor, creştinismul şi-a pierdut aproape toată vigoarea, devenind o simplă emblemă culturală a încă unui trib de munte. Era izolat şi sectar, cu prea puţin simţ al conexiunii cu lumea creştină largă, şi atunci doar în contextul în care Bisericile transnaţionale erau considerate rivale acaparatoare, cu gândul să le anexeze. Când Bisericile stabileau legături mai largi, aşa ca maroniţii şi caldeenii cu romano-catolicii, aceste noi relaţii au ameninţat să ducă la pierderea practicilor caracteristice esenţiale pentru identitatea lor.

Apoi, tocmai condiţiile care au permis creştinilor să supravieţuiască s-au dovedit extrem de periculoase odată cu apariţia statelor moderne, care căutau să-şi controleze întreg teritoriul şi nu îngăduiau, ca mai înainte, aceste regiuni disidente. Statele moderne timpurii îşi permiteau să tolereze doar minorităţile din enclave îndepărtate, unde ordonanţele guvernamentale abia dacă ajungeau; însă exact aceste trăsături au făcut de netolerat existenţa unor asemenea enclave în cadrul naţiunilor-stat moderne. De jur-împrejurul lumii, statele din secolele al XIX-lea şi XX şi-au extins autoritatea prin impunerea încorporărilor militare, prin recensăminte şi prin educaţia obligatorie, ceea ce făcea cu atât mai dificil să te ascunzi de autoritate. Căile ferate şi ziarele, telegrafele şi telefoanele purtau standardele naţionale până în ultimele unghere dintr-o ţară. Practic, ţarul sau sultanul nu mai putea fi ţinut la distanţă, iar acest fapt avea să se dovedească decisiv pentru supravieţuirea minorităţilor. Odată cu creşterea sentimentului de identitate naţională, întărit şi de pericole externe grave, regimul otoman – şi mai târziu turc – era extrem de sensibil faţă de regiunile minoritare, care ar fi putut foarte bine să caute separarea.

În aceste circumstanţe, enclavele din preajma graniţelor arătau periculos de ademenitoare pentru

potenţialii invadatori. Mai mult decât atât, odată ce se lua hotărârea de a elimina o comunitate incomodă, noile tehnologii uşurau mult transmiterea de ordine către autorităţile locale; existau şi garanţia că ele sunt ascultate, şi mijloacele pentru a comite crima în masă. Deşi nu au îndeplinit o funcţie la fel de esenţială ca mai târziu, pentru genocidul nazist, căile ferate au devenit o armă importantă în cadrul purificării etnice desfăşurate de turci după 1915. Noile mijloace de transport au contribuit la răspândirea spiritului militant islamic, deoarece au permis musulmanilor să călătorească intens, cu trenul şi cu vaporul, şi să îşi împărtăşească ideile: milioanele de pelerini care se adună la Meca sunt un fenomen strict modern. Acest gen de călătorii a încurajat crearea ideologiilor panislamice. Mai mult decât atât, o predică înflăcărată ţinută la Cairo sau Constantinopol putea în doar câteva zile să provoace groaznice consecinţe practice asupra creştinilor aflaţi la sute de mile. În această lume nouă, nu numai că factorii care îi protejaseră odată pe creştini au încetat să mai conteze; ei chiar invitau la intervenţie oficială. Nu mai exista niciun loc unde să te ascunzi.

Asemenea considerente au călăuzit noile state succesoare ale lumii otomane, care şi-au întemeiat pretenţiile legate de identitatea naţională pe capacitatea de a-şi apăra teritoriul naţional şi de a-i alunga atât pe agresorii străini, cât şi pe marionetele lor din interior. Regimul lui Kemal Atatürk din Turcia şi-a clădit legitimitatea pe succesele din Războiul de Eliberare, care a reprezentat şi o perioadă de epurări etnice şi religioase. Cu toate astea, departe de a poza în eroul islamic care îi învinge pe necredincioşi, Kemal însuşi era un reprezentant radical al secularismului, care punea preţ, mai presus de orice, pe devotamentul naţional.[339] Şi în Irak, deşi masacrele asirienilor din 1933 au îngrozit lumea europeană, au avut darul să câştige o largă simpatie în

339 Lewis, Emergence of Modern Turkey (n.a.).

Orientul Mijlociu şi au dat avânt unei identităţi naţionale în formare a Irakului, care îşi începuse existenţa oficială cu doar un an în urmă. Consecinţa imediată a acestui eveniment a fost adoptarea unei legi care permitea recrutarea militară în masă. Campania asiriană i-a făurit o carieră şi generalului kurd responsabil, Bakr Sidqi, prezentat drept spaima britanicilor, drept un erou atât irakian, cât şi islamic. În 1936 s-a folosit de faima sa pentru a lansa cea dintâi lovitură de stat din istoria Irakului modern (şi a Arabiei). Dacă creştinii erau trădători, atunci pedepsirea lor era un gest de patriotism.

LECŢII

Trecerea în revistă a declinului şi căderii în ruină a comunităţilor creştine oferă societăţilor occidentale moderne o mulţime de lecţii, deşi nu în direcţia preferată a dreptei – şi anume, ca avertisment de moarte împotriva ameninţării islamice. În perspectiva istoriei, toate religiile importante au produs multiple cazuri de intoleranţă şi de persecuţie, iar Scripturile islamului cuprind cu mult mai puţine chemări la violenţă şi vărsare de sânge decât cele creştine şi ale evreilor: gândiţi-vă la cucerirea ţării Canaanului de către Iosua sau la epurările etnice legate de Ezra şi Neemia. Şi, desigur, niciun regim musulman nu a reuşit vreodată să orchestreze campanii sofisticate de anihilare, aşa ca acelea ale unor regimuri moderne ultraseculare, sub Hitler şi Stalin, Mao şi Pol Pot. În diverse momente, unele regimuri musulmane au fost neînchipuit de brutale, altele, blânde şi conciliante. Această diversitate sugerează că episoadele de persecuţie şi de violenţă derivă nu din ceva intrinsec cuprins în credinţa islamică, ci din circumstanţele unor vremuri sau locuri.

În unele părţi ale lumii moderne, şi mai ales în Africa şi în Asia, ciocnirile trecute dintre creştinism şi islam pot să pară cu mult prea relevante. În asemenea regiuni, puterea potenţială a unui stat şi ordini sociale islamice reprezintă cu mult mai mult decât o chestiune istorică, în

sensul că mulţi musulmani de astăzi se străduiesc să creeze asemenea entităţi: rămâne o întrebare deschisă în ce măsură astfel de aspiraţii pot fi reconciliate cu drepturile minorităţilor sau chiar cu existenţa lor. Pe măsură ce cresc asemenea provocări, creştinii contemporani pot cu adevărat să înveţe din experienţa trecută. O învăţătură este ideea de succes într-o societate în care religiile se folosesc de prosperitatea lumească pentru a-şi justifica revendicările spirituale. Multe Biserici de succes din partea de sud a globului, zonă în plină dezvoltare, propovăduiesc o evanghelie a prosperităţii, spunându-le credincioşilor că prin credinţa lor se vor bucura de reuşită în lume. O asemenea doctrină ar putea prea bine să fie periculoasă dacă regimurile şi forţele musulmane câştigă victorii remarcabile, iar influenţa occidentală cunoaşte declinul. Creştinii din partea de sud a globului sunt de asemenea acut conştienţi de pericolul de a fi consideraţi marionete sau agenţi externi, forţe occidentale care trebuie blamate pentru păcatele societăţii occidentale. Majoritatea acestor Biserici se străduiesc să se distanţeze simbolic cât mai mult cu putinţă de cultura euro-americană şi de politicile statelor occidentale.

Chiar dacă pericolele pe care le înfruntă sunt mult mai puţin imediate, Bisericile din alte părţi pot învăţa din persecuţiile vremurilor trecute, şi în special de pe urma rezultatelor cât se poate de diferite ale diverselor încercări de a distruge creştinismul. Bisericile de astăzi trebuie mai ales să distingă ce anume le-a adus eşecul şi a grăbit dispariţia unor asemenea organisme. Pentru Biserici, la fel ca în afaceri, eşecul este de multe ori consecinţa unei lipse de diversificare, de legarea prea strânsă a sorţii lor de un anume set de circumstanţe, fie ele politice ori sociale. Spre exemplu, Bisericile ar putea încerca să-şi asigure poziţia prin alianţa cu o anume naţiune sau cauză politică, dar asta reprezintă un joc de noroc, iar în cel mai rău caz o asemenea legătură poate atrage ura rivalilor politici. Mai bine ca oricine altcineva, Bisericile trebuie să înţeleagă

conceptul de efemeritate – faptul că înţelegerile şi afilierile politice durează doar în rare situaţii, indiferent de cât de permanente ar putea să pară la un moment dat.

Aceeaşi observaţie se aplică şi aspectelor sociale şi economice. Bisericile cad deseori în greşeala de a imita ceea ce pare la acel moment în mod firesc şi inevitabil forma societăţii laice şi alocă resursele ei în consecinţă. În secolul al VI-lea era dificil să contempli o lume viitoare care să nu rămână mereu întemeiată pe un comerţ mediteraneean înfloritor şi pe oraşele care îl susţineau, la fel cum generaţii de creştini de mai târziu credeau că societatea se va baza mereu pe agricultură şi pe viaţa la sat. Lucrurile se schimbă, desigur, în feluri care pot împinge spre zbucium Biserici odată dintre cele mai mari. Când apar dificultăţi grave, fie din partea unor stăpâniri ostile, fie, şi mai probabil, a unor credinţe rivale, Bisericile nu sunt bine pregătite să le înfrunte.

Asemenea eşecuri au toate şansele să se petreacă şi atunci când Bisericile îşi găsesc practic toţi membrii în rândul unui anume grup etnic sau lingvistic, neglijându-le pe celelalte. Creştinismul devine atunci o marcă a clasei sau a rasei, şi nu o invitaţie deschisă adresată întregii societăţi. O asemenea formulă poate funcţiona bine lungi perioade, dar, dacă acel grup restrâns intră în declin – sau dispare cu totul, ca în cazul Africii –, Bisericile sunt sortite dezastrului. Reciproc, Bisericile reuşesc când se adresează larg, tuturor secţiunilor societăţii, şi îşi fac religia parte a realităţii trăite obişnuite pentru o gamă diversă de comunităţi. Efectele se fac văzute la vreme de presiuni sau de persecuţii. În vreme ce un individ poate să accepte, când este lipsit de libertate, schimbarea unei etichete religioase pe care o purtase superficial, o asemenea tranziţie este foarte puţin probabilă când loialităţile religioase sunt intim legate de tradiţiile şi de universul gândirii unei comunităţi largi.

De asemenea, Bisericile supravieţuiesc în cele mai bune condiţii când se diversifică în termeni globali, în aşa

fel încât să nu depindă exclusiv de o singură regiune a lumii, indiferent de cât de semnificativă ar putea ea să pară la un moment dat. În pofida eforturilor ei energice, marea Biserică Nestoriană a realizat prea puţin în afara Asiei, unde a fost distrusă de dubla primejdie a expansiunii islamice şi a naţionalismului chinez renăscut. Pierderile suferite într-o parte nu au putut să fie compensate de câştigurile din alta. Şi deşi analogia ar putea să nu pară echitabilă, deoarece vorbim despre o denominaţie practic dispărută, să luăm în considerare soarta Bisericilor ortodoxe moderne. În 1900, ortodocşii reprezentau 21% din populaţia creştină a lumii, iar catolicii, 48%. Însă, odată cu trecerea timpului, catolicii au beneficiat enorm de prezenţa lor în zone tot mai întinse din Sudul în proces de dezvoltare, pe când misiunile ortodoxe au avut succes limitat, iar şansele catolicilor de a-şi răspândi credinţa în noi zone ale lumii au fost cu mult mai mari decât cele ale ortodocşilor. Cu alte cuvinte, catolicii au investit în pieţe emergente, iar ortodocşii, nu. După 1917, credincioşii ortodocşi au suferit enorm sub prigoana comunistă. Când rata natalităţii din Europa a scăzut abrupt, spre sfârşitul secolului XX, acest curent a afectat grav lumea ortodoxă, însă împreună cu ea doar acea parte a creştinismului catolic care trăia în Europa. Astăzi, catolicii reprezintă 52% dintre creştini, iar ortodocşii, doar 11%?

Bisericile trebuie să se adapteze, însă se văd puse în faţa gravei dileme de a decide până unde să meargă cu această împăcare. Faptul are o importanţă critică atunci când Bisericile se confruntă cu o cultură hegemonică.

1 Barrett, Kurian şi Johnson, *World Christian Encyclopedia* (n.a.). puternică şi ostilă, care creează o societate cât se poate de tentată să se conformeze ei. În perspectiva istoriei, creştinii s-au izbit mereu de problema dacă să vorbească şi să cugete în limba stăpânitorilor lor anticreştini. Dacă refuzau să se conformeze, acceptau să se marginalizeze cu totul şi să rămână izolaţi de orice participare la viaţa unei societăţi prospere. Însă

acceptarea limbii şi culturii dominante accelerează tendinţa oricum puternică de asimilare în cultura predominantă, chiar dacă acest proces ar fi să dureze generaţii întregi. Bisericile occidentale moderne pot să nu fie separate de lumea seculară printr-un abis lingvistic asemănător, însă creştinii înfruntă totuşi dilema de a vorbi limba puterii, de a-şi prezenta ideile în cadrul conceptual al fizicii şi biologiei moderne, al ştiinţelor sociale şi comportamentale. Spre exemplu, când Bisericile privesc păcatul ca pe o anomalie, ca pe o problemă pentru care este nevoie de terapie mai degrabă decât de rugăciune, creştinii pot cu adevărat să participe la discuţia naţională, însă nu au neapărat ceva distinct de oferit. Nu există niciun motiv evident pentru care credincioşii să-şi menţină ataşamentul faţă de un corp religios care prin limbă şi gândire nu diferă cu nimic de curentul principal secular. Adaptare prea puţină înseamnă irelevanţă; prea multă duce la asimilare şi, adesea, la dispariţie.

În afara unor asemenea lecţii practice, experienţa istorică poate învăţa comunităţile creştine din Occidentul modern să pună în context ameninţările sau controversele. Statele moderne pot face lucruri pe care Bisericile să le critice din toată inima, mergând până acolo unde clericii s-ar putea eventual vedea aruncaţi în închisoare pentru opoziţia lor faţă de politicile guvernamentale: ne gândim la creştinii europeni conservatori care pot fi acuzaţi de delict de ură pentru denunţarea homosexualităţii ca păcat. Realist vorbind însă, nu există nicio perspectivă previzibilă ca un regim occidental să încerce o persecuţie autentică a creştinismului. O asemenea circumstanţă ar putea apărea în teorie – o guvernare care ar începe nu doar să restricţioneze activităţile bisericeşti, ci şi să încerce înlocuirea creştinismului cu o ideologie atotcuprinzătoare rivală, fie ea seculară sau religioasă –, dar suntem departe de un asemenea scenariu. Persecuţia a fost o permanenţă în istoria creştinismului, iar noi nu trebuie să o trivializăm. Cunoscând adevărata istorie a persecuţiei şi a

discriminării anticreştine, înţelegem cu câtă cumpătare trebuie să apelăm astăzi la o asemenea terminologie.

9

SFÂRŞITURI ŞI ÎNCEPUTURI

„Începutul creştinismului se situează, strict vorbind, la un moment din afara timpului”.

CHARLES WILLIAMS

Personajul central al romanului *Tăcere*, de Shūsaku Endō, este părintele Sebastián Rodrigues, ultimul preot în funcţie al misiunii din Japonia, în secolul al XVII-lea. Deşi părintele Sebastián a fost pregătit să se aştepte la persecuţie şi martiriu, campania anticreştină la care asistă îl îngrozeşte mai puţin prin ferocitatea ei extremă, decât prin aparenta ei lipsă de sens. De ce, se întreabă el, sunt creştinii dispuşi să moară pentru o încercare atât de evident sortită eşecului? Şi de ce, în mijlocul tuturor acelor persecuţii, Dumnezeu nu dă niciun semn de speranţă? Au trecut de acum douăzeci de ani de la începutul marii încercări:

Pământul negru al Japoniei s-a umplut de jalea atâtor creştini; sângele roşu al preoţilor a curs cu generozitate; zidurile bisericilor s-au prăbuşit; iar în faţa acestui sacrificiu teribil şi nemilos, Dumnezeu a rămas tăcut.[340]

Ştiind că bisericile se nasc din sânge, părintele Sebastián este iniţial dispus să treacă prin suferinţele morţii, care s-ar putea dovedi chinurile facerii unui catolicism japonez viitor; însă îi lipseşte un cadru intelectual în care să facă faţă morţii unei Biserici. Cum nu întâlneşte decât tăcerea divină, se simte mânat să întrebe, oare Dumnezeu există şi, dacă da, oare îl interesează, cât de cât, treburile omeneşti?

Reflectând asupra stingerii comunităţilor creştine, alţii se pot, eventual, lăsa convinşi şi să ia în considerare chestiuni profunde legate de sens, care reamintesc de dilemele agonice ale gânditorilor evrei, căutând să reconcilieze holocaustul cu existenţa unui Dumnezeu

340 Shusaku Endo, Silence (Londra: Quartet, 1976), 97 (n.a.).

drept. Faţă de asemenea orori, de ce nu s-au întunecat cerurile? Am putea să mergem până acolo încât să considerăm eşecul Bisericilor un argument puternic împotriva adevărului creştinismului. Dacă religia este în fapt adevărată, dacă Dumnezeu are intenţia ca Biserica Lui să poarte un mesaj până la capătul pământului, cum de-ar lăsa acea Biserică să moară? Să fie Dumnezeu tăcut sau inexistent? Creştinii au crezut dintotdeauna că Dumnezeu călăuzeşte tot ceea ce se petrece pe pământ. Un vechi imn îl laudă pe Hristos ca întrupare a înţelepciunii:

O, vino, înţelepciune, din Înălţimea Ta, Care pe toate straşnic le rânduieşti.

Însă să fi cuprins această straşnică „rânduire" şi anihilarea multora dintre Bisericile lumii, persecutarea sau risipirea a mulţi dintre credincioşi?

Adeseori este greu să distingi în toate astea lucrarea Providenţei, şi nu a întâmplării oarbe. Supravieţuirea sau eclipsa Bisericilor pare să depindă de deciziile persoanelor particulare, de rezultatul bătăliilor sau chiar de factorii geografici. Dacă nu ar exista fâşia de pământ, uşor de apărat, dintre Egipt şi Asia de Vest, ar mai exista astăzi Biserica coptă? Bisericile persecutate au reuşit să reziste secole la rând deasupra limitei de şase sute de metri înălţime, însă s-au stins mai aproape de nivelul mării. Dintr-un punct de vedere laic, asemenea evenimente nu fac decât să ne aducă din nou aminte de rolul factorilor politici şi, în ultimă instanţă, de rolul întâmplării în modelarea istoriei religiilor. Dacă lucrurile ar fi evoluat diferit, istoria Orientului Mijlociu ar fi putut să fie transformată de uigurii maniheeni sau de keraiţii creştini, şi nu de turcii musulmani. Dacă am discuta în termenii unor evenimente istorice mai bine cunoscute, dacă prima regină a lui Henric al VIII-lea i-ar fi născut un băiat, poate că Anglia ar fi rămas loială papilor şi Bisericii Romano-Catolice, cu tot ceea ce ar fi implicat acest fapt pentru istoria de mai târziu a Americii de Nord şi a lumii largi.

Pentru creştini, dar şi pentru alţi credincioşi, rolul

aparent al întâmplării, al hazardului, naşte întrebări dificile. Dacă istoria creştinismului este în esenţa ei o poveste a supravieţuirii norocoase a unei anumite forme de credinţă, cum este posibil să vorbim despre o semnificaţie sau un ţel al acestui proces? Chiar dacă ne imaginăm că în joc sunt forme mai subtile ale intervenţiei divine, pe care nu le putem pătrunde imediat, procesul istoric tot pare bizar şi enigmatic. De fapt, căutarea unui sens nu este atât de fără speranţă pe cât ar putea să pară, însă întrebările pe care le stârneşte trebuie luate în discuţie. În afara teologiei misionare cultivate de multe Biserici, mai avem nevoie şi de o teologie a extincţiei.

CUM SE EXPLICĂ DEZASTRUL

Căderea în ruine a creştinismului într-o anumită regiune îi poate năuci pe creştini, obişnuiţi de multă vreme să se aştepte, ca principiu fundamental, la o expansiune a credinţei lor. De-a lungul vremurilor, misionarii au fost inspiraţi de marea poruncă dată de Iisus ucenicilor la sfârşitul Evangheliei după Matei: mergeţi şi învăţaţi toate neamurile. În ultimele cinci sute de ani, traiectoria istoriei creştine a părut să parcurgă o ascensiune continuă dincolo de hotarele Europei. Acest model nu a fost niciodată mai adevărat decât în epoca noastră, când creştinismul s-a răspândit atât de rapid în Africa şi în Asia. Iată cum sună cuvintele triumfătoare ale unui imn compus acum un secol, în momentul culminant al înfloririi misionarismului occidental:

Înalţă sus crucea şi vesteşte iubirea lui Hristos Până când toată lumea va slăvi Sfânt Numele Lui.

S-ar zice că Dumnezeu vrea să răspândească vestea adevărului Lui întregii lumi, o misiune care pe zi ce trece se apropie mai mult de împlinire.

Şi atunci cum se explică eşecurile? Ce-ar fi dacă creştinii şi-ar face discipoli din toate popoarele, dar apoi le-ar pierde pe ele sau pe urmaşii lor? Cum putem justifica răsturnări devastatoare, cum au fost anihilarea Bisericii din nordul Africii, zdrobirea misiunii catolice din Asia şi,

mai presus de toate, sugrumarea credinţei în Orientul Mijlociu? Putem presupune că fiecare dintre aceste căderi s-a petrecut în pofida nenumăratelor rugăciuni fierbinţi, care însă nu au primit răspuns. Dacă vorbim despre cuprinderea lui globală, creştinismul, doar în perioada foarte recentă, a atins iarăşi dimensiunile realizate acum o mie de ani. Încreştinarea, evident, nu este un proces inevitabil şi niciun drum cu sens unic.

În încercarea de a înţelege moartea Bisericilor, îmi vin în minte mai multe explicaţii posibile, unele mai puţin convingătoare pentru o minte modernă. De-a lungul istoriei creştine, observatorii care au vrut să înţeleagă asemenea catastrofe au recurs la Biblie. Au cercetat în primul rând multele cazuri din Vechiul Testament, în care regatele israeliţilor erau expuse masacrului şi exilului, din care nu mai rămâneau decât infime rămăşiţe neprihănite, drept bază pentru o clădire, mai târziu. Asemenea dezastre sunt în general explicate prin multele păcate ale acelor societăţi, prin refuzul lor de a da ascultare legilor divine, şi mai ales aceleia de a respecta strict monoteismul. Când turcii au prădat Edessa în anii 1140, Mihail Sirianul descria cum cetatea lui Abgar, prietenul lui Hristos, a fost făcută una cu pământul, *din cauza relelor noastre fapte*. Unii preoţi bătrâni… au rostit cuvintele profetului: „Voi îndura mânia Domnului, pentru că am păcătuit împotriva Lui şi L-am supărat”. Şi nici nu au fugit, nici nu au încetat să se roage, până ce sabia i-a făcut să amuţească.[341]

Asemenea pedepse ar putea fi înţelese ca o formă de corecţie, din care societatea să primească o lecţie pentru viitor şi de pe urma căreia să iasă mai puternică. La urma urmei, era o societate în care se presupunea că taţii trebuie să aplice pedepse corporale severe copiilor care greşeau.

Secole întregi după cucerirea arabă, creştinii au explorat Scripturile ca să înţeleagă flagelul pe care îl îndurau. În secolul al X-lea, episcopul Juan de Córdoba a

341 Citat în Bostom, Legacy ofjihad, 611 (sublinierea mea) (n.a.).

descris compromisurile pe care stăpânirea musulmană îi silea pe creştini să le facă, numite cu delicateţe de ei „marea calamitate pe care o suferim din cauza păcatelor noastre”. Bisericile vorbitoare de siriacă erau de multe ori înclinate să interpreteze la fel. În anii 1220, Solomon din Basra trasa istoria victoriilor musulmane în forma unei profeţii retroactive:

Iar îmbuibaţii din regatul grecilor, care au distrus regatele evreilor şi pe al persanilor, vor fi la rândul lor nimiciţi de Ismael, asinul sălbatic al deşertului; căci cu mânie va fi asmuţit asupra întregului pământ, împotriva fiecărui bărbat şi fiară şi arbore, iar pedeapsa va fi fără nicio milă. Dumnezeu le-a îngăduit [necredincioşilor] să intre peste regatele creştinilor nu pentru că El i-ar iubi, ci din cauza ticăloşiilor şi păcatelor făptuite de creştini, aşa cum n-au mai fost făptuite de vreuna din generaţiile trecute.

Iar acest gen de analiză nu se limitează deloc la gânditorii medievali: ne gândim la evanghelici moderni, ca Jerry Falwell şi Pat Robertson, care pun ororile lui 11 septembrie 2001 pe seama imoralităţii şi depravării Americii contemporane. Este posibil ca Dumnezeu să pedepsească poporul Lui – sau poate explicaţia să fie încă şi mai adâncă: păcatul a luat asemenea forme agresive, încât El a luat hotărârea să distrugă complet societatea şi să o ia de la capăt, alcătuind o comunitate cu totul nouă. Unii scriitori timpurii din Răsărit considerau că victoriile arabilor ar putea fi un semn apocaliptic, o răsturnare a stăpânitorilor lumii care prevestea sfârşitul tuturor lucrurilor.[342]

Un cititor modern înclinat să judece totul moţ a moţ poate considera şi distrugerea Bisericilor istorice din Africa şi Asia ca pe o formă de pedeapsă. Poate căzuseră, în termeni teologici ori morali, făcându-L pe Dumnezeu să

342 Despre Juan de Cordoba, vezi Dodds, Architecture and Ideology, 90. Solomon este citat din E.A. Wallis Budge, Book of the Bee. Despre interpretări apocaliptice, vezi Griffith, „Disputing with Islam in Syriac" (n.a.).

îşi retragă harul, sau poate Domnul îi pedepsea, folosindu-i drept exemplu spre luarea aminte a altor creştini. Editorul englez victorian al operelor istoricului Ioan din Efes adopta explicit o asemenea perspectivă caracteristică Vechiului Testament, când scria că tânărul Mahomed, care în primele lui sondări s-a simţit respins de aspectul idolatru purtat de creştinism la exterior, s-a înălţat ca să devină instrument al mâniei drepte a lui Dumnezeu împotriva Bisericii din Răsărit. Dacă ţinem seama de imaginea pe care ne-a zugrăvit-o Ioan… a îngustimii şi bigotismului, a certurilor feroce, a lipsei de măsură, a nedreptăţii şi cruzimii, a absenţei oricărei urme de generozitate creştină, care în zilele lui caracterizau pe toţi şi pe toate, fără deosebire, sentimentul nostru nu poate să fie decât că era timpul să vină o pedeapsă.[343]

Multe dintre Bisericile africane şi asiatice erau, la urma urmei, eretice, potrivit standardelor tradiţiei catolice/ortodoxe – în bună parte monofizite, dar şi nestoriene.

Evident, asemenea opinii prezintă prea puţină greutate pentru majoritatea creştinilor de astăzi, care aparţin curentului principal. Puţini vor fi dispuşi să îşi proiecteze un Dumnezeu atât de rigid în dedicarea Sa faţă de o anumită tradiţie, aşa cum a fost ea stabilită în sinoadele din secolul al V-lea, încât să permită ca slujitorii Lui care au călcat cu puţin pe de lături să fie supuşi masacrelor, violurilor şi oprimării. Iar credincioşii ortodocşi şi catolici au fost în repetate rânduri cei care au suferit cel mai mult din cauza persecuţiilor şi a purificării etnice, mai ales în Asia Mică medievală. Pe de altă parte, nici nu avem vreo dovadă că Bisericile smulse din rădăcini erau mai păcătoase sau mai necredincioase decât oricare alta din lume. Printre principalele victime s-au numărat şi bisericile nestoriene, adevărate bastioane ale

343 R. Payne Smith, The Third Part of the Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus (Oxford: Oxford Univ. Press, 1860), http://www.tertullian.org/ fathers/ephesus_7_book6.htm (n.a.).

misionarismului din Evul Mediu dezvoltat.

Nu este cu nimic mai puţin respingător decât să gândim că Dumnezeu ar putea să îndepărteze porţiuni ale lumii creştine care nu corespund unui proces de sculptură sau modelare pe termen lung. Ne-am putea imagina o zeitate care îngăduie masacrarea unor Biserici din cauză că nu se potrivesc cu o anume viziune despre viitorul creştin – spre exemplu, că destinul Bisericii era să se afle în Europa şi, prin urmare, vechile centre nu mai prezentau interes? Distrugerea creatoare este o teorie oricum suficient de controversată în economie, iar aplicarea ei în teologie pare cu atât mai deplasată.

CA O STRAJĂ ÎN NOAPTE

Alte posibile abordări pretind mai mult respect. Pe de o parte, trebuie să fim grijulii când susţinem că o religie a dispărut, fie în întregime, fie dintr-o zonă anume; bisericile încetează să mai existe, Biserica merge mai departe. Un catolic conservator critica odată afirmaţia mea că Biserica nord-africană şi-a încetat existenţa. Bineînţeles că nu, pleda el. Adevărat, se întâmplă ca diocezele în discuţie să nu aibă, în prezent, nici clerici, nici membri sau credincioşi mireni, şi nici clădiri. Însă indiferent de câţi oameni mai aparţin de ea, Biserica nu îşi încetează niciodată existenţa ca trup atât mistic, cât şi instituţional. Denumirile şi identităţile diocezelor au supravieţuit, iar Biserica Catolică se foloseşte în continuare de ele ca titluri onorifice. Unui cleric modern i se poate atribui titlul onorific al unui scaun african ori asiatic care a încetat să existe ca trup în funcţiune acum o mie de ani, iar acum se află *in partibus infidelium*, în ţările necredincioşilor. În diverse momente, asemenea episcopi-fantomă au fost numeroşi în Biserica Romană.

Atunci, am considerat opinia colegului meu absurdă şi legalistă: atât timp cât creştinismul din Tunisia (să zicem)

nu mai dispune de adepţi care să fie alături cu trup şi suflet, ce importanţă mai are că se păstraseră detaliile

instituţionale precise? însă, reflectând mai atent, consider că el făcea o remarcă de valoare despre durata în timp a istoriei omeneşti. Scripturile multor religii ne aduc aminte că divinitatea nu operează neapărat potrivit noţiunilor noastre despre timp. După cum spune Psalmistul, „că o mie de ani în ochii Tăi, Doamne, sunt ca ziua de ieri care a trecut şi cât o strajă în noapte”.[344] Poate doar percepţia noastră limitată asupra timpului ne face să gândim că ruina unei Biserici ar fi ceva „veşnic”, când tot ceea ce vrem să exprimăm este că, după standardele noastre omeneşti, nu vedem nicio şansă a unei căi de întoarcere. De fapt, religiile sunt aidoma unor organisme biologice, care nu dispar pentru simplul fapt că au fost îndepărtate dintr-un anume mediu. În condiţiile în care ele continuă să existe în altă parte, s-ar putea întoarce într-o bună zi ca să recolonizeze. Şi se întâmplă de multe ori, în contextul uman, ca amintirile acelui precedent istoric să contribuie la profilarea noii aşezări.

Alte tradiţii religioase pun la dispoziţie exemple convingătoare despre felul în care memoria istorică modelează întoarcerea la vechile obiceiuri. Cel mai bine cunoscută este întoarcerea evreilor în Palestina, de unde a părut că au fost alungaţi definitiv în secolul al II-lea. Multe secole de-a rândul, majoritatea observatorilor din afară au fost de părere că dezrădăcinarea evreilor a fost un semn limpede al mâniei divine, o sentinţă eternă, însă acest verdict a fost anulat cam cu o mie opt sute de ani după catastrofa iniţială.

Şi alte ieşiri din scenă s-au dovedit mai puţin definitive decât s-ar fi crezut la un moment dat. În Spania, musulmanii şi-au pierdut puterea politică în 1492, iar comunitatea lor a mai întârziat aici doar până la începutul secolului al XVII-lea, când au fost alungaţi cu totul. După o pauză de 350 de ani însă, imigraţia musulmană a revenit odată cu boomul economic spaniol, iar în Spania trăiesc astăzi poate un milion de musulmani, noii *moros*. Proporţia

344 Psalmul 89,4 (n. tr.).

şi importanţa în societate a musulmanilor va creşte fără îndoială, ţinând seama de greutăţile de reglementare a migraţiei în Europa şi, de asemenea, din cauza ratei de natalitate scăzute până la niveluri istorice în rândul spaniolilor de baştină. Desigur, migratorii, în general săraci din nordul Africii care au inundat Spania, nu au ales această destinaţie pe baza unor amintiri vagi despre splendorile pierdute din al-*Andalus*, însă musulmanii educaţi sunt dornici să restabilească vechile legături. Un simbol care subliniază această nouă prezenţă a apărut în 2003, când comunitatea musulmană spaniolă a consacrat noua moschee din capitala istorică a Granadei, lângă străvechiul palat Alhambra. Indiferent de cât de total eradicat părea islamul, el a revenit.

Şi în creştinism există exemple asemănătoare, iar creştinismul global care a pierit la sfârşitul Evului Mediu a renăscut în secolul trecut. China ne oferă un caz uluitor de continuitate pe termen lung. Credinţa creştină s-a întemeiat în acea naţiune cu cel puţin patru prilejuri, iar primele trei misiuni s-au terminat în ruine. Aşa s-a petrecut în cazul celei dintâi misiuni nestoriene, care a operat din secolul al VII-lea până într-al IX-lea; la fel şi cea de-a doua, în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea; aceeaşi soartă a avut-o şi acţiunea romano-catolică din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. Această din urmă misiune s-a prăbuşit după 1700, când Vaticanul a interzis încercările iezuiţilor de a integra obiceiurile şi limba chineză în liturghie, provocând guvernarea chineză să îi persecute pe creştini ca agenţi ai unei puteri străine. Ultimele rămăşiţe ale acelei Biserici ascunse au dispărut la mijlocul secolului al XVIII-lea.

Cea de-a patra incursiune creştină a început prin acţiuni ale misionarilor protestanţi şi catolici în secolul al XIX-lea, deşi şi ea a părut să fi suferit o înfrângere totală odată cu preluarea puterii de către comunişti, în 1949. Totuşi, începând de la acea dată, comunitatea creştină din China a prosperat, crescând numeric de la poale 5

milioane în 1949 la între 50 şi 90 de milioane astăzi. Deşi estimările variază enorm, chiar şi cifrele cele mai scăzute tot plasează China în rândul ţărilor cu cea mai mare populaţie creştină din lume. Iar Bisericile renăscute ale Chinei dau dovadă de o viguroasă dinamică misionară, cu rădăcini ferme în memoria creştinismului asiatic. Mişcarea „înapoi la Ierusalim" din această ţară urmăreşte trimiterea a mii de misionari chinezi din Asia Centrală până în Orientul Mijlociu, pentru ca aceşti misionari asiatici să reevanghelizeze ceea ce este acum lumea musulmană. Ei urmăresc de fapt refacerea Drumului Mătăsii, ca magistrală a misiunilor creştine.1

Cunoaşterea acestei istorii târzii influenţează în mod categoric judecata noastră asupra demersurilor mai vechi. La sfârşitul secolului al X-lea, spre exemplu, un călugăr arab nestorian relata descoperirea teribilă făcută de el în cursul unei vizite în China. „Creştinismul este pe moarte în China", constata el. „Creştinii au pierit în diverse moduri; Biserica lor a fost distrusă; în toată ţara a rămas un singur creştin."[345] Poate că nestorienii au fost tentaţi să treacă misiunile lor din China în rândul celor eşuate pentru totdeauna, însă, aşa cum am văzut, *pentru totdeauna* poate fi un termen riscant când îl aplicăm treburilor omeneşti, şi la fel şi *extincţia*. Chiar dacă pier anumite culturi sau Biserici, credincioşii creştini se întorc de fapt şi înfloresc iarăşi. Nestorienii au sădit, catolicii au pus apă şi în cele din urmă au beneficiat multe Biserici. Ca să ne întoarcem la exemplul lui Endō, orice speranţă de întoarcere în forţă a creştinismului în Japonia pare absurdă astăzi, dar cine ar putea spune sigur ce se va petrece într-o sută sau o mie de ani?

Pe de altă parte, cu toate că nu este deloc limpede dacă între diferitele faze ale unor asemenea misiuni există vreo legătură, nu trebuie să tragem concluzia că ea nu ar

345 George Minamiki, The Chinese Rites Controversy (Chicago: Loyola Univ. Press, 1985); Liam Matthew Brockey, Journey to the East (Cambridge, MA: Belknap Press, 2007) (n.a.).

exista, pentru simplul fapt că asemenea conexiuni nu se văd. În unele cazuri, chiar şi misiunile eşuate lasă în urmă amintiri care călăuzesc acţiunile de mai târziu, în vreme ce misticii disting conexiuni spirituale de care nu ne putem apropia prin tehnicile istoriei convenţionale. După cum remarca odată istoricul Leopold von Ranke, toate vârstele se află la distanţă egală de eternitate şi sunt la fel de imediat accesibile prezenţei lui Dumnezeu. Doctrina catolică include ideea de comuniune a sfinţilor, în care cei sfinţi şi cei mântuiţi, din toate generaţiile şi toate erele, stau egali în faţa Domnului şi sunt egal accesibili celor care îi invocă.

Pe lângă *Tăcerea* lui Endō am putea cita şi un alt mare roman creştin – şi anume *Descent into Hell*[346], de Charles Williams, care se ocupă tot de tema martiriului şi, în termeni lumeşti, a eşecului. Unul dintre personajele cărţii este un protestant din secolul al XVI-lea, pe cale să fie executat pentru credinţă, însă temerile lui în faţa suferinţelor şi durerii îl fac să se înfioare la gândul că ar putea ceda în faţa persecutorilor săi. Îşi face curaj printr-o legătură mistică cu o urmaşă de-a lui, o femeie din secolul XX. Vieţile ambelor persoane descoperă un sens şi un scop peste veacuri, care din punctul nostru de vedere înseamnă lumi separate, o distincţie care nu există în mintea divină. O asemenea legătură este absurdă în termenii gândirii seculare, căci Domnul nu respectă criteriile omeneşti de precizie în privinţa timpului şi a spaţiului. Însă povestea ne aminteşte că veacurile de absenţă a creştinătăţii pe care, cu stângăcia noastră, le-am putea considera o „eternitate”, ar putea fi cu totul altceva.

DUMNEZEU ÎN ISTORIE

În contextul percepţiilor noastre limitate, trebuie să fim la fel de precauţi să vorbim şi despre „şansa oarbă” sau să considerăm că o creştere ori o decădere a comunităţilor creştine ţine doar de circumstanţele politice şi sociale. Adânc imprimat în tradiţia creştină, la fel ca în

346 Coborârea în iad (n. tr.).

credinţa evreilor şi musulmanilor, este conceptul unui Dumnezeu care intervine în istorie, în multe şi diverse feluri. În Biblie aflăm cum Dumnezeu dirijează istoria hotărând deznodământul bătăliilor, hărăzind sau oprind naşterea de copii, scurtând ori prelungind vieţi. Adesea, Dumnezeu îngăduie ca poporul Lui ales să fie înfrânt şi risipit, din raţiuni pe care niciun muritor nu le poate discerne la acea vreme. Cartea lui Isaia îl prezintă pe regele păgân Cirus ca pe un agent care duce la împlinire voinţa lui Dumnezeu pe această lume, indiferent dacă suveranul persan are vreo bănuială sau nu. Ca să parafrazăm o remarcă făcută mai devreme, faptul că nu putem distinge un scop sau o călăuzire în evenimentele pământeşti nu înseamnă că ele nu există. Dimpotrivă, am putea susţine că un scop uşor de depistat – spre exemplu, când Dumnezeu le acordă mereu victorii slujitorilor Lui catolici sau adepţilor musulmani – ar fi dovada unei zeităţi simple, cu forţă brută, mai asemănătoare cu cele ale Greciei sau Romei păgâne, şi nu cu un Dumnezeu complex, prezent în istoria credinţelor ulterioare.

Pentru creştini, distrugerea Bisericilor concentrează atenţia şi asupra rolului altor religii în planul divin, presupunând că el există. Dacă admitem, de dragul discuţiei, că pretenţiile creştinismului sunt îndreptăţite, de ce a îngăduit Dumnezeu ca acea religie să suporte asemenea lovituri grele din partea islamului, de fapt să fie înlocuită de islam pe o suprafaţă atât de întinsă a lumii? Cum poate fi integrat islamul în viziunea creştină asupra lumii?

Într-o bună parte din Vechiul Testament, popoare din afară, aşa ca asirienii şi babilonienii, intră în scenă mai ales datorită relevanţei lor pentru soarta lui Israel şi servesc drept personaje episodice doar în acea secţiune a dramei: povestea lor nu prezintă niciun interes în sine. Şi în mare parte din istoria creştină, alte religii – şi mai ales islamul – au un rol comparabil. Islamul este de obicei privit ca o forţă străină căreia Dumnezeu, dintr-un motiv

misterios oarecare, îi permite să biciuiască sau să distrugă Biserica Lui. De prea puţină atenţie se bucură acei creştini, indivizi separaţi ori comunităţi, care acceptă alte religii: aceştia pur să simplu ies din harta credinţei. Devin imateriali pentru firul principal al istoriei, mai puţin când ar putea deveni posibile ţinte viitoare ale reconvertirii. În 1933, când Laurence Browne a publicat lucrarea lui atât de inovatoare şi cu o bătaie atât de lungă, *The eelipse of Christianity în Asia*, a încheiat cu un capitol pe cât de neaşteptat, tot atât de plin de dispreţ, intitulat „Triumful van al islamului”. Chiar dacă islamul a ieşit victorios în tot Orientul Mijlociu, alungând în mare măsură creştinismul, faptul conta prea puţin, deoarece învingătorii moşteneau o societate pe moarte şi, oricum, continuă el, propria lor credinţă era falimentară:

Dacă presupune cineva că eclipsa creştinismului ar fi fost în vreun fel oarecare un triumf autentic pentru islam, este bine să ne aducem aminte că tocmai această perioadă marchează pentru islam o schimbare a situaţiei… începând din secolul al XV-lea, islamul nu a mai avut de adus lumii nicio contribuţie religioasă, dacă nu luăm în considerare efectele lui, în vremuri moderne, asupra primitivilor din Africa.[347]

Chiar dacă ne aminteşte de fabula cu strugurii acri, Browne reflecta fidel părerea răspândită în Occident că islamul ajunsese într-un drum spiritual şi cultural fără ieşire.

Deşi s-ar putea ca mulţi creştini moderni să nu ştie exact cum să interpreteze faptul, ei resping ipoteza că islamul reprezintă fie faţa întunecată a forţei, fie, poate şi mai jignitor, o stare irelevantă de nefiinţă. Dacă islamul nu este înţeles ca bici cu care Dumnezeu îi bate pe creştinii necredincioşi – şi nici nu este, după cum cred musulmanii, singura religie adevărată –, atunci cum anume trebuie el văzut? Ar putea creştinii să accepte într-o bună zi că islamul îndeplineşte un rol pozitiv, iar creşterea lui în

347 Browne, Eclipse of Christianity in Asia, 179,182 (n.a.).

istorie reprezintă o altă formă de revelaţie divină, care completează, dar nu înlocuieşte mesajul creştin? Legătura dintre cele două religii depăşește cu mult întemeierea lor comună în tradiţia avraamică, deoarece, după cum am văzut, dezvoltarea islamului poate fi înţeleasă doar în contextul secolelor de contact strâns cu creştinismul din Răsărit.

Oricât de dificilă ar fi o asemenea reevaluare, ne amintim de schimbarea fundamentală a viziunii creştine asupra iudaismului din ultimele decenii. Nu cu mult în urmă, abordarea obişnuită a creştinilor era cea de înlocuire, ideea că legământul creştin a înlocuit şi invalidat mai vechiul legământ al evreilor. Multe dintre teoriile teologice creştine contemporane acceptă valoarea eternă a legământului lui Dumnezeu cu Israel, implicaţia fiind că încreştinarea evreilor este inutilă şi de neacceptat. Din aceleaşi motive, chiar şi să vorbeşti despre „Vechiul Testament" implică o înlocuire de neacceptat, mulţi preferând termenul de *Biblia ebraică*.

Determinarea unei relaţii adecvate între creştinism şi islam părea cu mult mai puţin acută când musulmanii nu erau o prezenţă obişnuită în societăţile occidentale, dar desigur că astăzi sunt, mai ales în Europa.[348] Iar conflictele internaţionale fac din această reconsiderare o problemă stringentă. Teologii creştini trebuie inevitabil să acorde atenţie naturii islamului, indiferent dacă îl văd ca pe un adversar global într-un Război Rece spiritual, ca pe o erezie creştină sau ca pe o cale spre Dumnezeu la fel de valabilă. Acea reconsiderare are implicaţii evidente pentru înţelegerea istoriei strâns unite a celor două credinţe de-a lungul secolelor. Oare Bisericile mor pur şi simplu? Sau dintre ruine răsare ceva pozitiv?

ÎN CUCERIREA LUMII

Este posibil ca în încercarea de a explica distrugerea Bisericilor sau a „naţiunilor creştine", teologia să nu pună întrebările potrivite, judecând succesul şi eşecul după

348 Jenkins, God's Continent (n.a.).

normele lumii laice. Spre exemplu, când o comunitate creştină îşi pierde hegemonia politică sau culturală, istoricii pot gândi, în mod convenţional, că a suferit un eşec, ca şi cum credinţa trebuie neapărat să fie legată de puterea politică şi chiar şi de victoria militară. Deşi o asemenea legătură cu succesul lumesc era o banalitate în vremurile de demult, astăzi puţini mai susţin ideea. În loc de a căuta explicaţii pentru pierderea harului dumnezeiesc, creştinii ar trebui mai degrabă să cultive suspiciunea adâncă la adresa ordinii seculare care străbate Noul Testament, unde credincioşii sunt repetat avertizaţi că vor trăi într-o lume ostilă, într-o lume vremelnică. Nicăieri în acea Scriptură nu li se dă creştinilor vreo garanţie că vor deţine puterea politică şi nici nu li se promite mântuirea descendenţilor sau a celor care urmează să facă parte dintr-o anumită comunitate. Adevărata taină a creştinismului constă poate nu în explicarea eşecului sau a eclipsei din anumite vremuri, ci mai degrabă în justificarea izbânzilor în alte privinţe.

Cineva aparţinând tradiţiei anabaptiste ar putea pe bună dreptate susţine că statutul minoritar şi persecuţia sunt rezultatul firesc şi predictibil al încercării de a duce o viaţă creştină, iar comunităţile care coexistă confortabil cu puterea de stat sunt cele care s-au îndepărtat de la normă. Ceea ce contează sunt nu dimensiunea sau cifrele pe care şi le declară Bisericile, ci mai degrabă calitatea mărturiei demonstrate de creştini în condiţiile lor specifice. Desigur, creştinii au fost persecutaţi în Japonia secolului al XVII-lea şi în multe alte locuri, mai înainte şi după aceea. Şi, la fel de evident, creştinii au cunoscut deseori starea de minoritate persecutată sau, nu mai puţin obişnuit, pe cea de majoritate persecutată, uneori în societăţi pe care le dominaseră odată. De ce s-ar aştepta un observator informat din punct de vedere istoric ca lucrurile să se petreacă altfel? După cum afirmă Epistola către Evrei, nu avem aici cetate stătătoare.[349]

349 Evrei, 13,14 (n. tr.).

Contemplând desfăşurarea istoriei creştine, ne aducem adesea aminte de acest mesaj despre efemeritatea celor omeneşti şi, pornind de la această bază, de nesăbuinţa de a lega credinţa de orice stat sau ordine socială anume. Nici măcar Imperiul Roman nu a fost să fie veşnic. Însă în vreme ce statele creştine au venit şi s-au dus, dezastrele aparente care au afectat anumite comunităţi nu au împiedicat creşterea religiei care astăzi este cea mai numeroasă din lume şi va rămâne la fel într-un viitor previzibil. Cu toate că se referea la papalitatea romano-catolică, afirmaţia din secolul al XIX-lea a lordului Macaulay se aplică la fel de bine Bisericii în general, cu toate confesiunile cuprinse de ea:

Ea a asistat la începutul tuturor guvernărilor şi al tuturor aşezămintelor ecleziastice care există acum pe lume; şi nu simţim nicio certitudine că nu este destinată să asiste şi la sfârşitul lor, fără excepţie. Era mare şi respectată înainte ca saxonii să pună piciorul în Britania, înainte ca francii să treacă Rinul, pe când elocinţa grecilor mai înflorea la Antiohia, pe când idolii erau încă adoraţi în templul de la Meca. Şi s-ar putea să mai existe, cu vigoare neştirbită, şi când un călător oarecare din Noua Zeelandă, în mijlocul unei vaste pustietăţi, îşi va căuta un loc pe o arcadă prăbuşită din Podul Londrei ca să facă o schiţă a ruinelor Catedralei Sf. Pavel.[350]

Cu cât studiem mai atent catastrofele şi sfârşiturile abătute asupra unor Biserici individuale într-o vreme sau alta, cu atât preţuim mai mult noile reuşite ale creştinismului în chiar aceiaşi ani şi în contexte stranii şi surprinzătoare.

Exact când puterea turcească atingea apogeul în ţările prin tradiţie creştine din Orientul Mijlociu şi din Balcani, puterile maritime creştine aduceau credinţa în Lumea Nouă şi în Pacific. Şi dacă perioada 1915 – 1925 a

350 Thomas Babington Macaulay, „Ranke's History of the Popes", in Critical and Historical Essays (Londra: Longman, Brown, Green and Longmans, 1854), 128 (n.a.).

marcat dispariţia sau căderea în ruină a străvechilor comunităţi creştine din Orientul Mijlociu, ea coincide cu epoca în care această religie şi-a început creşterea ei epocală în Africa neagră, fără îndoială cel mai important eveniment din istoria creştină după Reformă. Dar această istorie nu poate fi apreciată în deplinătatea ei decât recunoscând înfrângerile şi dezastrele care s-au alăturat triumfurilor şi expansiunilor.

Părintele Rodrigues, personajul de ficţiune, nu reuşea să găsească o explicaţie pentru tăcerea divină faţă de nimicirea bisericilor. Cu toate astea, tăcerea nu este poate atât de imposibil de înţeles. La urma urmei, tăcerea se înfăţişează sub două forme diferite. Uneori, cu adevărat, nimeni nu vorbeşte; alteori, oamenii nu pot sau nu vor să asculte ceea ce se spune. Creştinii cred că Dumnezeu vorbeşte prin istorie; şi doar cunoscând acea istorie putem spera să interpretăm evenimente ieşite din comun, aşa ca persecuţiile din Japonia şi căderea Bisericilor din Asia. Cu toate astea, creştinii au uitat sau au ignorat sistematic atât de mult din istoria lor, încât nu este deloc surprinzător că au întâlnit doar o tăcere asurzitoare. Pierderea Bisericilor din vechime este una, însă pierderea în asemenea măsură a memoriei şi a experienţei lor reprezintă un dezastru deloc mai puţin dăunător. Ca să întrerupem tăcerea, trebuie să recuperăm acele amintiri, să-i restabilim istoria. Ca să împrumutăm titlul unuia dintre marile poeme ale lui Charles Olson: lanţul amintirii înseamnă învierea.

Mulţumiri

Mă simt binecuvântat să am un număr de colegi şi prieteni remarcabili, care mi-au împărtăşit din ştiinţa lor cu toată generozitatea: printre ei, Jonathan Bonk, Christian Brady, Jonathan Brockopp, Roger Finke, Paul Harvey, Gary Knoppers, Tijana Krstic, Gregg Roeber, Gonzalo Rubio şi Janina Safran. De asemenea, îi port toată recunoştinţa – şi îi resimt din plin lipsa – prietenului meu dispărut, Bill Petersen, unul dintre marii specialişti moderni în originile creştinismului şi în istoria şi literatura

creştinismului din Răsărit. Apoi trebuie să le mulţumesc în mod special lui Roger Freet, editorul meu de la Harper One, şi agentei mele, Elyse Cheney. Aşa cum am mai spus de atâtea ori şi în trecut, repet, fără ezitare, că nu aş fi putut scrie această carte fără susţinerea soţiei mele, Liz Jenkins.

Indice

Abgar, rege al Edessei 128, 129, 359 Abraha, rege al King Yemenului 275 Abu Sâlih 90

abunas (reprezentanţi ai Bisericii etiopiene) 87

Acra 178, 323

Adam, episcop 30, 31, 99

Addai, Apostol (Tadeu) 112, 128, 129 Aflaq, Michel 243

aigyptos (egipteni indigeni) 331 Aksum 85, 86, 274

al-Aqsa, moscheea (Ierusalim) 263 aleviţi (sectă musulmană) 293, 294, 296 Alexandria, patriarh de la 87, 116, 320 Alexandru ce Mare 79, 124 al-Tikriti, familia 93

Amida 93, 94, 124, 192, 226, 235, 264, 265

amma (maici spirituale) 114

Analitica (Aristotel) 120

Anatolia 102, 173, 180, 194, 195, 205, 226, 259, 294

Ani 83, 126, 180, 203, 264

Antiohia 74, 75, 77, 79 – 81, 89, 94, 123.

129, 135, 145, 175, 178, 185, 226, 248, 337, 372

Antonie, Sfântul 90, 297, 332 *apokatastasis* (apocastază, marea reconstituire) 22

Arab Consciousness, The (Zureiq) 243

Arafat, Yasser 244

Aristotel 34, 72, 120, 121, 124, 125

Armenia 24, 39, 83, 88, 126, 172, 180.

191, 195, 196, 198, 205, 234, 342, 343 Armstrong, Karen 149, 290 Ashrawi, Hanan 244

Asnawi, al (scriitor musulman) 189 Asturias 342

Atanasie, patriarh 116, 264, 332

Attarin, moscheea cu o mie de coloane (Alexandria) 264

Augustin, Sfântul 283, 328, 330
Aunt Safiyya and the Monastery (Taher) 334
Aziz, Tariq (Mikhail Yuhanna) 247
Babai cel Mare 112
Babilon, patriarh la 89, 101, 193, 217
Bagdad 32, 35, 37, 42, 81, 140, 141, 153.
155, 167, 180, 181, 183, 186, 191, 192.
227, 230, 246, 264, 320, 337
Bahira (călugăr creştin) 269
Balbayi, Mansur al-158
Bar Berikha, „Abdisho" 124, 135
Bar Salibi, Iacob 124, 135, 137
Bar Sauma, Rabban 69, 113, 141 – 143.
148, 183
Bar-Hebraeus, Grigorie 114, 125, 135.
136, 175, 181, 182
Barsauma, Mar 94, 123
Basra 19, 93, 127, 135, 182, 201, 289.
359
Basn, Hasan al289
Baybars, sultan al mamelucilor 185.
196 295
Beda Venerabilul 73, 76
Benedict al XVI-lea, papă 62, 63, 67, 248, 249
Benedict, Sfântul 25
Beth, Abhe, mănăstire (Moşul) 95.
141
Beza, Theodore 301
bin Laden, Osama 188
Biserica Asiriană 8
Biserica asiro-caldeeană 237
Biserica Ortodoxă 35, 222, 248, 296
Biserica Romano-Catolică 46, 215
Biserică Iacobită 5 – 7, 19, 28, 89, 248 Bodh din Seleucia 122
Brest-Litovsk, Uniunea de la 218
Brown, Peter 34, 123, 165, 264, 320

Byron, Lordul 231
Calcedon, Sinodul de la 6, 88, 157
Carol cel Mare 17, 18, 28, 31, 35, 67.
73, 106, 260
Cartagina, Biserica din 153
Cartea Egumenilor (*Historia monastica*).
Toma din Marga 95
Catholic Encyclopedia 55, 94, 12*5, 22*4 – *227*
Chaghatai, hanatul 184
Cipru 212, 214, 224, 231, 258, 259, 265
Codex Sinaiticus 131
Comisia pontificală pentru dialog interreligios 267
convivencia (coexistenţă paşnică) 53
Coran 51, 60, 147, 156, 239, 269 – 272, 275, 276, 295, 312
„Creştini ascunşi" (*kakure kirishitan*) 58, 259, 256
Cresifon 18, 88, 93, 129, 130, 141 Cupola Stâncii 153, 263, 279, 280
Dalrymple, William 76, 94, 112, 225, 237, 240, 243, 244, 260, 265, 280, 281, 283, 285, 296, 297
dar al-*Islam* (lumea musulmană) 287, 304
Deir es-Souriani 91
Deir ez-Za'feran 95
Deir Mar Musa, mănăstire (Siria) 90 Delacroix, Eugene 231
Descent into Hell (Williams) 366 *desposynoi* (rudele lui Iisus) 130 *devshirmeh* (tribut plătit în copii) 211 *dhikr* (reamintire) 288
dhimma (pact de siguranţă) 163 *dhimmitude* (statut de aservire) 63, 298 Diatessaron (versiune armonizată a
Evangheliilor) 132 – 135, 285
Diyarbakir, marea moschee de la 92, 93, 226, 229, 236, 237, 240, 246, 264
Domiţian, împărat roman 130
Eclipse of Christianity în Asia, The (Browne) 48, 87, 118, 157 – 159, 164, 168, 180 – 183, 187, 189, 191 – 193, 198, 201, 285, 289, 290, 319, 323, 324, 368, 369

Edessa 40, 74, 75, 81, 83, 89, 93, 119, 121, 122, 129, 133, 168, 169, 174, 175, 207, 235, 236, 265, 280, 319, 344, 359
Efes 6, 41, 76, 174, 175, 193, 194, 270, 271, 360
Efrem Sirul 116, 271
El Greco (Domenikos Theotokopoulos) 261
Elias, mitropolit din Merv 96 *Empires of Faith* (documentar) 149 Endō, Shūsaku 48, 355, 366 Etiopia (Abisinia) 85 – 88, 105, 126.
195, 197, 218, 227, 274, 282, 342 Eugeniu, Sfântul 112 Eusebiu 49, 130
Evanghelia lui Barnaba 285 „Evanghelia musulmană” 290 Evangheliile Curetoniene 131
Faras, catedrala 84
Filocalia 116
Francisc de Assisi 73
Francisc Xaveriu, Sfântul 59 *Franny şi Zooey* (Salinger) 288 Frăţia Musulmană 247
Gannat Busame (comentariu asupra lecţionarului) 121 Genghis-Han 8, 180, 181 Gheorghe din Akula 121 Gibran, Khalil 246 Grigorie, papa 262, 263 Gundeshapur, universitatea de la *gynaeceum* (spaţiul rezervat femeilor)
19, 34, 93, 119, 121
Habash, George 244 Haddad, Wadih 244 Hadrian, abate 74, 76 Hagia Sophia (Constantinopol) 203.
264, 266, 279, 281 Haji Bektash 293 – 295 Hakim, calif 163 Hallaj, al (maestru sufist) 289 Haralambie, Sfântul 295 Harran 168, 169, 344 Hawatmeh, Nayef 244 Henric al VIII-lea (rege al Angliei) 357 Hisham, calif 160
Hitler, Adolf 202, 208, 347
Hobbes, Thomas 23
Hugo, Victor 231
Hulegu (nepotul lui Genghis-Han) 8, 180 – 183
Hunayn (traducător creştin în limba arabă) 34, 35
Hussein, Saddam 19, 93, 246, 315, 319
Iacob Baradai 6, 89
Iacob din Edessa 121

Ibn Adi, Yahya 122, 319
Ibn Battuta (călător) 193, 200, 201, 312, 313
Ibn Ishaq (biograf) 269, 274
Ibn Khaldun (învăţat) 310
Ibn Rabban (polemist musulman) 169 ibn Taymiyyah (învăţat musulman) 187
Ibn Tulun, moscheea (Cairo) 313
Dhanat (regim musulman) 180, 184, 196
Imperiul Bizantin 76, 98, 104, 150, 151, 158, 171, 172, 176, 196, 223, 238, 322
Imperiul Roman 73, 74, 103, 115, 154, 343, 372
Inocenţiu al III-lea, papa 36
Ioan Damaschin, Sfântul 74, 140, 158, 268, 275
Ioan din Efes 360
Ioan Paul al II-lea, papa 12, 264
Isho dad din Merv 72, 122, 127, 134, 137
Iskander, părintele Paulos 248
Jahiz, al (activist musulman din secolul al IX-lea) 167, 319
jingjiao (învăţătura luminoasă) 99 *jizya* (taxă suplimentară aplicată necredincioşilor) 248
Juan de Córdoba, episcop 359, 360
Kebra Nagast 86
Kemal Atatürk 346
Kenneshre (Kennesrin), mănăstire 120, 121, 128
keraiţi 104, 181, 184, 357
Khidr (sfânt coranic) 295, 296
Khoury, Elias 245
Kingdom of Heaven (film) 149
Kubilai-Han 100, 142, 181, 323, 324
Lala Mustafa Paşa, moschee (Cipru) 265
Lalibela 86, 126
Lemkin, Raphael 208
Linovamvakoi, convertiţi 259
Luxenberg, Christoph 271 – 273
Mahdi, califul al32, 170

Mahmud Ghazan 184
Mahomed al II-lea, sultan 220 maniheism 304
Manzikert, bătălia de la (1071) 172
Maphrianus (Mapheryan/Consacrator;
Biserica Iacobită) 94
Maqrizi, al (istoric musulman) 147.
148, 188, 190, 312
Mar Saba, mănăstire (Palestina) 90
Maragha 142
Marco Polo 100, 124, 257
Marcu, patriarh al Alexandriei 161
Mardin 93, 131, 142, 239
Marganitha (Abd Yeshua) 124
Maria Magdalena 130
Markos, patriarh (Yaballaha al III-lea)
141, 142
martyria, biserici 297
Melitene (Malatya) 93, 94, 123 – 125.
173 – 175, 235, 239
Menezes, Aleixo de 219
Mezquita, moscheea (Córdoba) 265
Mihail Sirianul 157, 173, 174, 359
Mkhitar Gosh 126
Moise din Nisibis 92
Mommsen, Theodor 328
Mor Gabriel, mănăstire (Tur Abdin)
94, 203
Mor Hananyo, Sfântul Anania (Deir ez-Za'feran, Mănăstirea de Şofran; Tur Abdin) 94
Mu'awiya, calif 157
mulid (sărbătoare) 292
Muqanna, al (profetul cu văl) 72
Nabi Yunis (moscheea lui Iona; Ninive) 264
nasrani (creştini) 275
nasraye (nazarinei) 20, 61, 127
Nerses al IV-lea 126
Nicolae din Mira 175

Nisibis 19, 74, 80, 89, 92, 93, 119, 120, 124, 142, 169
Oljeitu 184, 196
Olson, Charles 373
Otaiya: *Japan's Hidden Christians* (documentar) 58
Oxyrhynchus 295
Partidul Ba'ath 94, 243 – 245, 247, 277
Partidul Wald 243
Peshitta, Biblia în siriacă 132, 133
Pius al II-lea, papa 216
Prajna (misionar indian budist) 30
Rabban Hormizd, mănăstire (Moşul) 193
Rabi a (mistică a sufismului) 289
Rahho, arhiepiscopul Paulos Faraj 249 *rak a* (mătănii) 282
Ranke, Leopold von 366
Rashid, Harun al32
Reconquista 179, 314
Ricci, Matteo 257
Rum Millet 220
Rumi (mistic sufist) 287, 294
Sabia lui Constantin (Carroll) 68
Said, Edward 247
Saladin, sultan 164, 165, 266, 315 Salinger, J.D. 288
sayfo (anul sabiei) 237
Scholasticus (Abd Yeshua) 124
Schori, Kathleen Jefferis 67, 68
Seboukt din Nisibis 120, 121
Selim I (sultan otoman) 211, 220
Serghie, papa 75, 76
Sfântul Mormânt (Ierusalim) 163, 280
Shliha (învăţător nestorian) 132
Silence (Endō) 48, 355
Simon Zilotul 127
Sinan (arhitect otoman) 281
Soliman Magnificul (sultan otoman) 211, 221
Solomon din Basra 127, 135, 182, 359
Sorghaghtani-beki 181

Suwa, sanctuar (Japonia) 261, 262
Taher, Bahaa' 334
Taizong, împărat al Chinei 98
Tamara, regina Georgiei 126
Tekkiye, moschee (Damascus) 281
Teodor Abu Qurrah 319
Teodor din Tars 74, 76
Tertulian (părinte al Bisericii) 56, 328
theosis (dumnezeire) 116
Tikrit 19, 93, 94, 121, 203, 315
Timur 196, 202, 203, 224, 309, 340
Toghrul (căpetenie a keraiţilor) 181
Toma d'Aquino 30, 73, 125
Toma din Marga 95, 112, 136
Topica (Aristotel) 34
Trapezunt 196, 229, 239
Tratatul de la Brest-Litovsk (1596) 218
Tur Abdin, podiş 93 – 95, 168, 203, 235, 240
Twain, Mark 301
Ulugh Beg 203
Urfa (anterior Edessa) 235, 239
Varlaam şi Ioasaf, legenda 140
Vartan cel Mare (poet creştin) 126
Viaţa Sfântului Antonie (Atanasie) 332 *Vilayet-name* (hagiografie musulmană) 293
Vincenţiu de Paul, Sfântul 65
Vlad al Valahiei (Ţepeş) 212
Wadi el-Natrun 90, 92, 161
Walid I, calif 153, 320
Williams, Charles 353, 366
World Christian Encyclopedia 16, 25.
42, 43, 54, 106, 228, 350
Wuzong (împărat taoist) 99
Yaballaha al III-lea, patriarh (Markos) 141, 142, 191
Yazid al II-lea, calif 153, 159
Zoroastrism 11
CUPRINS

O notă asupra denumirilor şi noţiunilor 5
1. SFÂRŞITUL CREŞTINISMULUI GLOBAL 9
O a treia lume creştină 15
Ţările de la soare-răsare 23
Credinţa vorbeşte credinţei 31
Crearea unui Răsărit creştin 35
Reîntocmirea planiglobului 38
Sfârşitul unei lumi 40
Tăiat din rădăcini 43
În căutarea curentului principal 45
Cum mor religiile 48
Triumful persecuţiei 50
Rămăşiţele 55
Năluci 57
Trecut şi prezent 62
O istorie teribilă 67
2. BISERICILE RĂSĂRITULUI 69
Creştinism şi imperiu 73
Spre Răsărit 77
Regate pierdute 82
Nestorieni şi iacobiţi 87
O privire generală 90
Între fluvii 92
Până la marginile pământului 95
China şi India 98
Convertirea Asiei? 103
3. O ALTĂ LUME 109
Cer şi pământ 111
Cei singuri şi aleşi 115
Vârsta minunilor 117
Erudiţia 119
Ultima înflorire 123
Din cele mai vechi timpuri 126
Biserica şi Biblia 132
Îndatorirea interpretării 135
Creştin şi asiatic 138
Visul lui Bar Sauma 141

4 MAREA CUMPĂNĂ 145
Stăpâni noi 151
Dhimmi 159
Supravieţuire 165
Începe prăbuşirea 171
Zorii falşi 177
Credinţa mongolă 181
Marile persecuţii 185
Devenirea Turciei 193
O mare de ruine 195
O lume mai rece 198
5. ULTIMII CREŞTINI 205
Creştinii cuceriţi 210
Expansiunea europeană 214
Sub stăpâni noi 219
Cifre în scădere 226
Criza otomană 229
Epurarea creştinilor 233
Anul sabiei 236
Ultima redută 240
Martirii Irakului 247
6. NĂLUCILE UNEI CREDINŢE 251
După creştinism 255
De la biserici la moschei 261
Facerea islamului 267
Arabi şi creştini 273
Construcţia moscheilor 279
Musulmanii şi creştinii 281
Mistica 286
Sfinţi 291
Locuri de închinare 294
7. CUM MOR CREDINŢELE 299
State şi naţiuni 303
Dincolo de persecuţie 306
Puterea islamului 310
Limba credinţei 318
Succesul atrage noi succese 322

8. TAINA SUPRAVIEŢUIRII 325
Supravieţuire şi ruină 327
Reuşita copţilor 331
Soarta Europei? 334
Adaptarea 336
Geografia supravieţuirii 339
Sfârşitul supravieţuirii 344
Lecţii 347
9. SFÂRŞITURI ŞI ÎNCEPUTURI 353
Cum se explică dezastrul 357
Ca o strajă în noapte 362
Dumnezeu în istorie 367
În cucerirea lumii 370
Mulţumiri 374
Indice 375